

**УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА УРТА  
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АНДИЖОН МУХАНДИСЛИК ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ**

**«БУХГАЛТЕРИЯ ХИСОБИ ВА АУДИТ» КАФЕДРАСИ**

**И.Каюмов  
Х. Шералиев**

**«АУДИТ» фанидан**

**МАЪРУЗА    КУРСЛАРИ**

**«Бухгалтерия хисоби ва аудит» мутахассислиги  
4-курс талабалари учун**

**Андижон - 2004 йил**

## Кириш

Мамлакатмиз мустақиллик йўлидан бораётганига ҳам 10 йилдан ортиқ вақт бўлди. Бу давр ичида Республикада ўзига хос бозор иқтисодиёти муносабатлари шаклланиб бормоқда. Собиқ иттифоқ таркибида бир ёклама иқтисодий йўлни тутган Ўзбекистон узок вақтлар қадамлик сиёсатида яшар ёки натижада ўз иқтисодий имкониятларидан тўлақонли фойдалана олмади. Бу адолатсизлик халқ турмуш тарзи мамлакатига салбий таъсирини ўтказмай қолмади.

Фақат мустақилликка эришган кундан бошлаб Республиканинг иқтисодий, ижтимоий ҳаётида янги даврни бошлаб берди, бу давр ўзбекни, ўзбекистонни дунёга танитиш даври бўлди. Эндиликда бозор муаммолари уммонида яшаётган мамлакатимиз жашон шамжамиятига тезроқ қўшилиш, дунёдаги ривожланган давлатлар даражасида муносиб ўрин олиш учун астойдил ҷарафат қилмоқда.

Инкор этмаслик керакки бундай долзарб масалани хал қилиш осон кечмайди, бунинг учун аввал сабот билан курашмоқ, осойишталикни таъминлаш, иқтисодий ислоҳатларни босқичма-босқич ҳаётга тадбиқ этиш, режали иқтисодиётни зарарли ва боқимандачилик иллатидан воз кечиш даври бошланганлиги, олдимизда турган вазифаларни бажаришда мулкый муносабатларни такомиллаштиришга алоҳида эътибор берилмоқда.

Юртбошимиз И. А. Каримов ўзининг « Ўзбекистон иқтисодий ислоҳатларни чуқурлаштириш йўлида » асарида: «Ижтимоий-сиёсий барқарорлик фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллатлараро тотувлик шароитида янги иқтисодий муносабатларга, энг аввало бозор иқтисодиёти талабларига жавоб берадиган мулкчилик муносабатларига асос солинди...Бошқарув таркибида ва хўжалик юритиш усулларида туб ўзгаришлар содир бўлди.»<sup>1</sup>

Республикада иқтисодий ривожлантириш табиий бойликлардан, ер ости ва ер усти захиралардан тўлиқ фойдаланишга боғлиқдир. Республикада мавжуд табиий бойликлар фаровон турмуш кечириш учун етиб ортади. Фақат улардан ўз ўрнида оқилона фойдаланиш энг биринчи вазифа сифат ва миқдор жиҳатидан илмий ўрганиш ва ҳаётга тадбиқ қилиш долзарб масала ҳисобланади.

Республикамызда амалга оширилаётган иқтисодий ислоҳотлар мулкка бўлган муносабатни ўзгариши билан бевосита боғлиқдир. Мулкый муносабатда ўзгаришлар биринчи навбатда мулк самараси, унинг турлилигини таъминлаш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, бозорни истеъмол товарлари билан тўлдириш каби ҳолатларни ижобий хал қилишга қаратилгандир. Ўтган узок вақт давомида мулкни тўлиқлигини таъминлаш бўйича назорат ишларини ташкил қилиш бевосита давлат томонидан белгиланган режалар асосида олиб борилганлиги, унинг салбий оқибатлари

---

<sup>1</sup> И. А. Каримов Ўзбекистон иқтисодий ислоҳатларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент «Ўзбекистон» 1995, 172 бет

барчага маълум бўлди. Назорат фақат жазо чораси сифатида фаолият кўрсатди.

Республикамизни мустақиллиги назорат тизимини соддалаштиришга, назоратни таъсир кучини оширишга, назорат билан мулкдор бир-бири билан боʻланганлигини кўрсатиб берди ва назорат тизимида аудит ўз ўрнини топди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Аудиторлик фаолиятини такомиллаштириш ва аудиторлик текширишларини аҳамиятини ошириш тўғрисида» ги 365-сонли қарорида аудиторлик фаолиятини давр талабига мослаштиришга қаратилгандир. Ҳарорда аудиторлик хулосаларини солиқ фанлари ва бошқа назорат органлари томонидан ҳисобга олиш тартиби белгилангандир.

Мазкур ўқув қўлланма олий ўқув юртлари талабалари учун қўлланма сифатида муаллифлар томонидан тайёрланган. Ўқув қўлланмасидан шу йуналишда таълим олаётган коллеж талабалари, бизнес мактабининг ўқувчилари ҳамда аудиторлик фаолияти назоратчилари фойдаланиши мумкин.

Қўлланмада Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган Қонун ва Низомларга алоҳида эътибор берилган.

Ўқув қўлланмаси биринчи бор ўзбек тилида тайёрланганлиги муносабати билан ҳурматли ўқувчилардан ўз фикр ва таклифларини кутамиз ва уларга олдиндан ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

## **1-мавзу. АУДИТ МОҲИЯТИ, МАЗМУНИ ВА ТАШКИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ.**

- 1.Аудит тўғрисида тушунча, бозор иқтисодиёти шароитида тутган ўрни.
- 2.Аудитни назорат тизимидаги ўрни ва ривожланиши
- 3.Аудитни мақсади, мазмуни, вазифалари.
- 4.Ўзбекистон Республикасида аудиторлик назоратини ҳуқуқий асослари.
- 5.Аудит турлари.
- 6.Аудиторнинг ҳуқуқи ва бурчи.

### **1. Аудит тўғрисида тушунча,бозор иқтисодиёти шароитида тутган ўрни.**

Иқтисодий ислохатларни босқичма-босқич амалга оширилиши бозор элементларини иқтисодиётга жорий этила боришни бошқаришни ва мулк шаклини тубдан ўзгартиришини тақозо қилди. Мулкни нодавлатлаштириш мулкка бўлган муносабатини ўзгартирди унинг тўлиқлигини таъминлашда назоратини ҳар бир мулкдор зиммасига юклайди.

Ўтган узоқ вақт ичида мулкни тўлиқлигини назорати бевосита давлат томонидан тузилган назорат ўтказиш режаларини тузиш бажарилишини ташкил қилиш билан ифодаланган бўлса, ҳозирга келиб амалга оширилган иқтисодий ислохатларни самараси ўлароқ ҳар бир мулк эгаси назорат шаклидан ўз хоҳиши билан фойдаланиш даражасига эришди.

Ўта марказлаштирилган бошқариш тизимида ҳисоб ва назорат фақат ҳисобот тузиш учун хизмат қилиб келди. Корхона молиявий ҳолатини таҳлил қилишда ҳисоб ва назорат ўз таъсир кучига эга бўлмай келди.

Ҳозирги кунга келиб Республика иқтисодиётидаги иқтисодий ўзгаришлар, хорижий сармоялар кириб келиши, хусусийлаштиришнинг ривожланиши турли мулкчилик шаклидаги корхоналарнинг ташкил топиши бухгалтерия ҳисоботида ва назоратда илор усулларни танлаш ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий қилиш имкониятларини яратди. Мустақиллигимизни ўтган даврида бу борада бир катор ишлар амалга оширилди, шу жумладан бухгалтерия ҳисоби, харажатлар таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби аудиторлик фаолияти тўғрисида қонунлар қабул қилинди.

Бундан асосий мақсад иқтисодиётни барча соҳаларида амалга оширилаётган ислохатларни ҳисоб ва назоратидаги таъсирини оширишдир. Бозор муносабатлари ҳисоб ва назорат олдига янги иқтисодий усуллар ва талабларни яъни инвестиция, дивиденд, акциялари келтириб чиқаради, булар ёрдамида корхона фаолиятини ривожлантириш имкониятлари яратилади.

Корхона бу талабларни бажариш меъёри қабул қилинган Қонун ва Низомларда ўз ифодасини топмоқда.

Республикамиз иқтисодиётида турли мулкчилик шакллариининг пайдо бўлиши, корхоналарни чет эл инвестицияси билан ҳамкорликда фаолият кўрсатиш назорат тафтиш ишларини халқаро талаблар доирасида ташкил қилинишин талаб қила бошлади.

Ҳар қайси ташкилот ва корхона ҳўжалик фаолиятини ташкил қилишда тегишли асосий ва оборот маблаъларига эга бўладилар. Маблаълар ҳолати, уларнинг тўлиқлиги тегишли моддий жавобгар шахслар зиммасида бўлиб, бу тўрида корхона бухгалтериясига белгиланган муддатларда моддий жавобгар шахслар товар ва моддий бойликларнинг харажати тўрисида ҳисобот топширадилар. Ҳисобот кўрсаткичлари ёрдамида маблаъларнинг ҳаракати ҳар бир моддий жавобгар шахс бўйича бухгалтерия ёзувлари орқали назорат қилиб борадилар. Назорат ҳолати, қандай назорат усулидан фойдаланиш биринчидан мулк шаклига болиқ бўлса, иккинчидан корхона ташкил қилиш имконияларига болиқдир.

«Аудиторлик фаолияти тўрисида» ги (янги таҳридаги) Қонунни қабул қилиниши (иқтисодий) назорат ишларини соддалаштиришга, унинг таъсир кучини оширишга ва эркин назорат усулини шакллантиришга қаратилган йўналишдир.

Жамият тараққиётида, унинг ҳар бир босқичида шаклланган назорат тури шу жамият ривожини учун хизмат қилади ва унинг ёрдамида жамиятга тегишли хомашё, материал ресурсларнинг ҳолатини ўрганилади ва тўлиқлигини таъминлаш чора тадбирлари амалга оширилади.

Узоқ йиллар давомида асосий назорат усули бўлиб тафтиш ўтказишдан фойдаланиб келишди. Бу усул режали иқтисодиётни бошқарувчи усул деб ҳам ҳисобланар эди. Тафтиш ишлари олдиндан тузилган ва тасдиқланган режа асосида ўтказилиши, тафтишчига турли топшириқ ва кўрсатмалар бериш йўли билан амалга оширилиши таъминланар эди. Назорат ўтказишнинг бундай усулида корхона ва ташкилотларнинг ҳўжалик фаолияти фақат бир томонлама яъни режа топшириқларини бажарилишини текшириш билан якунланар эди.

Республикамизда ўтказилаётган иқтисодий ислохатларнинг самарасини шундаки-мулкни нодавлатлаштиришга, уни ўз эгасига етказиб беришга эришилди. Мулкнинг эркинлик намоён бўлди. Ҳар бир мулк эгаси ўз мулкини тўлиқ назорат қилиш даржасига эришди. Мулк эгаси ўз мулкини тўлиқлигини таъминлаш мақсадида ўзини учун ишончли, бетараф назорат усулидан фойдаланиши мумкин. Бундай назорат тури аудит назоратидир. Аудит назорати Республикамизда ёш ва янги назорат тури ҳисобланиб, унинг жорий қилиниши 90-йиллардан бошланди.

Аудит назоратини жорий қилиш бевосита мулкни нодавлат шаклига ўтказиш даврига тўри келди. Бу дегани сўз аудитга қадар назорат ишлари паст савияда олиб борилган деган маънони билдирмайди, чунки тафтиш усули кенг қўлланилган. Тафтиш ва аудит назорати бир-бирига ўхшаш бўлса ҳам, улар тубдан фарқ қилади.

Биринчи фарқи аудит бу мулк эгасининг яъни ҳўжалик юритувчи субъектнинг хоҳиши билан унинг талабига биноан тузилган шартномага асосан ўтказилди.

Иккинчидан аудит назоратида фақат ҳолатни текширибгина қолмай мулк эгасига ҳўжалик фаолиятини яхшилаш тўрисида тегишли маслаҳатлар беради.

Учинчидан хўжаликда амалга оширилган муомалаларини амалдаги қонунларга мос келишини белгилаб беради, иш фаолиятида йўл қўйилган камчиликларни бартараф қилишда ёрдам беради.

Аудит ёрдамида ҳисоб-китобларни тўри юритилиши ҳисоб ва ҳисоботлар сифати, молиявий натижаларнинг тўри аниқланганлиги текширилади. Текшириш аудитор томонидан олиб борилади.

Аудит лотинча сўз бўлиб, у эшитади, деган маънони билдиради. Аудитор тузилган шартнома асосида хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳолатини, ҳисоб-китоб ишларини тўрилигини назорат қилиб, ўз хулосасини берувчи юридик шахс ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида «Аудиторлик фаолияти тўрисида» Қонун қабул қилиниши ва бу соҳа бўйича малакали кадрлар тайёрлаш маъсулиятини янада оширади. Республикмизда кенг қулоқ ёзган иқтисодий эркинлаштириш аудит назоратини янги қирраларини очиб берди ва 1992 йилда қабул қилинган аудиторлик фаолияти тўрисидаги қонунга тегишли ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритилишини тақозо қилди.

Ўзбекистон Республикасида 2000 йил 26 майда «Аудиторлик фаолияти тўрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунга ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш ҳақида Қонун қабул қилинди.

Янги тахрирдаги «Аудиторлик фаолияти тўрисида» ги Қонун аудиторлик фирмаларининг ҳуқуқларини, мажбуриятларини, жавобгарлигини янада оширади. Қонуннинг 2-моддасида: «Аудиторлик фаолияти деганда- аудиторлик текширувини ўтказиш ва бошқа шу билан боғлиқ профессионал хизматлар кўрсатиш борасидаги тадбиркорлик фаолияти тушунилади.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига аудиторлик фаолиятини амалга ошириш тақибланади» деб белгилангандир.

Корхона ва ташкилотлар, хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий фаолиятини бошқариш. Ташкил қилиш асоси бўлиб уларнинг устави ҳисобланади. Уставга асосан аудиторлик ташкилотлари ўз хўжалик фаолиятини юритадилар ва амалдаги қонунларга, фармон ва низомларга мос ҳолда фаолият кўрсатадилар.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг иш фаолияти аудитор назоратидан ўтказилаётганда асосий эътибор амалдаги Қонунларга ва фармонларга риоя қилиш ҳолатини аниқлаб олишга қаратилиши керак. Аудит назорати ёрдамида хўжаликда амалга оширилган хўжалик муомалаларининг қонунийлиги хўжалик фаолияти билан боғлиқлиги аниқланади. Аудит фанининг объекти сифатида хўжалик юритувчи субъектлар, мулк эгалари тушунилади. Аудит назоратини ташкил қилиш, ўтказиш бўйича мулк эгаси аудит фирмаси билан шартнома тузиш ҳуқуқига эгадир. Аудит назорати ёрдамида молиявий ҳисоботни тўрилигини, бухгалтерия ҳисоби маълумотларини қонунийлигини, маблағларнинг тўрилигини назорат қилиш имконияти яратилди. Аудит ёрдамида мулк эгасининг иқтисодий аҳволи билан боғлиқ маълумотлар ёритилиб, унга аудитор ҳолис баҳо беради, йўл

қўйилган камчилик ва нуқсонларни аниқлаб бартараф қилиш бўйича ўз маслаҳатларини беради. Аудит ўтказиш давомида аниқланган камчилик аудитор ҳулосасида ўз ифодасини топади. Демак, аудитнинг асосий мазмуни маълумотларни йиғиш ва белгиланган ўлчов бирликларида баҳолашдир.

Аудит ўтказилиши, иқтисодий маълумотларни умумлаштирилиши бўйича ихтиёрий ва мажбурий аудитга бўлинади.

Ихтиёрий аудит бевосита мулк эгасининг талабига биноан ўтказилиши, унда аудит мақсади, мазмуни, йўналиши бевосита манфаатдор томонидан белгиланади. Ихтиёрий аудит хўжалик фаолиятининг маълум бир йўналиши бўйича ёки тўлиқ ўтказилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 10-моддасида: «Қуйидагилар ҳар бир йили мажбурий аудиторлик текширувидан ўтиши керак:

акциядорлик жамиятлари;

банклар ва бошқа кредит ташкилотлари;

суғурта ташкилотлари;

инвестиция фондлари ҳамда юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағларини жамлаб турувчи бошқа фондлар ҳамда уларнинг бошқарув компаниялари...».

Мажбурий аудиторлик текширувининг буюртмаси бўлиб хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади. Аудиторлик фирмасини танлаш бевосита хўжалик юритувчи субъект томонидан амалга оширилади.

Мулк эгаси ўз мулкани ҳолатини, хўжалик фаолиятини тўғрилигини доимо назорат қилиш мақсадида ихтиёрий, мажбурий аудиторлик назоратидан фойдаланиш мумкин.

Республикаимиз иқтисодиётида шаклланган мулкчиликни хилма-хиллиги, бозор иқтисодиёти муносабатларини шакллантириш аудиторлик назорати ҳолатини такомиллаштириш, уни таъсирчанлигини ошириш, тарбиявий фаолиятини яхшилашга алоҳида аҳамият бермоқда.

Аудиторлик назоратни зарурияти шундаки- биринчидан мулкни нодавлатлаштириш, иккинчидан иқтисодиётни ривожлантиришда чет эл инвестицияларини жалб қилинишидир.

Аудиторлик назорати ёрдамида мулкка бўлган муносабатни ўзгариши, ҳисоботлар ҳолати, амалга оширилган сарф-харажатларнинг маҳсулот таннархига тўғри ўтказилганлиги аниқланади.

Аудиторлик назоратини ўтказишдан асосий мақсад- хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини тўғри ва ҳолис баҳолашдир, шу билан бирга хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида йўл қўйилган камчилкларни бартараф қилишда уларга йўл-йўриқларни кўрсатишдир.

Ўзбекистон Республикасида янги таҳрирдаги «Аудиторлик фаолияти тўғрисида» ги Қонунни қабул қилиниши аудиторлик назоратига кенг эътибор берилганлигини назоратни давр талабига мослаштириш учун қилинган тадбирлардан биридир. Қонуннинг 5-моддасида: «Аудиторлик ташкилоти аудиторлик фаолиятини амалга ошириш лицензиясига эга бўлган

шахсдир.Аудиторлик ташкилотлари ўз фаолиятини амалга оширишда мустақилдир» деб белгилаб қўйилган.

Демак, аудиторлик назоратини олиб боришда мустақил аудиторлик ташкилотлари хизматидан фойдаланилади.

Ҳар бир иқтисодий фармациянинг ривожда мулкчилик муносабатлари алоҳида ўрин эгаллайди. Мулк шаклини ўзгартириш, мулкка бўлган муносабатларда ўз ифодасини топади. Бозор иқтисодиёти шароитида корхона ва ташкилотлар ўз-ўзини маблағи билан таъминлаб, фаолият кўрсатишларига алоҳида эътибор бермоқда.

Аудит фанининг предмети деб, турли мулкчиликка асосланган корхоналар фаолиятини ўрганишга, хўжалик жараёнларини тўғрилигини аниқлашга шартнома муносабатларини бажарилишини ўрганишга айтилади. Аудит ёрдамида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини тўғри баҳолаш амалга оширилган хўжалик муомалаларини тўғрилигини назорат қилиш имконияти яратилди.. Бу имконият ҳар икки томонлар ўртасида тузилган шартнома асосида ташкил қилинади.

Аудит ёрдамида хўжалик юритувчи субъект фаолиятига холис баҳо берилади, ички имкониятлардан фойдаланиш, харажатларни камайтириш, маҳсулот таннархини арзонлаштириш, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун маслаҳатлар берилади.Аудит фани бир қатор иқтисодий фанлари билан шу жумладан «Бухгалтерия ҳисоби» , «Хўжалик фаолияти таҳлили», «Тафтиш ва назорат» фанлари билан ўзаро боғлиқдир.

Аудит ўтказишда товар моддий бойликларни инвентаризация қилиш ҳужжатларини муқобил текшириш, баҳолаш усулларида кенг фойдаланилади.

Ўтказилган аудит натижалари аудиторлик хулосаларида ўз ифодасини топади.Аудит назорати ёрдамида мулк эгасига ёрдам бериш, назоратни таъсир кучини ошириш чоралари ишлаб чиқилади. «Биз давлатнинг назоратчилик ва бошқарувчилик функцияларини қисқартириш, унинг корхоналар хўжалик фаолиятига, биринчи галда хусусий бизнес фаолиятига аралашувини чеклашни иқтисодиётни эркинлаштириш йўлидаги асосий вазифалардан бири деб биламиз»<sup>2</sup> деб президентимиз кўрсатиб берди.

Республикамизда ўрта ва кичик бизнесни ривожлантиришда, тадбиркорликни оширишда аудиторлик назоратини ривожланиши алоҳида аҳамиятга эгадир.

## **2. Аудитни назорат тизимидаги ўрни ва ривожланиш тарихи.**

Дунё давлатларнинг иқтисодий салоҳияти XVII асрнинг охири XVIII асрнинг бошларига келиб ривожлана борди.Бу давр ишлаб чиқаришнинг ўсиши, савдо-сотиқни ривожланиши билан характерлидир.Иқтисодий салоҳиятни ўсиб бориши давлатлар ўртасидаги муносабатларни

ривожланишига, мулкчилик шаклларига ҳам ўз таъсирини ўтказди, яъни турли мулкчилик шакллари ташкил топа бошлади. Бу жараёнда иштирок этиш рақобатбардошликни оширишга маблағлар ҳолатини тўғри баҳолашда, дебитор ва кредитор қарзлари ҳолатини аниқлашда, корхонанинг молиявий ҳолатини аниқ ҳисоб-китоб қилишда бетараф бир мутахассис хизматидан фойдаланишни талаб қилган. Бу бетараф мутахассис аудитор ҳисобланади.

Аудитор бу маблағлардан белгиланган меъёрлар бўйича сарфланишига, амалдаги қонун ва низомларга асосланганлигини тасдиқлаш мақсадида ёрдам берувчи, маслаҳат берувчи, тегишли кузатувлар олиб боровчи шахс ҳисобланади.

Корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти, айниқса молиявий ҳолатини тўғри аниқлаш биринчи навбатда улардаги иқтисодий маълумотларга боғлиқдир, маълумотни аниқлиги бошқарувни осонлаштиради, маблағлардан унумли фойдаланиш имконини беради, ҳаражатларни тежаш, маҳсулот таннархини арзонлаштириш учун асос яратади.

Иқтисодий маълумотларни тўғрилиги назоратни таъсир кучини оширишга, маблағларни тўлиқлигини таъминлашга рақобат муҳитини яратишда алоҳида аҳамиятлидир.

Аудит /арб давлатларида молиявий назорат тури сифатида кенг қўлланилиб келинмоқда. Аудитнинг асосий мақсади корхона, ташкилот, хўжалик юритувчи субъектлар томонидан амалга оширилган хўжалик муомалаларини қонунийлигини текшириш, иқтисодий маълумотларни тўғрилигини аниқлаб бу тўғрида ўз хулосасини ёзиб беришдир. Хулосада кўрсатилган иқтисодий маълумотларнинг манбалари асосан бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботидаги кўрсаткичлар ҳисобланади. Назоратни тўғри ташкил қилинишида унга тайёргарлик кўриш, ҳужжатларни тартибга солиш ишларини бажариш талаб қилинади ва ҳар бир назорат тури иқтисодий маълумотларни умумлаштириш тартиби, узликсизлиги билан бир-биридан фарқ қилади.

Нazorat турини танлашда хўжалик юритувчи субъектлар мустақилдирлар. Ҳозирги даврда аудиторлик назорати кенг тарқалаётган мустақил назорат шакли сифатида фаолият кўрсатмоқда.

Аудитни вужудга келишида мулк шаклини нодавлатланиши, турли мулкчилик шакллари ташкил топиши алоҳида эътиборлидир. Акциядорлар бевосита корхона бошқарувчисига бўйсунувчи ҳисобчиларнинг молиявий ҳисоботларини тўғрилигини тасдиқлашда, ишончли ҳисобот олишда, аудитор хизматидан фойдаланганлар.

Ишончли ҳисобот хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини тўғри баҳолашга, мулкдан тўғри фойдаланишга, тижорат ишларини самарасини оширишга ёрдам беради.

Иқтисодий манбаларга асосланган ҳолда айтиш мумкинки аудиторлик назорати дастлаб Буюк Британияда ташкил топган бўлиб, унинг ташкил топишида ишлаб чиқаришни, товар айланиши ривожланиши, мулк

муносабатлардаги ўзгаришлар алоҳида ўрин эгаллаган. Аудит назорати тўғрисида 1844 йилда тегишли Қонун ва йўриқномалар (ишлаб чиқилган) қабул қилинган. Бунда кутилаётган асосий мақсад бухгалтерия ҳисобидаги ёзувларни тўғрилигига ҳолисона баҳо беришдир.

Америка Қўшма Штатларида аудиторлар ассоциацияси 1885 йилдан ташкил қилина бошланди. Аудиторлик назорати республикамизда 1990 йиллардан жорий қилина бошланди. Лекин бу назорат турини Ўрта Осиё республикаларида қадимдан шаклланганлиги тўғрисида профессор Н. Санаев томонидан чоб қилинган «Аудит» дарслигида шундай дейилади: «Ўрта Осиё республикаларида, хусусан, Буюк Ипак йўли ўтган мамлакатларда ҳам аудит қадимдан қўлланилган»<sup>3</sup>

Республика иқтисодиётидаги туб ўзгаришлар, ислохотларни босқичма-босқич амалга оширилиши хужалик юритувчи субъектлар фаолиятида бошқариш усулларида самарали фойдаланишни жорий қилишга ҳаракат қилмоқдалар. Бу жараён назорат усуллари эркинлаштиришни талаб қилмоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида бундай назорат тури бўлиб аудит назарияси ҳисобланади.

Аудит назарияси ёрдамида корхона, ташкилотларнинг хўжалик фаолияти, молиявий ҳолати ўрганилади, ҳисоб ташкил қилиш ишларини амалдаги Қонунларга мос келиши текширилади.

Аудиторлик назортига бўлган талаб республика миқёсида йилдан-йилга ортиб бормоқда, бундан ҳулоса қилиб айтиш мумкинки, мулк эгалари ахборотдан фойдаланувчилар билан ўзаро боғлиқ эканлигини билдирмоқдалар. Назоратни бу турини олиб боровчилар аудиторлар деб ҳисобланади ва ўз фаолиятида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботдаги ёзувларни тўғрилигини ҳолис баҳолаб беради. Ҳар бир мулк эгаси ўз мулкини тўлиқлиги, уни ривожлантириш, маблағини кўпайтириш мақсадида харажат қилади. Қилинган харажатни тўғрилигини бевосита назорат шакли билан тартибга солинади. Ривожланган давлатларда назорат турининг асосини аудит назорати ташкил қилади. /арб давлатларида қарийб 180 йилдан бери аудит назорати фаолият кўрсатиб келмоқда. Собиқ СССР да назорат шундай ташкил қилинган эдики, унинг бош вазифаси сиёсатдан, режали иқтисодиётдан келиб чиққан ҳолда фаолият кўрсатар эди. Унинг асосий йўналиши белгиланган режа асосида олиб бориладиган, фақат жазолаш, жазога тортишга қаратилган деб айтиш мумкин, яъни назоратни тарбиявий аҳамияти пасайиб кетган эди.

Республика иқтисодиётини эркинлаштириш даврида аудиторлик назоратини кенг жорий қилиниши биринчидан-мулкдорлар ҳолатини тўғри баҳолашга яқиндан ёрдам берса, иккинчидан-назоратни тарбиявий ва таъсирчан кучини ошириб беради.

Аудит назорати иқтисодий фанлар билан шу жумладан «Бухгалтерия ҳисоби», «Иқтисодий таҳлил» фанлари билан бевосита боғлиқдир. Аудиторлик назоратида иқтисодий фанларнинг усулларида

фойдаланиш текшириш натижаларини тўғрилигини таъминлаш учун хизмат қилади.

Корхона ва ташкилотлар хўжалик фаолиятини амалга оширилиши, бевосита маблағлар ҳаракати билан боғлиқдир. Маблағларнинг ҳаракати, жойланиши ишлаб чиқариш, таъминот ва реализация жараёнида намоён бўлди.

Иқтисодий фанларда бевосита маблағлар ҳаракати, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, маҳсулот сотиш, корхоналарнинг молияви ҳолати ўрганилади. Корхона маблағларининг ташкил топиши, жойланиши ва уларнинг манбалари бухгалтерия ҳисоби ёрдамида ўрганилади. Маблағлар ҳолатига таъсир қилувчи омиллар эса хўжалик фаолияти таҳлили фанида ўрганилса, уларни тўлиқлигини таъминлашда тафтиш ва назорат, аудит фани ёрдамида амалга оширилади.

Аудитни асосий мақсади амалга оширилган хўжалик муомалаларини амалдаги қонунлар асосида бажарилганлигини назорат қилиш, товар моддий бойликларини тўлиқлигини таъминлашдир. Аудит бевосита бухгалтерия ҳисоби фани билан боғлиқдир, чунки корхона маблағларининг ҳаракати бухгалтерия ҳисоби счётларида тегишли ҳужжатларга асосан ўз ифодасини топади. Аудит назорати ёрдамида уларнинг тўғрилиги текширилади.

Ўзбекистон Республикасида «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонунни қабул қилиниши аудиторлик хизматига бўлган талабни юқори эканлигидир.

Аудиторлар ва аудиторлик фирмалари давлат рўйхатидан ўтиб, тегишли лицензияга эга бўлгандан кейингина иш фаолиятларини бошлашлари мумкин.

Аудиторлик фани билан камида 3 йил иш стажига эга бўлган асосий бухгалтерия ҳисоби ва назорати бўйича Олий маълумотли мутахассислар шуғулланиши мумкин.

Аудиторлар бухгалтерия ҳисоби, тафтиш, назорат ва иқтисодий таҳлил бўйича юқори малакага эга бўлишлари керак. Аудитор текшириш натижаларини умумлаштириб ўз натижаларини беради.

Аудиторлик фаолиятида бошқа мутахассислик бўйича ходимлар талаб қилинса, у ҳолда тегишли мутахассис-экспертлар хизматидан фойдаланиш мумкин. Эксперт ҳулосаси текшириш натижаларига ўз таъсирини ўтказди.

Аудиторлик фаолияти давомида турли йўналишдаги мутахассислар хизматидан фойдаланиш мумкин. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги (янги таҳрирда) Қонунида: «Аудитор – аудитор малака сертификатга эга бўлган жисмоний шахсдир. Агар аудитор аудиторлик ташкилотининг штатида турган бўлса ёки аудиторлик ташкилоти билан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги шартнома тузган бўлса у аудиторлик текшируви ўтказишга жалб этилиши мумкин» деб белгиланган.

Аудитор ва аудиторлик фирмаларининг асосий мақсади корхона ва ташкилотларнинг иқтисодий фаолиятини тўғри баҳолашга амалдаги Қонунларга риоя қилинганлигини аниқлашга, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларни ишончли эканлигини тасдиқлашга қаратилгандир. Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот кўрсаткичларини назоратни ижобий баҳолашда Вазирлар

Маҳкамаси, Молия Вазирлиги, Давлат солиқ бошқармаси томонидан қабул – қилинган меъёрий ҳужжатлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

### **3. Аудитнинг мақсади, мазмуни, вазифалари.**

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий имкониятларнинг ислохатларнинг устивор натижаларидан бири, мулкӣ муносабатларда намоён бўлмоқда. Биз йиллар давомида келган давлат мулки, нодавлат шаклидаги мулкка айланди. Иқтисодиётни эркинлаштириш учун шарт-шароитлар яратилмоқда.

Ҳар бир мулк эгаси биринчи мулкдан самарали фойдаланишни асосий мақсад қилган ҳолда фаолият кўрсатади ва ўз фаолиятини натижаси сифатида фойдали ишлашни, фойда кўришни асосий мақсад деб ҳисоблайди. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини холис текшириб бериш, иш фаолиятини яхшиланишига тавсия берувчи, хато ва камчиликларни аниқ кўрсатиб берувчи аудит республикмиздаги янги назорат туридир.

Бозор муносабатларига мос ҳолда фаолият кўрсатиш шароитида аудит ва аудитор хизматиға бўлган эҳтиёж вужудға келади. Бу эҳтиёжни қондириш тегишли тайёргарликка эға бўлган, етарли иқтисодий билимлар билан қуролланган аудиторларға бўлган талабларни оширади.

Аудит ёрдамида корхоналарнинг молиявий фаолияти, натижалари ўрганилади, таҳлил қилинади. Натижалари асосида тегишли қарорлар қабул қилиш имконияти яратилади. Аудит ёрдамида ўз фаолиятини амалдаги қонунларға мос ҳолда ташкил этилганлиги, қабул қилинган қарорларни бажарилиши ўрганилади. Аудит корхона, ташкилот фаолиятини аниқ баҳолашда ишлатиладиган назорат туридир. Бу назорат турини ўзига хос хусусияти шундаки мижоз ўз ихтиёри билан аудит фирмасини танлаш имкониятиға эға бўлади.

Президентимиз И.А. Каримов 2000 йил 11 февралда бўлиб ўтган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасида: «Биз бозор иқтисодиёти асосларини яратдик, лекин, рўй-рост айтиш керакки, бозор иқтисодиётига хос янгиликлар ва ислохатлар расмийатчилик билан олиб бормоқда, кўп ҳолларда хўжа кўрсинға амалға ошириляпти. Асосан ном ўзгаряпти-ю мазмун моҳият ўша-ўша эскилигича қолмоқда.»<sup>4</sup> деб тўғри баҳо берди. Бундай ҳолатда аудит назоратини ташкил қилишда ҳам учратиш мумкин. Мамлакатимиз чуқур иқтисодий таназзулдан ўтиб олди, кўп укладли иқтисодиёт шаклланди. Бу давр назоратни янги шакли ҳисобланган аудит характерлидир. Назорат турларини давр талабига мос келтиришдаги йўл қўйилган камчиликлардан бири назоратни таъсир кучини пасайиб кетганлигига айтиш мумкин. «Аудиторлик фирмалари ўтказаетган тафтишларда кўп хато ва камчиликларға йўл қўйилмоқда. Улар аксарият ҳолларда хўжалик субъектларини тузилган шартномалар асосида эмас, балки назорат идораларининг кўрсатмаларига биноан тафтиш қилмоқдалар.»

---

И.А. Каримов Озод ва обод ватан эркин ва фаровон шаёт пировард мақсадимиз. Тошкент. «Ўзбекистон» 2000 йил. 77-102 бетлар.

Бундай ҳолатларни бартараф қилишда «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонун асосида фаолият кўрсатиш талаб қилинади.

Аудиторлик назоратидан кутилаётган асосий мақсад мулк шаклидан қатъий назар хўжалик фаолиятини ташкил қилишда, бошқаришда, Республикада амал қилинаётган Қонун меъёрий ҳужжатларни бажарилишини таъминлаш бўлса, иккинчидан белгиланган тўловларни ўз вақтида, тўғри тўланишини таҳлил қиладилар.

#### **4. Ўзбекистон Республикасида аудиторлик назоратини ҳуқуқий асослари**

Ўзбекистон Республикасининг мустақил деб эълон қилиниши, унинг иқтисодий-ижтимоий йўналишида туб ўзгаришлар олиб келди. Дунё давлатлари тажрибасини ўрганиб, унинг ижобий томонларини ривожлантирган ҳолда янги аср бўсағасида бозор иқтисодиёти сари дадил қадам ташлади.

Бозор муносабатларига ўтишнинг асосий 5 тамойили ишлаб чиқилди ва ҳаётга тадбиқ этилмоқда. Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган 5 тамойил Республикамиз иқтисодиётида алоҳида ўрин эгаллаганлигини ҳаётни ўзи тасдиқламоқда. Тамойилларни ҳаётга тадбиқ қилиниши натижасида Республикада саноат, қишлоқ хўжалиги, иқтисодиётни бошқа соҳалари МДХ давлатларига нисбатан салмоқли ривожланмоқда.

Президентимиз И. А. Каримов ўзининг «Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йўлида» асарида кўрсатиб берганидек: бозор муносабатларига қийинчиликларсиз ва ижтимоий зиддиятларсиз силлиқина ўтиб бўлмаслигини бошқа мамлакатларнинг тажрибаси кўрсатиб турибди. Шу сабабли бозор механизмини жорий этишдан аввал одамларни ижтимоий ҳимоялаш бўйича кучли эҳтиёж чора -тадбирларини олдиндан кўриб қўйилиши объектив заруратдир. Шундай экан олға сурилган ночор гуруҳларнинг ижтимоий ҳимоялашга алоҳида аҳамият берилмоқда, бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда.

Тадбирларни тўлиқ бажарилишини таъкидлаганда, аҳолини турмуш тарзини баҳолашда назоратни тўғри ташкил қилиш, уни таъсирчанлигини ошириш, тарбиявий салоҳиятни баҳолаш алоҳида аҳамиятлидир. Йиллар давомида назоратни турли усул ва шаклларида фойдаланиш назорат туридан қатъий назар унинг бош мақсадини хаспушлаб келди, назоратни сиёсий кучга айлантириш амалга оширилди. Республикамизда амалга оширилган хусусийлаштириш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш яъни мулкка бўлган муносабатни ўзгартириш, корхоналарнинг хўжалик фаолиятини тижорат асосида аудиторлик фаолиятдан ўтказиш, корхоналар ахборотларидан мустақил фойдаланишни ташкил қилишда аудиторлик текширувини талаб қилади.

Аудиторлик текширув Республикамизда амал қилинган назорат турининг ташкил топган ва ҳозирда ривожланаётган назорат шаклига айланди. Бозор иқтисодиётига ўтган давлатлар тажрибаси шуни кўрсатадики,

ишончли маълумотни беришдан давлат ва тижорат тизимида холи бўлган томондагина олиш мумкин. Назоратни Республикамиздаги ёш тури ҳисобланган аудитнинг хусусияти унинг мустақиллигидадир.

Ҳозирги кунда мавжуд бўлган назорат турларини яхшилаш хужалик фаолиятини молиявий ҳолатини текширишдаги камчиликларни бартараф қилиш, текширишлардаги параллелликларни йўқ қилиш ҳамда тадбиркорликнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида Республика Президентининг 1998 йил 19 ноябрдаги «Хўжалик юритувчи субъектларни текширишни ташкил қилишни тартибга солиш тўғрисида» ги фармонида «аудиторлик текширишларни ўтказиш бўйича сарф харажатлар ана шу текширишларни тайинланган ташкилотлар томонидан қопланади» деб белгилаб қўйилган. Фармонни қабул қилиниши Республикамизда тафтиш, назорат ва аудитни янада ихчамлаштириш, унинг таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро миқёсдаги обрў-эътибори дунё давлатлари томонидан тан олинмоқда ва унинг иқтисодий салоҳиятидаги ижобий ўзгаришлар бошқа давлатлар томонидан ўрганилмоқда, таҳлил қилинмоқда

Республика иқтисодиётини ривожлантиришда президентимиз томонидан ишлаб чиқилган иқтисодий ислохатлар давр талаби, ривожланиш учун қўйган пойдевор вазифасини бажармоқда. Мамлакатимизда иқтисодий ислохатларни босқичма-босқич амалга ошириш ўз самарасини бермоқда.

Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаш, йўл қўйилган камчиликларни таҳлил қилишда назорат турларини туғри ташкил қилиш давр талабига айланмоқда.

Иқтисодиётни эркинлаштириш, тадбиркорликни кенг ривожлантириш, назорат ишларини таъсирчанлигини ошириш уни бошқариш жараёнидаги фаолиятни такомиллаштириш мақсадида юқорида «аудиторлик фаолияти тўғрисида» ги қонунда қўшимча ва ўзгартиришлар киритиш зарурати туғилди. Бу масалани кўриб чиққан Олий Мажлис Қонунни янги тахрирни тасдиқлади. «Аудиторлик фаолияти тўғрисида» (янги тахрирда) қонун қабул қилишди.

Қонунга асосан аудит мустақил равишда мулк эгасининг молиявий ҳолатини, ҳисоботини таҳлил қилиш, экспертиза ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Хўжалик муомалаларини амалдаги Қонун ва йўриқномаларга мос келишини аниқлаш мақсадида ўтказиладиган назорат туридир.

«Аудиторлик фаолияти тўғрисида» ги Қонунда бухгалтерия ҳисоби, ҳисоботларни тасдиқловчи баланс, фойда ва зарар тўғрисидаги ҳисоботлар билан биргаликда улардаги маълумотларни ишончлигини таъминлашда ишлатилишига алоҳида эътибор берилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 3 майдаги 198 сонли «Корхоналарда молиявий назорат ва уни хўжаликлар ҳисобга жорий қилишда аудиторлик молия назоратининг шакллари» қарорида аудиторлик фаолиятини шартнома асосида ташкил қилиш кўрсатилган.

1993 йил 17.06. 293-сонли «Аудиторларни ва аудиторлик фирмаларининг давлат рўйхатига олиш тўғрисида» Низомни Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси қарор қабул қилди. Қарори асосан аудиторлар ва аудиторлик фирмаларини давлат рўйхатига олиш учун улар қуйидаги ҳужжатларини тақдим этадилар:

-аудитор ва аудиторлик фирмасини давлат рўйхатига олиш учун ариза:

-аудиторлик фирмалари томонидан таъсисчиларнинг уларни ташкил этиш тўғрисидаги шартномаларнинг нотариус тасдиқлаган нусхаси.

-янги ташкил этиладиган аудиторлик фирмалари учун уларда бино ва зарур усканалар мавжудлигини тасдиқловчи ҳужжатлар ва бошқа ҳужжатлар.

-аудиторларнинг ва аудиторлик фирмаларини рўйхатга олиш билан боғлиқ барча ҳужжатлар илова қилинган ҳолда ариза берилган кундан бошлаб 30 кун ичида амалга оширилади.

-Республикада текширишларни тартибга солиш, текширишларни секин камайтириш, уларда мавжуд бўлган параллеллик ва такрорланишларни бартараф этиш, тадбиркорликни ҳуқуқий асосларини ҳимоя қилиш манфаатларини Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг 1998 йил 19 ноябрдаги «Хўжалик юритувчи субъектларни текширишни ташкил қилишни тартибга солиш тўғрисида»ги фармонда мулкчилик шаклидан қатъи назар хўжалик юритувчи, ҳамда тадбиркорлик тузилмаларини молия хўжалик фаолиятини тафтиш қилиш бир йилда бир марта амалга оширилиши ва 30 календар кунидан ошмаслиги, аудиторлик текширишларни ўтказиш бўйича сарф харажатлар ана шу текширишни таъминланган ташкилотлар ҳисобида қонланиши фармонда белгилангандир.

Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги қонунни (янги таҳрирдаги ) аудит ва аудиторни мақсади, вазифалари белгилаб берилган. Қонунни 2 моддасида: «Аудиторлик фаолияти деганда аудиторлик ташкилотларнинг аудиторлик текширувларини ўтказиш ва бошқа шу билан боғлиқ профессионал хизматлар кўрсатиш борасида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш таъқиқланади» деб белгилангандир.

Аудит назоратни корхонада молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш тўлиқлигини таъминлаш, ички имкониятларини ишга солиш, солиқ тўловларини ўз вақтида тўғри тўланганлигини аниқлаш ва таҳлил қилиш, молиявий натижаларни аниқлашда, харажатларни камайтириш имкониятини беради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Аудиторлик фаолиятини такомиллаштириш ва аудиторлик текширувларининг аҳамиятини ошириш тўғрисида»ги 2000 йил 22 сентябр 395-сонли Қарорида «бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисобот тузиш аудиторлик ташкилоти томонидан амалга ошириладиган микрофирмаларнинг молия-хўжалик фаолияти солиқ органлари ва бошқа назорат органлари томонидан тегишли аудиторлик ташкилоти албатта жалб қилинган ҳолда текширилади. Бунда молиявий ҳисоботнинг тўғрилиги учун аудиторлик ташкилоти жавоб беради» деб белгиланган.

Қарорда аудиторлик хулосаларини солиқ органлари ва бошқа назорат органлари томонидан ҳисобга олиш тартиби, мажбурий ундириш тартиби, аудиторлик ташкилотларига лицензия бериш тартиби белгилангандир.

## **5 Аудит турлари. Ички ва ташқи аудит тўғрисида тушунча ва ташкил қилиш асослари.**

Ҳар корхона ва ташкилот ўз хўжалик фаолиятини тасдиқланган Низом асосида олиб борилади. Низомда корхона фаолияти тўлиқ ўз ифодасини топади ва амалдаги қонунларга риоя қилиш, уларни бажарилишини таъминлашга алоҳида аҳамият берилади.

Корхонага таълуқли бўлга маблағлар тегишли моддий шахслар зиммасига юкланган бўлиб, улар ўз зиммасига юкланган бўлиб, улар ўз зиммасидаги мулкни тўлиқлигини таъминлаш ҳолати бўйича ҳисобот тузадилар.

Моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботида улар томонидан ҳисобот даврида кирим қилинган товар ва моддий қийматлар миқдори ва суммаси бўйича алоҳида-алоҳида кўрсатилади.

Тузилган ҳисобот белгиланган муддатларда бухгалтерияга топширилади. Демак товар ва моддий қийматларнинг бирламчи ҳаракатини тасдиқловчи ҳужжат бўлиб моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботи (асос бўлади) ҳисобланади. Ҳар бир ҳисоботда товар ва моддий бойликларнинг ҳолати тегишли ҳужжатлар билан асосланган ҳолда ҳисоботда кўрсатилади.

Бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асосида моддий жавобгарлик тамойили ва ҳисоботлар асос қилиб олиниши керак. Назорат ишларини ўтказишда ҳисоботларни ўз вақтида тузилиши ва топширилиши, уларда кўрсатилган маблағлар ҳаракатини тасдиқловчи ҳужжатларни тўғри расмийлаштирилганлиги, корхона фаолияти билан боғлиқлигига алоҳида эътибор талаб қилинади.

Иқтисодий адабиётларда берилган шарҳларга асосан аудит назоратини объекти қилиб корхона ва ташкилотларнинг, хўжалик юритувчи субъектларнинг хўжалик муомалалари олинади деб кўрсатмалар мавжуд. Лекин шу кўрсатмалар асосида аудит турларини изохлашда айрим камчиликлар мавжуд. Бизнинг фикримизча аудитни турларга ажратишда ҳисоб турларига асосланиш, уларни ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ўрганиш ва тавсия қилиш мақсадга мувофиқдир. Юқоридаги фикрдан келиб чиққан ҳолда аудит назоратини ўтказилиши бўйича ички ва ташқи аудитга, хўжалик муомалаларини текшириш ва қамраб олиш ҳолатига қараб операцион, олдиндан ўтказиладиган, молиявий аудитга бўлишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Ички аудит назорати корхона бош бухгалтери ва бошқа бўлимлар билан ҳамкорликда фаолият кўрсатади. Ички аудит фаолиятини ташкил қилиш, бошқариш бевосита корхона раҳбари зиммасига юклатилади. Ички назоратни ташкил қилиш учун раҳбар нормал шароит яратиб бериши керак.

Ички аудит бошқарув ҳолатини такомиллаштиришда, ресурслардан самарали фойдаланишни аниқлашда, корхона ичида иқтисодий ўзгаришларни амалга оширишда кенг ишлатилади. Ички аудитнинг моҳияти шундаки, у бевосита корхона раҳбари ёки унинг ходими томонидан ўтказилади. Ички аудитнинг асосий мақсади бошқаришни такомиллаштириш, маҳсулот ишлаб чиқаришга сарф қилинадиган харажатлардан унумли фойдаланиш, корхона раҳбарини иқтисодий маълумотлар билан таъминлаш, ишлаб чиқариш ҳолатини назорат қилиш бўйича тегишли тадбирларни амалга ошириш учун имконият берадиган ахборот ва маълумотларни йиғиб таҳлил қилишда ўз самарасини беради.

Ички аудит ёрдамида маҳсулот ишлаб чиқариш сифатини яхшилаш имкониятлари ўрганилади, ходимларни иш фаолияти назорат қилинади. Ички аудитор хўжалик фаолиятини яхшиланиши бўйича назорат ишларини олиб боради.

Ички аудит ёрдамида товар ва моддий бойликларнинг тўлиқлиги улардан самарали фойдаланиш бўйича ишлари ўтказилади. Ички аудитор корхона раҳбарига бевосита ҳисобот беради режа топшириқларини бажарилишини назорат қилади.

Корхона ва ташкилотларда хўжалик фаолиятини назорат қилишда ички ва ташқи аудитдан фойдаланиш мумкин, ички аудит ишлари бевосита корхона штат бирлигида тегишли лавозимни эгаллаб турган шахс томонидан ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил №198 «Молиявий назоратни мустаҳкамлаш ва хўжаликларга тадбиқ этиш тўғрисида»ги қарорига асосан аудит назоратининг муҳим йўналишига айланиши керак.

Ички аудит ёрдамида ҳисоб кўрсаткичлари билан ҳисобот маълумотларини бир-бирига мос келиши аниқланади. Йиғилган маълумотлар ёрдамида корхона фаолиятида йўл қўйилган хато ва камчиликлар уларни бартараф қилиш чора тадбирлари ишлаб чиқилади. Ички аудитни асосий мақсади, ишлаб чиқаришни тўғри ташкил қилиш, сифатли маҳсулотни ишлаб чиқаришни таъминлаш, сарф-харажатларни камайтириш ва меҳнат унумдорлигини ошириш мавжуд ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлашдир.

Ички аудит ёрдамида бошқарув аппаратини такомиллаштириш, маҳсулот сифатини ошириш чора тадбирларини таҳлил қилиб, маҳсулотни сотиш имкониятлари ўрганилади.

Ташқи аудит бевосита корхона фаолиятини чуқур ўрганиш, назоратни мустақиллигини таъминлаш, мақсадида олиб борилади. Ички аудит ҳолатини талабга жавоб беришини аниқлайди, амалдаги қонун ва низомларга асосланган ҳолда иш кўради.

Ташқи аудитда ўтказилган текшириш натижалари бўйича аудитор вазирлик, идора ёки ижтимоий ташкилотларга ҳисобот бермайди.

Хўжалик фаолиятида амалга оширилаётган муомалалар турлича бўлиб уларда товар - моддий бойликларнинг ҳаракати ифода қилинади. Мулк эгаси ўз мулкни тўлиқлигини таъминлаш мақсадида муомала назоратини олиб

бориши керак. Кўп ҳолларда муомала назорат, корхона бош ҳисобчиси томонидан ҳам олиб борилади. Муомала назорат қилишдан мақсад, маблағлар ҳаракатини тўғри ташкил қилиш, тўлиқлигини таъминлашдир. Муомала назорати маълум вақт бирлигида ўтказилади, унинг натижасида корхона фаолиятини умумлаштирувчи маълумот олиш имконияти яратилмайди.

Оперция назорати бевосита корхона ходими томонидан умумлаштирилмайди ва тегишли далолатнома билан расмийлаштирилмайди. Муомала назорати натижаларини ўрганишда асосий мақсад хўжалик фаолиятини яхшилашда ички имкониятларни аниқлашдир.

Муомала назорат ўтказиш тартиби расмийлаштириш амалдаги қонун моддаларида тўлиқ ўз ифодасини топмаган. Аудит назоратини ўтказиш, натижаларини умумлаштириш тартиби белгиланган амалдаги қонунлар асосида олиб борилади. Аудит натижалари ўрганилади, унинг оқибатида корхонадаги амалга оширилган хўжалик муомалаларининг тўғрилиги текширилади.

Текшириш натижаларини аниқлашда муомала назорат натижалари ҳисобга олинмайди, фақат тегишли ҳужжатлар асосида амалга оширилган хўжалик муомалаларининг ҳолати белгиланган муддатлар бўйича узлуксиз олиб борилади.

Аудит назоратини ўтказиш муддатлари ҳар иккала томонлар ўртасида келишилади.

Аудит ва тафтиш республикамизда йиллар давомида қўлланиб келинган назорат тури ҳисобланади. Лекин тафтишга қараганда аудит назорати янги ташкил топган деб ҳисобланади.

Аудит ва тафтишнинг мақсади товар ва моддий бойликларни тўғрилигини таъминлаш, бухгалтерия ҳисобидаги ёзувларни тўғрилигини, моддий жавобгарликни ташкил қилишдаги хато ва камчиликларни аниқлаш билан бирга бухгалтерия ҳисоботини аниқ ва исботли тузилганлигини текширишдир.

Тафтиш ўтказилиши бўйича ички ва ташқи тафтишга бўлинади. Ички тафтиш бевосита савдо, ишлаб чиқариш корхонасининг вакили томонидан ўтказилса, ташқи тафтиш вазифалари бошқармалар томонидан ўтказилади.

Тайинланишига қараб тафтиш режали ва режадан ташқари кўринишларга олиб борилади. Корхона ва ташкилотларда белгиланган режа топшириқларни бажаришда, маблағлардан самарали фойдаланишда, товар ва моддий бойликларни тўлиқлигини таъминлашда ҳужжатли тафтиш ўтказиш талаб қилинади.

Ҳужжатли тафтиш деб, ташкилот хўжалик фаолиятини маълум бир давр ичидаги ҳолатини ҳисоб ва ҳисобот кўрсаткичларига асосланиб ҳар томонлама чуқур текширишга айтилади.

Тафтиш ва аудитни бир-бирига ўхшашлиги ҳар икки назорат турида ҳам амалга оширилган хўжалик муомалаларини қонунийлиги, амалдаги қонун ва йўриқномаларга асосан бажарилганлиги, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида кўрсатилган маблағларнинг тўлиқлигини таъминлаш вазифаси бажарилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 1993 йил 21 июл 54-сонли йўриқномасида тафтиш ва текширишлар ўтказиш тартиби белгиланган. Тафтиш ўтказилаётган амалдаги қонунларга, йўриқномаларга, фармойишларга, вазирлик ва идоралар томонидан чиқарилган меъёрий ҳужжатларга амал қилинади.

Тафтиш ҳар йили 1 марта ўтказилади. Тафтиш ўтказиш учун юқори ташкилот (вазирлик, идора) раҳбари томонидан белгиланади ва бу тўғрисида буйруқ чиқарилади. Буйруқда тафтиш ўтказиш муддати бошланиши ва тугалланиши, тафтиш ўтказувчининг исми, фаолияти, қайси даврни тафтиш қилиниши кўрсатилади.

Тафтиш ўтказиш бўйича корхона ташкилот раҳбари ва бош бухгалтерия йиллик тафтиш ўтказиш режасини тузадилар. Тафтиш ишларини белгиланган муддатларда бажарилиши кўп жиҳатлардан уни ўтказиш йўллари танлаш ва ўтказиш дастурини тўғри тузилишига боғлиқ. Тафтиш ўтказиш дастури ҳар бир тафтиш учун алоҳида тузилади. Дастурда тафтиш кунларида бажариладиган иш ҳажми асосий эътиборни қайси соҳаларга қаратиш ва унинг бажарилиш муддатлари кўрсатилади.

Тафтиш ишларини якуни сифатида тафтиш далолатномаси тафтиш томонидан тайёрланади. Далолатномада тафтиш ўтказилган корхонага қисқача тафсилотнома берилиб тафтиш натижалари ўз ифодасини топади. Тафтиш далолатномаси тафтишчи, раҳбар ва бош бухгалтер томонидан имзолангандан кейин далолатномани бир нусхасини олганлиги тўғрисида бош бухгалтер далолатномага имзо қўяди.

Ички аудит назоратида товар ва моддий бойликларнинг тўқинлигини таъминлашга алоҳида эътибор берилади.

Товар ва моддий бойликларнинг тўлиқлигини аниқлаш мақсадида инвентаризация ўтказилади. Ташкилот раҳбари томонидан махсус буйруқ (фармойиш) чиқарилиб, унда инвентаризация ҳужжатларини бухгалтерияга топшириш муддатлари кўрсатилади.

Инвентаризация ўтказиш асосан қуйидаги ҳолатларда мажбурий деб ҳисобланади:

- товар ва моддий бойликлар бўйича моддий жавобгар шахслар ўрганишдир;
- мулк ижарага берилаётганда;
- асосий воситаларни давлат тассаруфидан чиқаришда;
- табиий офатлар юз берганда;
- товар моддий бойликлар баҳоланганда;
- корхона ёки ташкилот тугатилганда.

Инвентаризация таркиби аниқлангандан кейин инвентаризация ўтказиладиган объект учун моддий жавобгар шахс ўз зиммасидаги товар ва моддий бойликлар тўғрисида ҳисобот тузади ва комиссия аъзоларига тақдим этади. Моддий жавобгар шахс ўз зиммасидаги товар ва моддий бойликлар билан боғлиқ қирим-чиқим ҳужжатлари тўлиқ ҳисоботда кўрсатилган, қўшимча ҳужжатлар йўқлигини тасдиқлаб, ёзма тилхатни комиссияга топширади.

Инвентаризация ўтказишда моддий жавобгар шахс зиммасида барча товар ва моддий бойликлар санаб, ўлчаниб, баҳоси аниқланиб, суммалари ҳисобланиб чиқилади. Бунинг учун тасдиқланган «Инвентаризация ўтказишда товар ва моддий бойликларни рўйхатга олиш» варақаси тўлдирилади. Барча товар ва моддий бойликлар варақада акс эттирилгандан кейин жами варақлардаги сумма ҳисобланиб чиқилиб бу кўрсаткич, бухгалтерия ҳисобида ёзувлар билан таққосланиб, инвентаризация натижалари аниқланади.

Аудитор ёки аудит фирмаси мулк эгаси билан тузилган шартномага асосан тегишли моддий жавобгар шахс зиммасидаги товар ва моддий бойликларни тўлиқлигини текшириб бориш бўйича инвентаризация ўтказиб, натижаларини аниқлаб бериши мумкин.

Демак, аудит текшириш ўтказишда инвентаризация бухгалтерия ҳисобининг усули сифатида ишлатилади, агар зарурият туғилса. Аудитнинг инвентаризациядан асосий фарқи, шундаки, корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти комплекс текширилади ва молия ҳолатига баҳо берилади.

Инвентаризацияда алоҳида олинган моддий жавобгар шахс зиммасидаги товар ва моддий бойликларнинг тўлиқлигини аниқланади. Бу аниқлик ҳар бир жавобгар шахс бўйича ҳужжатлаштирилиб, корхона ва ташкилот бўйича товар ва моддий бойликларнинг тўлиқлигини ўрганилади.

Аудит асосан, мустақил ўз уставига, банкда тегишли ҳисоб-китоб счётига тугалланган балансга эга бўлиб, юқори ташкилоти бўлмаган қўшма, ижара, ҳиссадорлик жамиятларида, концернларда молиявий назоратни амалга оширишда жорий қилинади.

## **6 Аудиторнинг ҳуқуқи ва бурчи.**

Мижоз билан хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги муносабатлар тузилган шартномалар билан тартибга солинади. Шартнома тузишда асосий эътибор амалдаги қонунларга риоя қилиш, уни бажаришини таъминлаш бўйича томонларни ўзаро келишувини расмийлаштиришдир. Тузилган шартнома шартларини бажармаслик, ёки сифатсиз бажариш, томонлар ўртасида ҳуқуқий вазифаларини бажарилишини қонун асосида кўриб чиқишни талаб қилади.

Аудиторнинг жавобгарлиги биринчи навбатда «Аудиторлик фаолияти тўғрисида» ги Қонунни бажарилиши билан ўлчанади. Ўзбекистон Республикасида қабул қилиниши «Аудиторлик фаолияти тўғрисида» ги Қонуннинг 6-моддасида аудиторлик ташкилотининг ҳуқуқлари белгиланган. Бу моддада: «...аудиторлик текшируви ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилиш учун хўжалик юритувчи субъектнинг таъсис ҳужжатлари ҳамда бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисобот ҳужжатлари билан олдиндан танишиб чиқиш:»

Аудиторлик текширувини ўтказиш давомида юзага келган масалалар бўйича хўжалик юритувчи субъектнинг моддий жавобгар шахслардан оғзаки

ва ёзма тушунтиришлар олиш ҳамда аудиторлик текшируви учун зарур бўлган қўшимча маълумотларни олиш.

Аудиторлик ташкилий қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларига ҳам эга бўлиши мумкин. Қонунга асосан ўз ҳуқуқи, вазифаларни бажаришда совуққонликка йўл қўйилган аудиторлик фирмаси амалдаги қонунлар асосида жавобгар деб ҳисобланади.

Аудитор ўз иш фаолиятини амалдаги қонунлар асосида ва меъёрий ҳужжатларга мос ҳолда олиб боради. Аудитор ёрдамида корхонада амалга оширилган хўжалик муомалаларини бухгалтерия ҳисоби ёзувларида тўғри акс эттирилиши, бухгалтерия ҳисоботидан маълумотларни асосли тузилганлиги, товар ва моддий бойликларни сақланиши, уларнинг сарф харажати дебитор ва кредитор қарзларнинг ҳолатини аниқлашда ёрдам беради.

Аудитор хўжалик юритувчи субъектга бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиши, маҳсулот таннархини калькуляция қилиш, молиявий ҳолатини ташкил қилиш бўйича маслаҳатлар бериш мумкин.

Аудитор ўзи текшириш ўтказётган корхона ва ташкилот раҳбарига текшириш давомида аниқланган хато-камчиликларни, амалда қонунлар ва йўриқномаларга риоя қилмаслигини маълум қилиш ҳуқуқига эгадир.

Текшириш давомида мижозга, унинг иш фаолиятига зарар етказмаслиги керак.

Шартнома шартларида кўрсатилган моддаларга, уларни бошқарилишига риоя қилиши шарт.

Аудиторнинг вазифаларидан бири корхона молиявий хўжалик фаолиятини тўғри баҳолаш. Мулк эгаларининг иқтисодий аҳволини яхшилашига ёрдам бериши, тўлов қобилиятини яхшилашига тавсиялар тайёрлашдир. Ўз навбатида илғор тажрибаларини жорий қилишга кўмаклашишдир.

Аудиторлик ташкилоти аудиторлик назорати ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилишдан олдин хўжалик юритувчи субъектнинг низоми, бухгалтерия ҳисоби ва молиявий ҳисоботни кўрсаткичлари билан танишиб чиққан ҳолда фаолият кўрсатиши мақсадга мувофиқдир.

Аудитор текшириш давомида хўжаликда бажарилган иш ва хизматларни белгиланган меъёрий ҳужжатларга мос келишини таъминлаш мақсадида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлигига сарф қилинадиган харажатларни тасдиқловчи Низом ва норматив ҳужжатларга риоя қилиши керак.

Аудитор томонидан ўтказилаётган текшириш ва унга қўйиладиган талаб, ҳуқуқ ва бурч асосан икки ҳолатда намоён бўлади. Биринчи ички талаблар, иккинчи бу ташқи талаблардир. Аудиторга қўйиладиган ички талабларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- одоб ахлоқ нормаларига риоя қилиш;
- корхона хўжалик фаолиятига аралашмаслик;
- амалга оширилган хўжалик муомалаларини корхона фаолияти билан боғлиқлигини ўрганиш;
- Ички аудиторлик назоратини ҳолатини баҳолаш;

- Мижоз билан тузилган шартнома шартларига амал қилиш ва бошқалар.

Юқоридаги талабларга риоя қилиш аудиторлик назоратини тўғри ташкил қилишга мижоз олдидаги маъсулиятни оширишга олиб келади.

Хўжалик юритувчи субъект ўз фаолиятини яхшилашни такомиллаштиришда ички имкониятлардан самарали фойдаланишда молиявий ҳисоботларини тўғрилашга ишонч ҳосил қилиш мақсадида аудитор хизматидан фойдаланиш.

Аудитор ва мижоз ўртасидаги муносабат шартнома асосида ташкил қилинади. Имзоланган шартнома асосида аудиторлик фирмаси (аудитор) ҳисоботларни тўғрилигини аудитдан ўтказиш ва консальтинг хизмат кўрсатишдан иборатдир.

Аудитор иш фаолиятининг биринчи навбатида хўжалик юритувчи субъект томонидан, амалда қонун ва Низомларга риоя қилиш ҳолати текширилади. Аудит назоратини ўтказиш давомида хўжалик юритувчи субъект раҳбарлари ва бошқа ходимлар томонидан йўл қўйилган хато ва камчиликлар тўғрисида ёзма оғзаки ҳолда тушунтириш хатларини олиш керак.

Аудитор томонидан ўтказилаётган текшириш бевосита тузилган шартномани бажарилишига қаратилган бўлиши шарт. Аудитор томонидан ўтказилган текшириш давомида аниқланган бухгалтерия ҳисоб-китобларидаги, ҳисоботларни тузишдаги, маҳсулот таннархига киритилган харажатларни белгиланган харажатлар тўғрисидаги Низомга асосланганлигини кўрсатиб беради.

Аудитор текшириш давомида сир сақлаш мезонига риоя қилиши, мижозга зарар етказиш билан боғлиқ маълумотларни ошкор қилмаслик этикасига риоя қилиши керак. Текшириш муддатларини шартномага асосан ташкил қилиши керак. Аудитор асосли хулоса тайёрлаб бериши учун тўлиқ ва етарли, ишончли ахборотга эга бўлиши керак.

Аудитор бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ҳисоботлар бўйича етарли билимга эга бўлиш билан бирга мулкчилик шакллари, самарадорлик тўғрисида етарли билимга эга бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикаси «Аудиторлик фаолияти тўғрисида» ги Қонунни қабул қилиниши бу соҳага бўлган эътиборни янада кучайтирди. Аудит бу белгиланган ваколатга эга бўлган шахслар, яъни аудиторлар (аудиторлик фирмалари) томонидан мижозни (хўжалик юритадиган субъектнинг) молиявий ҳисоботини тўғрилигини тасдиқловчидир.

Аудитор ёки аудиторлик фирмаси ўз иш фаолиятини мижоз билан тузилган шартнома асосида олиб боради. Шартномада унга амал қилиш муддати, бажарувчи ва буюртмани мажбуриятлари, шартнома суммаси, корхона тижорат сирларини сақлаш ва буюртмачиларнинг розилигисиз уни ошкор қилмаслик амалдаги қонун ва Низом, йўриқномаларга риоя қилиш шартлари кўрсатилади ва ҳар икки томон ўртасида имзоланади. Шартнома бир ёки бир неча йилга тузилиши мумкин, мулк эгаси ёки хиссадорлар жамияти молиявий ҳолатини яхшилашида аудиторлар хизматидан фойдаланиши мумкин.

Аудитор ва аудиторлик фирмалари тузилган шартнома шартларини бажаришлари керак. Аудитор текшириш давомида қонун ва Низомларга риоя қилган ҳолда шартнома шартларини бажарилишини таъминлашдир.

## **2-мавзу. АУДИТ МЕТОДОЛОГИЯСИ ВА АНДОЗАЛАРИ.**

1. Аудит методологияси ва андозаларининг мақсади, вазифалари.
2. Аудит андозаларига қўйиладиган талаблар.
3. Аудит ишларини режалаштириш.
4. Аудиторлик назоратини ўтказиш тўғрисида шартнома тузиш тартиби
5. Аудиторни мижоз олдидаги мажбурияти.

### **1. Аудит методологияси ва андозаларининг мақсади, вазифалари.**

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохатлар иқтисодиётни эркинлаштиришга, аҳоли турмуш тарзини яхшиланишига қаратилгандир. Республикада амалга оширилган мулкчилик шакллари ва ундан кутилаётган иқтисодий самара шундан иборатки, истеъмол бозорини товар билан тўлдириб бериш, сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлаш ва рақобат муҳитини яратишга қаратилгандир. Юқоридаги вазифаларни бажариш биринчи навбатда мулкни тўкинлигини таъминлаш, кам харажат қилиб, тежамкорлик асосида фаолият кўрсатишни талаб қилади.

Мулк тўкинлигини назорат қилиш тадбиркорлик фаолиятини ривожланишига ўз хиссасини қўшади. Аудит назорати хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини тўғри баҳолашда хизмат кўрсатувчи муассаса сифатида олиб борилади.

Аудитнинг зарурати биринчидан ҳисоблаб бериш имкониятларидан келиб чиқса, иккинчидан мулк шаклидаги ўзгаришлар билан боғлиқдир. Аудит назорати ёрдамида хўжалик фаолиятида эришилган ютуқ ва камчилик, нуқсонларни бартараф қилиш имконияти яратилади.

Аудитни тўғри ташкил қилишда аудит стандартларига риоя қилиш талаб қилинади. Стандартлар ёрдамида аудитнинг сифати ва ишончилиги таъминланади. Аудит андозаларида аудиторларни тайёрлаш тартиби аудит назоратини ўтказиш учун талаблар белгиланади.

Аудит андозалари ёрдамида текширув сифатига алоҳида аҳамият берилади. Ўзбекистон Республикасида аудит назоратини ўтказишда Молия Вазирлиги томонидан тасдиқланган ва Адлия Вазирлиги томонидан рўйхатан ўтказилган аудит миллий стандартлари алоҳида аҳамиятлидир.

Ўзбекистон Республикаси аудит миллий андозасининг 3-сони "Аудитни режалаштириш" га (14 май, 1999 йил, №54) бағишлангандир. 3-сонли "Аудитни режалаштириш" миллий стандартида текширув ишларини режалаштириш, аудит назорати ишларини тартибга солиш, аудит назорати бўйича дастур ишлаб чиқариш масалаларига қаратилгандир.

4-сонли "Мижоз фаолияти билан текширув" миллий стандартида хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини ўрганиш, ҳисобот кўрсаткичлари таркиби, мижозни молиявий ҳолати ва натижалари билан танишув тартиби кўрсатилган.

Аудит ишларини тўғри ташкил қилиниши аудиторнинг иш фаолиятини тўғри тақсимланишига олиб келади. Аудитор иш фаолиятининг сифати биринчи навбатда андозаларда кўрсатилган мезонлар асосида ташкил қилиниши керак. Аудит андозалари иқтисодиётдаги ўзгаришлар, фойдаланувчиларнинг эҳтиёжлари билан вақти-вақти билан ўзгариб туриши мумкин. Бу ҳолат аудит методологиясига ҳам тегишли ўзгартиришлар киритилишига олиб келиши мумкин. Аудит методологиясини тўғри ишлаб чиқилиши биринчидан, назорат ишларини таъсир кучини оширса, иккинчидан ўтказилган аудит сифатини белгилаш учун асос ҳисобланади.

Аудит андозаларига риоя қилиш, назорат ишларида илмий ютуқларни жорий қилишга уни такомиллаштириш билан боғлиқ амалий ишларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш имконини беради. Республикамизга чет эл инвестицияларини кириб келиши, ҳамма корхоналарни ташкил қилиниши, миллий аудиторлик андозаларини халқаро андозаларга мос келишини тақозо қилган ҳолда ишлаб чиқилган бўлиб, унга риоя қилиш аудитни халқаро талабларини бажаришга олиб келмоқда.

Аудит методологияси ва андозалари халқаро тизимда ҳам ўзининг муаммо ва ечимларини биргаликда ҳал қилинишига тегишли фирма ва амалиётчилар томонидан ўрганилиб чиқилмоқда.

Аудит андозалари ёрдамида аудиторнинг иш фаолиятини тартибга солиш билан бирга текширишнинг мақсади, жавобгарлик томонлари ўрганилади. Андозалар ёрдамида назорат ўтказиш давомида амал қилинадиган қоидаларга риоя қилиш талаб қилинади. Аудит андозаларида назорат ўтказишдаги ҳужжатлардан фойдаланиш тартиби ҳам кўрсатилади.

Аудиторлик фаолиятида қўлланиладиган усуллар, қоидалар мавжуд бўлиб улардан фойдаланиш тартибига риоя қилиш аудитордан талаб қилинади. Шунинг учун аудиторлик текширувида бухгалтерия ҳисобида акс эттирилган маълумотларга шу жумладан, ҳисобларда хўжалик муомалаларини

тўғрилигини ҳисобот кўрсаткичлари бир-бирига мос келишига алоҳида эътибор берилади.

Айрим ҳолларда ҳисоб кўрсаткичлари билан ҳисобот кўрсаткичлари ўртасида фарқ суммаларини келиб чиқиши мумкин. Мисол учун "Давр харажатлари" счётидаги ёзувлар билан давр харажатлари ҳисоботида фарқ бўлиши табиий, чунки харажатлар сотилган ва қолган товарларга тақсимланган ҳолда ҳисоботда "Давр харажатлари" счётининг қолдиғи сифатида кўрсатилади.

Аудит назоратини тўғри ташкил қилишда иш ҳажмини аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Иш ҳажмини тўғри белгилаш аудиторлик назоратини самарадорлигини оширади. Аудит ишларини олиб бориш тегишли режани талаб қилади. Бу режада аудитор ўз иш фаолиятини тартибга солади, барча маълумотларни тўплаш, умумлаштириш, текширув якунларини тайёрлашга асос яратади.

## **2. Аудит андозаларига қўйиладиган талаблар.**

Аудиторлик фаолиятини сифати, ишланганлиги ва улар учун белгиланган (қабул қилинган) андозаларнинг талабларида келиб чиқади.

Аудит стандартларига риоя қилиш, текшириш натижаларини кетма-кетлигини, сифатини, самарадорлигини таъминлайди. Аудит стандартлари иқтисодий фаолиятини ўрганган ҳолда ишлаб чиқилган бўлиб, унга риоя қилиш аудитор этикаси, мижоз олдидаги мажбурияти, ҳуқуқи. вазифаларини аниқлашда ҳам яқиндан ёрдам беради.

Аудит стандартларига асосан махсус аудиторларни тайёрлаш бўйича дарсларни ташкил қилиш тадбирлари белгилайди.

Аудит стандартлари асосида аудитни ўтказиш метадиалогиясига риоя қилиш белгиланади. Аудит стандартларини ишлаб чиқишда ва жорий қилишда халқаро тажрибадан ўтган аудит мақомлари ҳисобга олинганди. Республикамизга чет эл инвестицияларини кириб келиши, қўшма корхоналарни барпо қилиниши аудит халқаро стандартларига риоя қилиш ва қўллашни тақозо қилмоқда, зарурияти ошиб бормоқда.

Асосан аудит андозалари билан 1997 йилда ташкил қилинган бухгалтерларнинг халқаро федерацияси шуғулланади. Бу ташкилот ҳузурида аудиторлик амалиёти комитети ташкил қилинган бўлиб, унинг асосий вазифаси аудит ишларини такомиллаштиришга қаратилгандир. Дунёдаги кўп давлатлар халқаро аудит андозаларини миллий андозалар шакли сифатида қабул қилишган. Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари ишлаб чиқилган бўлиб, аудит андозалари ишлаб чиқишга шароит яратилди деб ҳисоблаш мумкин.

Аудит ўтказишдан асосий мақсад амалга оширилган хўжалик муомалаларининг, хўжалик фаолиятини амалдаги қонунларга, белгиланган низом ва йўриқномаларга мос келишини таъминлашдан иборатдир. Бу вазифани хал қилиш аудитордан юқори малакани, касб маҳоратини талаб

килиш билан бирга аудит ўтказилаётган корхона фаолияти бўйича етарли ва керакли маълумотлар билан таъминланиб бориши керак.

Аудит ўтказишга тайёргарлик кўриш бу назоратни тайёргарлигини ошириш, ишни сифатли бошқариш билан бирга хўжалик юритувчи субъект фаолиятини бошқариш услуби қандай ташкил қилинганлигини ўрганиш алоҳида эътиборлидир.

Аудит ишларини ўтказишга тайёргарлик биринчи навбатда аудитор ўз режасини тўғри, аниқ тузган бўлиши керак. Режада бошқариш услуби, ички назорат ҳолати, назорат натижаларини, ҳисоб ва ҳисобот кўрсаткичларини бир-бири билан боғлиқлиги, қабул қилинган қарорларни бошқарилиши, корхона фаолияти ҳар томонлама таҳлил қилинган ҳолда кўрсатилган бўлиши керак.

Аудитор тегишли корхонада аудит ўтказиш учун тайёргарлик кўраётган экан, асосий эътиборни қуйидагиларга қаратилган ҳолда ўз тайёргарлигини кўради:

1. Аудит ўтказилаётган корхона тўғрисида тўлиқ маълумот тўплаш;
2. Мақсад, вазифаларни тўғри белгилаб олиш;
3. Ички назорат ҳолатини ўрганиб чиқиш;
4. Ҳисобот кўрсаткичларини иқтисодий тиллардан ўтказиш.

Умуман олганда, аудит тайёргарлик кўриш аудитор ва мижоз томонидан ташкил қилинса. Иқтисодий ҳамкорлик янада мустаҳкамланади. Мижоз томонидан тайёргарлик ишларига тегишли ҳужжатларни аудиторга тайёрлаб бериш, уларни кетма-кетлигини сақлаш, ўтказилган йиғилиш қарорларини тайёрлаш, турли корхоналар билан олиб борилган ҳисоб-китобларни тасдиқловчи ҳужжатлар тайёрлаб қўйилиши керак. Аудитор ва мижозни тайёргарлик ҳолати текширишни сифатли ўтказилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрдаги "Аудиторлик фаолияти тўғрисида" ги Қонуннинг 2-моддаси 2- бандидан "Аудиторлик фирмаси-юримдик ва жисмоний шахс томонидан тузилган, белгиланган рўйхатдан ўтказилган, ўз уставига кўра фаолият соҳаси аудиторлик хизматлари кўрсатишдан иборат бўлган корхонадир" деб белгиланган.

Аудиторлик фирмалари ўз уставига биноан фаолият кўрсатадилар, бунинг учун фирма давлат рўйхатидан ўтган ва лицензияга эга бўлиши шарт. Аудиторлик фирмалари мижоз билан иш фаолиятини шартнома асосида олиб борадилар. Фирма ўтказилган текширишларни сифати учун жавобгардир. Аудиторлик фирмалари билан тузилган шартнома асосан бухгалтерия ҳисобини юритиш, ҳисоботлар ҳолати, ҳисоботларни амалдаги қонунлар асосида тузилганлигини текшириб, бу тўғрида ташкилот раҳбарига аниқланган камчиликларни маълум қилади.

Корхона ва ташкилот раҳбари, бош бухгалтерлари текширув ўтказиш учун аудиторга молиявий ҳолати билан боғлиқ ҳужжатларни тақдим қиладилар. Аудиторлик фирмалари ўз иш фаолиятини асосан кўшма, ижара ҳиссадорлик жамиятлари, концепцияларда яъни юқори ташкилоти бўлмаган корхоналарда олиб борадилар. Иш фаолиятида Ўзбекистон Республикаси

Молия Вазирлиги ва Давлат Солиқ идорасининг кўрсатмалари асосида ташкил қилади ва улар билан яқиндан алоқа иши олиб боради.

Аудиторлик фирмасига раҳбарлик қилишга таъсис этувчилар томонидан тайинланади, фирма иш фаолияти бўйича жавобгар деб ҳисобланади. Аудиторлик фирмасининг иш фаолияти бевосита фирма директори томонидан олиб борилади. Фирма директори миждо билан шартномалар тузади, ходимларни иш фаолиятини назорат қилади, иш режаларин тасдиқлайди, яъни аудиторлик фирмасининг иш фаолиятини бошқаради.

Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган " Аудиторлик фаолияти тўғрисида" ги Қонуннинг 5-моддасида : "Аудиторлик ташкилоти аудиторлик фаолиятини амалга ошириш лицензиясига эга бўлган юридик шахсдир. Аудиторлик ташкилотлари ўз фаолиятини амалга оширишда мустақилдир. Аудиторлик ташкилотлари, Вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралари томонидан тузилиши мумкин эмас..." деб белгилангандир.

Аудиторлик ташкилотлари Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлигида давлат рўйхатидан ўтказилиши керак. Аудиторлик фаолиятини амалга ошириш мустақил ҳисобланар экан, бу фаолият ўз ишининг мутахассиси, билимдони, ҳисоб-китоб ва ҳисобот ишларини мукамал эгаллаган ходимлар томонидан олиб борилиши амалдаги Қонунда кўрсатилгандир.

Аудитор бухгалтерия ҳисоби, молия, кредит хўжалик фаолияти тахлили каби фанларни билиш билан бирга амалдаги Қонун ва Низомларни амалда қўлланиш даражасига алоҳида эътибор бериш керак. Шунинг учун ҳар бир аудиторлик фирмаси ва аудитор тегишли малака сартификатига эга бўлиши керак. Аудиторлик лицензияси (гувоҳномаси) махсус ваколати бўлган давлат органлари томонидан берилади. Аудиторлик лицензияларини бериш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Аудиторлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини олиш учун мутахассислик бўйича имтиҳонлар ўқув-методик марказларида ўтказилади.

Мустақил ишлаётган аудиторлар ва аудиторлик фирмалари аудиторлик фаолияти билан фақат амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияни олганларидан кейингина шуғулланишлари мумкин.

Аудит ишларини тартибли, сифатли ўтказиши, белгиланган муддатларга риоя қилиши биринчи навбатда миждо билан аудиторлик фирмаси ўртасида тузилган шартномада ўз ифодасини топган. Шартнома шартларини бажариш учун ҳар икки томон ҳам манфаатлидир ва амалдаги Қонунларга асосан жавобгардир. Кўп холларда миждо билан аудиторлик фирмалари ўртасида тузилган шартномалар асосан фирманинг имтиёзларига алоҳида аҳамият берилади, яъни миждо ўз ҳуқуқини ҳимоя қилишдан етарли фойдалана олмайди, шунинг учун шартнома-шартларини бажарилишига салбий таъсир кўп холларда миждолар зиммасига юклатилади.

Аудиторлик фирмаси шартномага асосан миждога аудит ўтказишга ўз розилигини ёзма равишда билдиради. Розилик хатида Ўзбекистон Республикасида амал қилинаётган Қонунлар асосида ўтказилишини кўрсатиб ўтади.

Аудитор ишининг сифатини бевосита аудитор фирмаси раҳбари назорат ишини ташкил қилади. Назорат қилишда асосий эътибор аудитнинг иш дастури назоратидан бошланади. Дастурни тўлиқ бажарилишини таъминлаш аудитордан юқори савияни, малакали ахлоқий ваколатларга риоя қилишни талаб қилади.

Аудитор ишини давлат идоралари томонидан назорат қилиш амалдаги қонунларда белгиланган.

Аудиторни иш тажрибаси, аудит ўтказишда алоҳида аҳамиятлидир, шунинг учун корхона раҳбари, хўжалик юритувчи субъектлар аудиторлик фирмалари билан шартнома тузишда ҳар бир фирма фаолияти билан ундаги аудиторларнинг иш фаолияти билан танишиб чиққан ҳолда иш кўришлари керак. Аудиторни танлашдан олдин, аудиторга қандай масалаларни ҳал қилиш топшириқларини белгилаб олиш мақсадга мувофиқдир.

Агар аудиторга юклатилган вазифа, бошқа ташкилотлар фаолияти билан боғлиқ бўлса, ёки солиқ органлари билан иш кўриш хусусида бўлса, унда аудитор шу органлар билан бахslashса, оладиган бу тўғридаги қонун ва Низомларни аниқ биладиган аудиторни танлаш мақсадга мувофиқдир.

Аудиторни танлашда биринчи навбатда, бухгалтерия ҳисоби, ҳисоботи ҳолатини қандай юритилиши тўғрисида аниқ фикрга эга бўлиш аудитор ишини тез ва сифатли бўлишини таъминлайди.

Иккинчидан иш ҳажми албатта алоҳида аҳамиятни талаб қилади. Агар корхона фаолиятини тўлиқ аудитдан ўтказиш талаб қилинса, ҳамда йирик бу соҳада тегишли тажрибага эга бўлган аудитор фирмаларининг аудиторини танлашда мақсадга мувофиқдир.

Аудит назоратини ташкил қилиш, илоб бориш андозалар ёрдамида тартибга солинади.

### **3. Аудит ишларини режалаштириш.**

Аудиторлик ишларини самрадорлиги бевосита мижозларга кўрсатилган хизмат турларини сифатли, ўз вақтида бажарилишига боғлиқдир. Аудиторлик фирмасининг умумий иш фаолиятини ривожлантиришда мижознинг ҳолати, тузилган шартномаларни белгиланган муддатларда бажарилиши ҳисобга олинади.

Аудит ишларини режалаштиришда аудиторнинг иш фаолияти тўлиқ назорат қилинса, иккинчидан аудит ишларини аниқлаш учун шароит яратилади, учинчидан текшириш ўтказиладиган корхона тўғрисида иқтисодий маълумотлар билан танишиб бориш имконияти яратилади. Аудит ўтказиш режаси тузилаётган коҳонанинг хўжалик фаолиятини ўрганиш, таҳлил қилиш тартиби аудит ҳулосасини ёзиш каби ишлар ҳисобга олиниб аудит муддатлари билан таққосланиб чиқилади.

Режалаштириш асосида мижознинг иқтисодий маълумотларини йиғиш, ички аудит назорати хизматини ўрганишга имконият яратилади.

Аудит ишларини тўғри ташкил қилинишида, режалаштиришга алоҳида аҳамият бериш керак.

Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган 3-сонли "Аудитни режалаштириш" миллий стандартида режалаштиришнинг мақсади, вазифалари белгилаб берилган.

Аудит ишларини режалаштириш назоратни бошланғич даври ҳисобланиб, унда бажариладиган ишлар ҳажми, назорат режаси ва дастурларига алоҳида аҳамият берилади.

Аудит ишлари режалаштирилаётганда аудитор томонидан кўрсатиладиган хизматларга (косальтинг) эътибор қаратилади.

Аудит назоратини таъсир кучини ошириш мақсадида аудит ташкилоти (фирмаси) корхона раҳбари билан режа топшириқларини олдиндан режалаштириш, назорат ўтказиладиган корхона фаолиятини тўлиқроқ ўрганиш имконини беради. Шу билан бирга корхонани бошқариш-ташкилий тузилмаларини, ишлаб чиқариш ҳолати ва маҳсулот турларини ўрганиш, капитал маблағлар ҳолатини таҳлил қилиш, тўлов қобилиятини ўрганиш учун асос яратади.

Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган "Аудиторлик фаолияти тўғрисида" ги қонунда мажбурий ва ташаббус тарзида аудиторлик текшириши ўтказиш (кўзда тутилган) белгиланган. Қонуннинг 11-моддасида: "Ташаббус тарзида аудиторлик текширув хўжалик юритувчи субъектнинг ёки бошқа аудиторлик текширув буюртмачиларнинг қарорига биноан, қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ўтказилиши мумкин" деб белгиланган.

Аудит назоратини тўғри ташкил қилиш фаолият давомида, бажариладиган иш ҳажмини тўғри аниқлаб олишда, мижоз фаолияти бўйича тўпланган маълумотларни таҳлил қилиш, ички назорат ҳолатини ўрганишга алоҳида аҳамият беради.

Аудит ишларини режалаштиришдан олдин, аудитор мижознинг молиявий ҳолатини, олдинги аудиторлик фирмаси билан бўлган муносабатлари тўғрида тўлиқ маълумотга эга бўлиши керак.

Хўжалик юритувчи субъект фаолияти мажбурий ёки ташаббус тарзида аудиторлик назоратидан ўтказиш учун, аудиторлик фирмаси билан текшириш ўтказиш тўғрисида шартнома тузадилар.

Аудиторлик фирмаси билан мижоз ўртасидаги шартнома тузишдан олдин бажариладиган иш ҳажми, аудит муддати, тўлов суммаси кўрсатилади.

Аудиторлик текширувининг самараси мижоз билан фирма ўртасидаги муносабатларни тўғри баҳоланишига ҳам боғлиқ бўлади.

Аудиторлик назоратини таъсир кучи биринчидан, хўжаликда амалга оширилган муомалаларни амалдаги қонун йўриқномаларга тўғри келишини таъминлаш бўлса, иккинчидан уларни хўжалик фаолияти билан боғлиқлигини аниқлашдир, учинчидан эса корхонанинг молиявий ҳолатига иқтисодий баҳо беришдир.

Иқтисодий маълумотлар йиғишда мижоз билан аудиторлик фирмаси ўртасида тузилган шартнома шартида қандай хизмат кўрсатиш келишилганлигига боғлиқдир. Агар мижоз билан узоқ муддатли шартнома

тузилган бўлиб, иш олиб борилса аудитор корхона фаолияти тўғрисида тегишли маълумотларга эга бўлиб боради.

Аудит ўтказишдаги иқтисодий маълумотларни тўғри танлаш аудитордан амалдаги маълумотни талаб қилади, чунки маълумотлар иқтисодий мазмунига қараб ҳам туркумланади.

Мисол учун таннархга бевосита киритиладиган харажатлар, тақсимлаш йўли билан ўтказиладиган харажатларга ёки бўлмаса фойда ҳисобидан қопланадиган харажатлардан иборат. Шунинг учун аниқлаш назоратида харажат турларига алоҳида эътибор бериш керак. Ҳар бир харажатни тўғри расмийлаштиришга, бухгалтерия сўтларидаги ёзувларнинг тўғрилигини текширишга аҳамият бериш лозимдир.

Аудит назоратида иқтисодий маълумотларни умумлаштириш, яқка тартибда текшириш талаб қилинади. Иқтисодий кўрсаткичлар умумлаштирилганда фақат бир турли кўрсаткичларга эътибор берилади.

Мулк шаклидан қатъий назар корхона, ташкилотларнинг иш фаолияти бевосита ўзаро ҳисоб-китобларни ташкил қилиш, юритиш, товар-моддий бойликларини тўлиқлигини таъминлаш, молиявий ҳолатини яхшилаш каби вазифаларни бажара бориб, ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун асос яратадилар.

Ҳар бир корхона фаолиятида бошқаришни тўғри ташкил қилиш, биринчидан- харажатларни камайтиришга, ўз навбатида маҳсулот таннархини арзонлаштиришга, фойдани кўпроқ олишга тўғри келади.

Корхонанинг молиявий ҳолатини яхшиланишида ҳисоб кўрсаткичларини тўғрилиги, ҳўжалик муомалаларини ҳужжатлар билан ифодалашга алоҳида эътибор берилади, чунки турли кўринишдаги талон-тароғлик, асосан нотўғри ҳужжатлаштириш оқибатида содир бўлади. Аудит назорати ёрдамида йўл қўйилган камчиликлар ва хатоларни бартараф қилиш имконияти яратилади. Аудитнинг асосий мақсади, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида кўпсатилган маълумотларни ишончлилигини аниқлаб беришдир. Аудитор ва аудиторлик фирмалари фақат тижорат структуралари эмас, балки давлат органлари билан ҳам ўзаро ҳамкорликда фаолият кўрсатади.

Аудитор ва аудиторлик фирмалари суд-тергов органларининг талабларига биноан ҳам (фаолият) хизмат кўрсатадилар. Бунинг учун аудиторлик фирмаси суд-тергов органи билан шартнома тузади. Шартномада бажариб берилиши лозим бўлган иш ҳажми, муддати, шартнома суммасида кўрсатилади.

Аудитор суд-тергов органларининг талабига биноан иш олиб борар экан, бу ҳолда тергов органи аниқ бир корхонада аудит назоратини ўтказиш тўғрисидаги қарорига асосланган бўлиши керак. Қарорда аудитдан ўтказиладиган ишларнинг мазмуни, аудиторлик фирмасининг номи, лицензия санаси, аудиторнинг исми-фамилияси кўрсатилади. Назорат давомида қилинадиган ишлар ҳажми, терговчи томонидан белгиланади.

Агар аудиторлик назорати суд-тергов органларининг қарорига асосан ўтказилаётган бўлса, текширишда тергов вакиллари иштирок этади. Аудит текшириш давомида бухгалтерия ҳужжатларини сақлаш, чоралари кўрилган

бўлиши керак. Бунинг учун алоҳида хона, сейф билан таъминланиши керак. Иш вақти тугагандан кейин хона ва сейф мухрланиши керак.

Аудитор томонидан тузилган далолатномаларини аудиторлик фирма раҳбари, аудитор, корхона бош бухгалтери ва моддий жавобгар шахслар имзолайдилар. Текшириш якуни бўйича ёзилган далолатномада аудиторнинг фикр ва мулоҳазалари кўрсатилмайди. Аниқланган камчилик, камомадлар бўйича аудитор ҳар бир моддий жавобгар шахслардан тушунтириш хатларини талаб қилади ва улар далолатномага илова қилинади. Текшириш натижасига кўра, бухгалтерия хужжатларини сохталаштириш ҳоллари айниқса, бундай хужжатлар далолатномага илова қилинади ва бундай сохта хужжатлар рўйхати тузилиб терговчи томонидан тасдиқланади.

"Аудиторлик фаолияти тўғрисида" ги Қонуннинг 10-моддасида: Ҳар йили аудиторлик текширувидан ўтадиган корхона ва ташкилотларнинг манбалари кўрсатилган. Мажбурий аудиторлик текширувининг буюртмачиси хўжалк юритувчи субъект ҳисобланиб, аудиторлик ташкилотини танлашда акциядорларнинг умумий йиғилишида бу масала келиб олинади. Мажбурий аудиторлик текширувини ўтказишдан бош тортиш, амалдаги Қонунга асосан тегишли жарималарни ундиришга олиб келиши мумкин

Давлат тассаруфида бўлган кохоналар билан нодавлат корхоналар ўртасидаги аудиторлик фаолиятини олиб боришда бир қатор ўхшашликлар, фарқлар келиб чиқади. Нодавлат корхоналарда аудиторлик назоратина ташкил қилиш бевосита хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади, назоратни ўтказиш аудиторлик фирмаси билан мижоз ўртасидаги тузилган шартномага асосан амалга оширилади.

Давлат тассаруфидаги корхоналарда тафтиш ўтказиш амалда қўлланилиб келмоқда. Тафтиш ўтказиш бўйича йиллик режа, яъни тафтиш ўтказиш режаси тузилади ва юқори ташкилот раҳбари томонидан тасдиқланади. Режада тафтиш ўтказиш муддатлари, тафтишчининг исми, фамилияси кўрсатилади.

Давлат тассаруфидаги корхона ва ташкилотларда аудит ўтказиш давлат идораларининг топшириғига кўра ўтказилади. Кўп ҳолларда аудиторлик текшируви давлат корхоналарида тергов органларининг талаби билан ўтказилмоқда. Агар аудиторлик текшируви тергов органларининг топшириғи билан ўтказиладиган бўлса, бу тўғрида прокурор санкцияси бўлиши шарт ва муддати 2 ойдан ошмаслиги керак.

Аудит текширувини ўтказиш билан боғлиқ ҳаражатлар бевосита текшириш ўтказилаётган ташкилот томонидан тўланади. Суд-тергов органларининг талабига биноан, аудиторлик текширувида экспортлар хизматидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Масалан аудит текширувида суд-бухгалтерия экспертизаси хизматидан фойдаланиш ижобий самара беради.

Кўп ҳолларда бухгалтер-экспорт функциясини аудитор бажариши мумкин. Ўтказилаётган текширув натижаларини тўғри аниқланиши, уни амалдаги қонунларга мос ҳолда олиб бориш аудиторни қонун олдидаги маъсулиятини янада оширади.

Суд-тергов органлари талабига биноан, аудиторлик назорат амалдаги конуннинг маълум бир моддасига асосланган ҳолда ўрқазилади.

#### **4. Аудиторлик назоратини ўтқазиш тўғрисида шартнома тузиш тартиби.**

Аудит назоратини ташкил қилиш, ўтқазиш натижаларини аниқлаш бевосита аудиторлик фирмаси билан миқоз ўртасида тузилган аудит ўтқазиш тўғрисидаги шартномага асосан олиб борилади. Аудитор ўз фаолиятини тасдиқланган режа асосида олиб боради.

Аудиторни миқоз олдидаги мажбурияти бевосита шартнома шартларига асосан аниқланади. Аудитор миқознинг иш фаолияти бўйича тегишли кансултация бериши мумкин, амалга оширилган хўжалик муомалаларини корхона фаолияти билан бевосита боғлиқлигини аниқлаб бериши мумкин.

Аудиторлик фаолиятида бевосита иқтисодий тахлилига молиявий ҳолатини аниқлашга алоҳида эътибор берилади.

Аудитор миқоз томонидан тузилган ҳисоботларни тўғрилигини таъминлашда иқтисодий маълумотларни умумлаштириш тартибига алоҳида эътибор бериши ва тузилган ҳисоботни тўғрилигини кўрсатиб бериш керак ва бу тўғрида бухгалтерия ҳисоби кўрсаткичларига мос ҳолда тузилганлигини тасдиқлаш ёки йўл қўйилган хатоликларни аниқлаб, уларни бартараф қилиш учун тегишли маслаҳатларини бериши мумкин.

Мулкчилик муносабатларини ривожлантириши, назорат ишларини ташкил қилиш, ўтқазиш, натижаларини аниқлашда аудиторлик хизматини талаб қилади. Мулк эгасига, хўжалик юритувчи субъектлар, ўз фаолиятини тўғри юритишни таъминлаш, хўжалик муомалаларини бевосита корхона фаолияти билан боғлиқлигини аниқлашда аудиторлик фирмаларига мурожат қиладилар.

Аудиторлик фирмаси ва миқоз ўртасидаги бажариладиган ишлар ҳажми аниқланиб, улар ўртасида шартнома тузилади. Шартнома узоқ муддатга ёки бир марта аудиторлик назоратини ўтқазиш учун тузилган бўлиши мумкин.

Шартномада аудиторлик фирмасининг номи, буюртмачи ташкилоти номи, раҳбарлари, яъни шартнома тузувчиларнинг исми, фамилияси, бажариладиган иш ҳажми, муддатсиз кўрсатилади.

Шартномада ҳар иккала томонни шартнома шартларини бажаришдаги маҳсулотлари, томонларнинг реквизи́тлари кўрсатилади.

Фикримизнинг далили сифатида намунавий шартномадан мисол тариқасида келтирамиз.

### **АУДИТОРЛИК ХИЗМАТИ КЎРСАТИШ ТЎҒРИСИДА**

#### **ШАРТНОМА**

"12" январ 200\_\_й

Андижон шаҳри

Низом асосида фаолият юритувчи "АУДИТ-СЕРВИС" аудиторлик фирмаси (кейинчалик "ИЖРОЧИ") номидан фирма директори МЎЙДИНОВ Э.Ж. бир томондан, Низом асосида фаолият юритувчи "ЧИНОР" ишлаб чиқариш бирлашмаси (кейинчалик "Буютмачи") номидан унинг директори Солиев Б.К. иккинчи томондан қуйидаги келтирилган ҳолатларни амалга ошириш учун мазкур шартномани туздилар.

## **1. ШАРТНОМА МАЗМУНИ**

Буюрмачи топширади ва Ижрочи мазкур шартномада кўрсатилган ҳажм ва шароитда буюрмачининг молиявий хўжалик фаолиятини аудиторлик текширувидан ўтказишни ўз зиммасига олади.

Ижрочи мазкур шартнома билан белгиланган фаолиятини фирма Низоми ва Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан 1995 йил "5"май куни берилган "53"сонли лицензия асосида ташкил этади.

## **2. ТОМОНЛАРНИНГ МАЖБУРИЯТЛАРИ**

### **2.1. Буюрмачининг мажбуриятлари.**

Компанияни аудиторлик текширувига тайёрлаш бўйича тегишли тадбирларни амалга ошириш.

Аудиторлик текшируви учун зарур бўлган ҳужжатларни 1998 йилнинг "15" январигача Ижрочига топшириш.

Зарурият туғилганда аудиторнинг талабига биноан айрим саволларга ёзма равишда тушунтириш бериш.

Аудиторни алоҳида хона, иш анжомлари, компаниянинг олисда жойлашган шаҳобчаларини текширудан ўтказиш зарурияти туғилса, автомашина билан таъминлаш.

### **2.2 Ижрочининг мажбуриятлари.**

2.2.1 Компаниянинг 1997 йил "1" январидан 1997 йил "31" декабригача бўлган молиявий-хўжалик фаолиятини аудиторлик текширувидан ўтказиш.

2.2.2 Текширув натижаларига кўра ёзма равишда ҳисобот ва аудиторлик хулосасини тайёрлаш

2.2.3 Компанияда бухгалтерия ҳисобини юритишни такомиллаштириш ва молиявий ҳисоботлар аниқлигини ошириш бўйича кўрсатмалар ишлаб чиқиш.

2.2.4 Компанияга текширув жараёнида аниқланган ва қонун бўйича жиноий жавобгарлик кўзда тутилмаган камчиликларни бартараф қилишда амалий ёрдам бериш.

2.2.5 Текширу жараёнида дастлабки ҳужжатларни расмийлаштиришда қўпол хатоликлар, уларнинг кўпчилигини мавжуд эмаслик, бухгалтерия ҳисобини юритиш, солиқларни ҳисоблаш ва тўлаш ҳамда ажратмалар қилишда қонундан жиддий тарзда четга чиқиш ҳолатлари аниқланса, аудитор

Буюрмачига аудиторлик хулосаси ўрнига, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг ҳолати тўғрисида эксперт хулосасини топширади.

### **3. ХИЗМАТ ХАҚИ ВА ТЎЛОВЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ТАРТИБИ.**

- 3.1 Мазкур шартноманинг 1.1 банди бўйича Ижрочига топширилган ишнинг баҳоси аудиторлар томонидан сарфланган иш вақтини соатлик иш қийматига кўпайтирилиб топилади. Соатлик иш қиймати эса 19 rrrrrr йилнинг "rrrrr" rrrrrrrrrrrr да rrrrrrrrrr та тасдиқланган ва мазкур шартноманинг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланувчи аудиторлик текширувини ўтказиш бўйича битим баённомаси бўйича аниқланади.
- 3.2 Буюрмачи шартнома имзолаган вақтдан бошлаб 7 кун ичида Ижрочининг \_\_\_\_\_ сифатида \_\_\_\_\_ сўм ўтказиб беради.
- 3.3 Буюрмачи Ижрочи билан якуний ҳисоб-китобни ишни қабул қилиб олган вақтдан бошлаб 7 кун ичида амалга оширади.

### **4. ИШНИ ТОПШИРИШ-ҚАБУЛ ҚИЛИШ ТАРТИБИ**

Шартнома якунига кўра тегишли тартибда расмийлаштирилган ҳужжатлар Буюртмачига Ижрочи томонидан ишни топшириш-қабул қилиш ДАЛОЛАТНОМАси асосида топширилади.

Буюртмачи ишни топшириш-қабул қилиш ДАЛОЛАТНОМАСИни олган вақтдан бошлаб 7 кун ичида уни кўриб чиқиши, эътирози бўлмаса ДАЛОЛАТНОМАни имзолаб Ижрочига жўнатиши, ёки ишни қабул қилишдан бош тортмоқчи бўлса, ўз ҳаракатларини асослаб бериши лозим.

Буюртмачи томонидан ишни қабул қилишдан бош тортиш асосга эга бўлса, Ижрочи 7 кун ичида мавжуд камчиликларни бартараф қилиши ва тегишли ҳужжатларга ўзгартириш киритиши лозим.

Ишни муддатидан илгари бажарилиши ҳолати юз берса, Буюртмачи уни муддатидан илгари қабул қилиб олиш ва ишга шартнома баҳоларида ҳақ тўлаш ҳуқуқига эга.

### **5. ТОМОНЛАР МАЪСУЛИЯТИ.**

Мазкур шартнома бўйича белгиланган мажбуриятларни бажармаслик ёки тегишли тарзда бажармаслик ҳоллари бўйича Буюртмачи ва Ижрочи ҳаракатидаги қонунлар ва мазкур шартнома шартларига кўра жавобгардирлар.

Ижрочи аудиторлик хулосасида келтирилган маълумотлар орқали Буюртмачига етказган зиёни учун тўлиқ моддий жавобгарликни ўз зиммасига олади.

Иш давомида Буюртмачининг ташаббуси билан аудитор хизматида асоссиз тарзда воз кечиш ҳолати юз берса, Ижрочига ўтказиб берилган бўнақ суммаси қайтарилмайди.

Ижрочининг айби билан иш шартномада кўрсатилган муддатда якунланмай қолса, Ижрочи Буюртмачига кечиктирилган ҳар бир кун учун тўлов суммасининг 0,2 фоизи миқдорида жарима тўлайди.

Тўлов муддати ва шартлари, ҳамда ишни қабул қилиб олиш вақти бўйича кечиктириш холларига йўл қўйган Буюртмачи Ижрочига кечиктирилган ҳар бир кун учун умумий тўлов суммасининг 0,2 фоизи миқдорида жарима тўлайди.

## **6. ХУФФИЙЛИК.**

Томонлар ўз зиммаларига олган шартноманинг мавжудлиги ва мазмуни, ҳамда шу шартнома орқали бир-бирларига берган барча ахборотлар ва маълумотларни сир сақлаш, шартномада иштирок этаётган бирон-бир томоннинг ёзма равишда берган розилигисиз ҳеч бир маълумотни тўлик ва қисман ҳолда учинчи томонга ошкора қилмаслик мажбуриятини оладилар.

Буюртмачи-корхона билан аудит фирмаси ўртасида аудит назоратини ўтказиш тўғрисидаги шартномаси бўйича аудиторлик хизматларини тўғри баҳолаш алоҳида эътиборлидир. Бажариладиган иш ва хизматлар ҳажмини оширишга ёки пасайтиришга ҳаракат қилиш аудиторлик фирмасининг фаолиятига салбий таъсир қилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида аудиторлик хизматлари шаклланган бир пайтда иш ҳажмини тўғри ҳисоблаш зарурдир. Бугунги шароитда аудит назорати бўйича хизмат ҳақини вақтида ташкил қилиниши мақсадга мувофиқдир.

Аудиторлик текширувини Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган "Аудиторлик фаолияти тўғрисида" ги Қонун асосида ўтказишни таъминлайди. Аудит текширувида бухгалтерия баланси унга бириктирилган иловалар, ҳисоб юритиш ҳолати, молиявий натижаларни тўғри аниқланганлиги ўрганилади.

Аудитнинг мақсади 2001 йил учун ҳисоб ва ҳисобот кўрсаткичларини тўғрилигини аниқлашдан иборатдир.

Аудит текшируви сизнинг корхонангиз ходимлари билан ҳамкорликда ўтказилишида, тегишли ҳисоб ва ҳисобот ёзувларини. Хужжатларини аудитор талабига биноан тақдим қилинишини сўраймиз.

Сизга юборилаётган розилик хати бўйича ўз фикр ва ҳулосаларингизни сўраймиз.

Аудит фирмаси раҳбари:

Э. Мўйдинов

Аудиторлик ташкилоти томонидан розилик хати берилгандан кейин мижоз ҳақида иқтисодий маълумотларни йиғиш фаолияти бошланади. Мижоз ҳақида маълумотларни йиғишда асосий эътиборни бошқариш ҳисоби тўғрисида, ҳисоб ва ҳисобот маълумотларини тўғри текшириш, ахборотлар билан таъминланиш даражаси, иқтисодий кўрсаткичлар таҳлил қилиниб борилади.



### **3-мавзу. ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ, ҲИСОБ-КИТОБ МУОМАЛАЛАРИ АУДИТИ**

- 1.Пул маблағлари, ҳисоб-китоб муомалалари аудитининг аҳамияти, вазифалари.
- 2.Кассада амалга оширилган хўжалик муомалалари аудити.
- 3.Ҳисоб-китоб муомалалари аудити.
- 4.Шартнома шартларини бажарилишини, мол етказиб берувчилар билан олиб борилган ҳисоб-китоблар аудити.
- 5.Дебитор ва кредитор қарзлари аудиторлик назорати.
- 6.Даъволар бўйича ҳисоб-китоблар аудити.

#### **1. Пул маблағлари, ҳисоб-китоб муомалалари аудитининг вазифалари**

Бозор иқтисодиёти бу тежамли, эркин мулк шаклига асосланган иқтисодиётдир. Республикамизда амалга оширилаётган иқтисодий ўзгаришлар уни босқичма-босқич ўтказилиши билан характерланади. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки босқичларидан Президентимиз И.А.Каримов мулкчилик муносабатларига алоҳида эътибор бериб «биринчи навбатда давлатнинг бошқарув ролини чегаралаш, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинликларини ҳамда иқтисодиётнинг барча соҳаларида хусусий мулк миқёсларини кенгайтириш, мулкдорларнинг маъқеи ва ҳуқуқларини мустаҳкамлаш демакдир» деб белгилаб берди. Бу вазифаларни бажариш ҳар бир мулк эгасидан тежамкорликни сифатини маҳсулот ишлаб чиқариш, рақобатбардошлигини талаб қилади.

Турил мулкчилик шаклларида корхона ва ташкилотлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни муносабатларни ўзаро ҳисоб-китобларни ўз вақтида тўғри юритилиши, айланма маблағлар ҳолатини яхшилашга, улардан самарали фойдаланишга олиб келади. Пул маблағларидан самарали фойдаланишни тартибга солиш мақсадида "Ўзбекистон Республикаси Марказий банки" 1992 йил 3 апрелда "Халқ хўжалиги томонларида касса муомалаларини юритиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида" қарор қабул қилди. Қарорга асосан мулк шаклидан қатъий назар корхона ва ташкилотлар ўз пул маблағларини тегишли банкларда сақлашлари кўрсатилган. Корхоналар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китоблар бажарилган иш ва хизматлар бўйича банклар орқали пул ўтказиш йўли билан нақд пулсиз амалга ошириш белгилангандир.

Корхоналар ўртасидаги ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўтказиш ва унда ташкилот раҳбарларини жавобгарлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 майдаги "Халқ хўжалигида ҳисоб-китобларни ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг маъсулиятини ошириш борасида чора-тадбирлари тўғрисида"<sup>5</sup> ги Фармони ҳисоб-китоб ишларини бажаришдаги аҳамиятини, тўлов интизомига риоя қилиш раҳбарларнинг маъсулиятини оширади.

Корхона ва ташкилотларда олб бориладиган ҳисоб-китобларни икки гуруҳга яъни нақд пул билан амалга ошириладиган хўжалик муомалалари ва нақд пулсиз ёки пул ўтказиш йўли билан амалга оширилдиган хўжалик муомалаларига бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳисоб-китобларни ўз вақтида бошқариш корхоналар ўртасида ўзаро мақени мустаҳкамлашга олиб келса, иккинчидан корхона молиявий ҳолатига таъсир қилиб, ўринсиз жарималарни тўплашга қўйилмайди.

Пул маблағларидан тўғри фойдаланиш ҳолати корхона раҳбари ва бош бухгалтери томонидан доимо назорат қилиниши керак. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида" ги Қонуннинг 7-моддасида. "Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этилиши, корхона, муассаса ва ташкилот раҳбари амалга ошириш" деб белгилаб қўйилган. Корхона ва ташкилотларга таълуқли бўлган пул маблағлари банкдаги " Ҳисоб-китоб счётида" сақланади. Бу счётдаги пул маблағларининг ўзига хос хусусияти шундаки, пул маблағлари бажарилган иш ва хизматлар учун ёки жўнатил

Республикасидаги корхоналар тўғрисида" ги қонунни, (кейинги қўшимчалар ва ўзгартиришлар билан) 1995 йил 21 декабрдаги "Кичик ва хусусий тадбиркорликни рағбатлантириш тўғрисида" ги қонунига, шу билан бирга бир қатор Низом ва йўриқномаларга риоя қилиш керак.

Корхона уставида барча корхоналарга хос бўлган меъёрий хусусиятлар билан бирга шу корхонага хос фаолият тури, мулкчилик ҳолати, шарт-шароитлар кўрсатилади. Корхона уставида унинг молиявий самояси, акциялар бўйича дивидентларни тақсимлаш, бошқарув тизими, ҳисоботлар тузиш, корхонанинг тугатиш тартиби ўз ифодасини топади.

Корхона устави билан бирга тегишли қарорлар шаҳар, туман ҳокимлигига давлат рўйхатидан ўтказиш учун текширилади. Сумма корхоналар хорижий инвестицияли корхоналар Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан рўйхатдан ўтказилади.

Мулк шаклидан қатъий назар, тугалланган балансга ва юридик жиҳатдан мустақил ҳисобланган корхоналар, ташкилот ва муассасалар банкда ўзларининг ҳисоб-китоб счётига эга бўладилар. Ҳар бир мустақил ташкилот учун банкда битта ҳисоб-китоб счёти очилади.

Ҳисоб-китоб счётини очиш учун корхона ёки ташкилот банк қуйидаги ҳужжатларни тақдим этадилар:

1. Ҳисоб-китоб счётини очиш тўғрисидаги ариза;
2. Ташкилотни давлат рўйхатидан ўтганлиги тўғрисидаги маълумотнома;
3. Корхона уставининг нусхаси (нотариус тасдиқланган);
4. Раҳбар ва бош бухгалтер имзоларини, муҳри ҳақида маълумотнома.

Корхона таъсисчилари билан тузилган шартномава таъсисчилар умумий йиғилишининг қарори.

Юқоридаги ҳужжатлар банкка топширилгандан кейин ҳисоб-китоб счётини очиш учун имконият яратилади. Ҳисоб-китоб очилиш муносабати билан корхона ёки ташкилот банкка бирламчи яъни ташкилот ташкил қилинган санага ўз балансини тузиб беради. Балансда корхонага таълуқли

бўлган маблағлар уларнинг жойланиши ва ташкил топиш манбалари бўйича кўрсатилади. Банк ҳужжатларига ҳисоб-китоб счётидан белгиланади. «Ҳисоб-китоб счёти» бўйича амалга ошириладиган муомалалар бевосита банк томонидан назорат қилинади. «Ҳисоб-китоб счёти» бўйича амалга ошириладиган муомалалар мажмуи банк томонидан тўғрилиги текширилгандан кейингина амалга оширилади. Бу счётга келиб тушадиган (ўтказиладиган) пул маблағларининг манбаи бўлиб махсулотни реализацияси ҳисобланади. Мол етказиб берувчилар томонидан харидорларга жўнатилган товарлар суммаси тўланади. Демак «Ҳисоб-китоб счёти»даги пул маблағларининг ҳаракати икки томонлама назорат қилинади.

Биринчи назорат банклар томонидан олиб борилса, иккинчи назорат бевосита ташкилот томонидан шартнома шартларини бажарилишини назорат билан олиб борилади. «Ҳисоб-китоб счёти» даги пул маблағларининг ҳаракати банклар томонидан ташкилотга бериладиган банк кўчирмалари тарзида бажарилади. Банк кўчирмаларида «Ҳисоб-китоб счёти» га ўтказилган ва бу счётидан тўланган пул маблағлари тасдиқловчи ҳужжатлар билан кўрсатилади.

Ҳисоб-китоб счётидан тузилган шартномага асосан бажарилган иш ва хизматлар учун тўловлар тўланади.

## **2. Кассада амалга оширилган хўжалик муомалалари аудити.**

Хар бир ташкилот хўжалик фаолиятида касса муомалалари яъни пул маблағларининг ҳаражати яъни кирим ва чиқими амалга оширилади. Кассадаги пул маблағларининг ҳолати бевосита корхона билан ишчилар ўртасидаги ҳисоб-китобларни амалга оширишда ёки корхона эҳтиёжи учун тегишли сарф-ҳаражатларни бажаришда намоён бўлади. Кассадаги пул маблағларининг (ҳолати) миқдори банк томонидан меъёрлаштирилган миқдорда бўлиши банк ходимлари томонидан назорат қилинади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки бошқаруви томонидан 1995 йил 29 декабрда тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси банк муассалари томонидан пул муомаласига доир ишларни ташкил этиш тўғрисида» ги баённомасида нақд пуллар билан муомалаларни амалга ошириш уни тартибга солишга қаратилгандир.

Кассада амалга оширилган хўжалик муомалалари аудит назоратида биринчи бажариладиган вазифа кассадаги нақд пуллар ҳолатини назорат ўтказиладиган кун ҳолатига далолатнома билан расмийлаштиришдир. Кассадаги пул маблағларининг аудит учун асосий манба бўлиб кирим-чиқим касса ордерлари, касса кирим-чиқим ордерларини рўйхатга олиш дафтари, касса дафтари, кассир ҳисоботи саналади.

Кассага кирим қилинаётган пул маблағлари асосан «Ҳисоб-китоб счёти» орқали амалга оширилади. Банкдан кассага пул олиш чеклар орқали амалга оширилади.

Кассада амалга оширилган хўжалик муомалаларини аудит назоратидан ўтказиш кассадаги пул маблағлари ҳолати бўйича текшириш ўтказиш вақтига

тузилган далолатнома тузиш билан бошланади. Далолатнома тузишда ташкилот бош бухгалтери, кассир ва аудитор қатнашади.

Далолатномада кассадаги нақд пуллар суммаси, пул қийматига эга бўлган қоғозлар алоҳида кўрсатилади.

Далолатнома тузишдан олдин кассирдан текшириш ўтказилаётган кунга касса бўйича ҳисобот талаб қилинади. Ҳисоботда кирим ва чиқим ҳужжатлари тўлиқ кўрсатилиб, кассадаги нақд пуллар қолдиғи кўрсатилади. Ҳисобга кассир томонидан ёзилган барча ҳужжатлар тўлиқ ҳисоботга киритилган қўшимча маълумотлар йўқ деган маънодаги тилхат илова қилинади. Кассадаги нақд пуллар ҳолати пул белгилари бўйича алоҳида-алоҳида кўрсатилади. Пул қийматига эга бўлган қоғозлар далолатномада махсус кўрсатилади.

Кассада амалга оширилган пул маблағларининг аудит назорати далолатнома тузилгандан кейингина бошланади.

Аудитор томонидан касса муомалаларини тўғрилигини текшириш кассадан тўланган пул маблағларини тўғрилигини, корхона фаолияти билан боғлиқлиги аниқланади. Кассадан пул маблағларининг сарф-харажатлари аудитор назоратидан ўтказилар экан, асосий эътиборни кассадаги пул маблағларини лимит дорасида сақланишга риоя қилинишига алоҳида эътибор берилиши керак, чунки пул маблағларини лимитдан ортиқ кассада сақланиши пулни оборотдан четлаштиришига олиб келади.

Кассадан берилган пул маблағларини асосли ҳужжатлаштирилганлигини, раҳбар ва бош ҳисобчи томонидан имзоланганлиги назоратдан ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Текшириш натижаларига кўра пул маблағларининг камомоди ёки унинг ортиқча чиқиш ҳоллари айниқса унинг сабаблари аудитор томонидан ўрганиб бу тўғрида моддий жавобгар шахсдан тушунтириш хати олинади.

Аудитор кассада амалга оширилган ҳўжалик муомалаларини аудит назоратидан тўғри ҳужжатлаштирилганлиги, уларни кохона фаолияти билан боғлиқлигини аниқлаб чиқиши зарур.

Кассадаги нақд пуллар ҳолати бўйича далолатнома тузилганидан кейин касса бўйича кассир ҳисоботларини тўғри тузилганлигини, сифатини текшириб чиқади.

Кассир ҳисоботида киримга қабул қилишига пул маблағларини тўғрилигини чек дафтарчаларидаги ёзувлар билан яъни «Ҳисоб-китоб счёти» дан олинган пул маблағлари билан мос келиш ҳолатларини ўрганиб чиқади.

Кассада пул маблағларининг ҳолати касса дафтарларида қайд қилинишини назорат қилган ҳолда кирим-чиқим ҳужжатларини ҳолатига аҳамият берилади.

Кассадаги пул маблағларининг кирим ва чиқим тегишли манбалари бўйича назорат қилиш самарадорликни оширади. Бунинг учун «Касса» счёти бўйича юритиладиган журнал-ордеридаги ёзувларни кассир ҳисоботида кўрсатилган маълумотлар билан мос келиши назоратидан ўтказилади. Асосий эътиборни журнал-ордер бўйича аниқланган қолдиқларни кассир

ҳисоботи билан яъни ҳисоботдаги охирги қолдиқ билан тўғрилигига қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳисобот даврида кассага кирим қилинган пул маблағларини тўғрилигини «Ҳисоб-китоб счёти» бўйича банк кўчирмаларида ифода этилган маълумотлар билан таққосланган ҳолда назорат ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Амалиёт натижалари шуни кўрсатмоқдаки кассадаги пул маблағларини ўзгартириш, ноқонуний мақсадлар учун сарф қилиш кўп ҳолларда журнал-ордеридаги ойлик оборот суммаларини жамлашда қалбаки меҳнат шартномаларини тузишда аниқланмоқда. Бундай ҳолларга йўл қўймаслик мақсадида «Касса» счёти бўйича юритиладиган журнал-ордернинг жами суммаларини аудитор томонидан жамлаб чиқиш, ҳар бир сарф қилинган маблағни ҳужжатлар билан асосланганлиги назоратдан ўтказилиши керак.

Агар кассадан меҳнат шартномалари бўйича ташкилот штат бирлигида бўлмаган ишчиларга бажарилган иш ва хизматлар учун иш ҳақи берилганлиги аниқланса, бу тўғридаги ҳужжатларни тўғри расмийлаштирилганлиги, ишни қабул қилиш тўғрисидаги далолатномани тузилганлигини аудитор томонидан текширилади.

Кассадан ҳисобдор шахсларга берилган пул маблағларининг ҳолати, улар томонидан бухгалтерияга топширилган ҳисоботларнинг ҳолати бнлгиланган муддатларда текширилиши, ишлатилмай қолган пул маблағларини кассага қайтарилиши ўрганилади.

Айрим ҳолларда ҳисобдор шахсларга берилган пул маблағлари ҳисобига турли анжомларни сотиб олиш ҳоллари амалга оширилади. Бундай ҳоллар аниқланса унинг сабаблари аниқланиб, нима учун нақд пулга сотиб олинганлиги ўрганилади.

Аудитор кассадаги лимитдан ортиқ пул маблағларини банкка қайтарилиш ҳолатларини назорат қилиши зарур.

Кассага қабул қилинган, пул маблағларини тўғрилигини, уларни лимит суммасига мос келишини, ортиқча суммаларни банкка қайтарилганлигини назорат қилишда қуйидаги жадвал кўрсатилиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз:

| Банк, кўчирмаси<br>бўйича |      | Кассага кирим<br>қилинади |      | Лимитдан ортиқ<br>сумма<br>банкка<br>қайтарилиши |       | Эслатма: |
|---------------------------|------|---------------------------|------|--------------------------------------------------|-------|----------|
| Кун                       | Сана | Сана                      | Сана | Сана                                             | Сумма |          |
|                           |      |                           |      |                                                  |       |          |

Жадвал маълумотларидан ташкил қилиш, мулкни кассага кирим қилинган пул маблағларини мақсадли ишлатилишини назорат қилиш осонлашади.

Кассадаги пул маблағлари ҳолати аудитор ўтказилаётганда, аудитор қуйидаги ҳолатларга алоҳида эътибор бериши керак: Кассада пул маблағларини сақлаш учун яраарни корхона фаолияти билан боғлиқлигини аниқлаб чиқади.

Кассирдаги пул маблағларининг кирим ва чиқим ҳолати аудит назоратидан ўтказилаётганида амалга оширилган хўжалик муомалаларини тўғри расмийлаштиришга сарф-харажатларни хўжалик фаолияти билан боғлиқлигига кассада лимит суммаларига риоя қилинишига ва ўз навбатида «Халқ ҳужалигида касса муомалаларини юритиш тартиби» тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тасдиқланган йўриқноманинг (1996 йил 20.04 №9) бажарилишига эътибор берилади.

Аудитор назорати ўтказилганда ҳар бир кирим ва чиқим ордерлари яъни кассага қабул қилинган ёки сарф қилинган пул маблағларини тасдиқловчи ҳужжатлар аудитор томонидан текширилади. Текшириш давомида айрим ҳужжатларда ноаниқлик, хато, камчиликлар аниқланса уларга таълуқли бўлган қўшимча ҳужжатлар кассирдан талаб қилиниши мумкин.

Мисол учун кассадан 14 май 2001 йил 90 чиқим ордери билан меҳнат шартномаси бўйича иш бажарган, аудитор Шарипов А. ишни бажарганлиги учун 5000 сўм берилганлиги қайд қилинган, лекин чиқим ордерида меҳнат шартномасини талаб қилади ва бир вақтни ўзида Шарипов А. томонидан бажарилган ишни сифати, тўлиқ бажарилганлигини қабул қилиш далолатномаси ҳам талаб қилиниши мумкин.

Кирим ва чиқим касса ордерини олганда кассир ҳар бир ҳужжатда бош бухгалтер, раҳбар томонидан имзоланганлигини, саналарини кўрсатилганлигини текшириб кўриш шарт, уларни тўлиқлигини текшириб чиқади.

Аудитор кассирдан кассадаги пул маблағларини ҳолатини ҳар чоракда кохона бош бухгалтери томонидан ўтказилган тафтиш далолатномасини талаб қилиши мумкин. Далолатномада қачон ва қайси буйруққа асосан ўтказилганлиги, кассадаги нақд пуллар суммаси пул қийматига эга бўлган қоғозлар суммаси кўрсатилади. Ўтказилган тафтиш натижаси ўсиш ёзувлари билан таққосланиб натижалари аниқланади. Агар тафтиш натижасида камомад ёки ортиқча пул маблағлари аниқланса, унинг келиб чиқиш сабаблари ўрганилиб чиқилади. Кассада ортиқча чиққан маблағларни корхона фойдасига ўтказилади, камомад эса моддий жавобгар кассирдан ундириб олинади.

Корхона фаолиятида нақд пулнинг айланиши билан боғлиқ муомалалар бевосита касса орқали амалга оширилади. Кассадаги пул маблағларини тўла сақланиши учун кассир моддий жавобгар шахс деб ҳисобланади. Корхона раҳбари билан кассир лавозимига тайинланган шахс билан моддий жавобгарлик тўғрисида шарнома тузилади. Шартнома кассада пул маблағларини сақлаш, касса жиҳозларини тўлиқ ташкил қилиш, яъни пул маблағларини сақлаш учун яратилган шароитлар, ҳар иккала томонни мажбуриятлари ўз ифодасини топади.

Кассадаги пул маблағларининг ҳолати бўйича кассир белгиланган муддатларда кохона бухгалтериясига ҳисобот беради. Ҳисобот топшириш муддатлари Республика Марказий банки томонидан белгиланади.

Республика ҳудудида касса муомалаларини юритиш тартиби Республика Марказий банкининг 20 апрел 1996 йил № 9 сонли «Халқ хўжалигида касса муомалаларини юритиш тартиби» йўриқномасида белгиланган.

Пул маблағларини кассадаги ҳаракати, яъни кирим ва чиқим, кирим ёки чиқим ордерлари билан расмийлаштирилади. Кассир пул маблағларини кирим ва чиқими бўйича махсус рўйхатга олиш журналин юритади. Кирим ва чиқим ордерларини рўйхатга олиш журналида ҳар бир кирим ва чиқим ордерлари алоҳида-алоҳида кўрсатилади ва ҳисобот даври бўйича жами суммалари ҳисобланиб чиқилади.

Кассир пул маблағларини ҳолати бўйича касса дафтарига тегишли ёзувларни беради. Касса дафтари тўлиқ номерланган варақларни кўрсатиб ўз имзоларини қўяди ва муҳрлайди.

Касса дафтарига ёзувлар икки нусхада ёзилиб ҳар бир ҳисобот даври бўйича кассадаги пул маблағларининг қолдиғи аниқланиб чиқилади. Касса дафтаридаги ёзувларнинг иккинчиси бухгалтерияга топширилади. Корхона бош бухгалтери касса дафтаридаги ёзувларни тўғрилиги, ҳужжатларни расмийлаштирилганлигини текшириб чиқилгандан кейингина бухгалтерия ёзувларини бериш учун «Касса» счёти бўйича юритиладиган журнал ордерига тегишли ёзувларни беришга асос яратилади.

Кассадаги пул маблағларининг раҳбари билан кассир ўртасида моддий жавобгарлик тўғрисида шартнома тузилади. Шартномада ҳар икки томон ўзаро келишадилар.

Ўзбекистон Республикаси Маоказий банки томонидан 1996 йил 20 апрел 9-сонли «халқ хўжалигида касса муомалаларини юритиш тартиби» тўғрисидаги йўриқномасида кассада амалга ошириладиган кирим ва чиқим ҳамда касса ҳужжатларини расмийлаштириш тартиби кўрсатилган.

Кассада пул маблағларининг ҳаракати, яъни киримга қабул қилиниши ёки кассадан сарф қилиниши кассир томонидан ҳисобланиб берилади ва бу тўғрида кунлик, 10 кунлик касса ҳисоботини, касса бухгалтерияга топширади.

Касса ҳисоботини тузишда биринчи навбатда кирим ва чиқим ордерлари тартибга солинади. Кирим-чиқим ордерларида кўрсатилган суммалар кассирнинг касса дафтарида кўрсатилиб, ҳисобот тузиш учун асосий маълумот ҳисобланади.

Кассир ҳисоботида кичик кирим-чиқим суммаларини тасдиқловчи ҳужжатлар ўз ифодасини топади. Ҳисоботда кун бошига бўлган пул маблағларининг суммаси, кун давомида кассага кирим ёки чиқим қилинган пул маблағларини суммаси сарф харажатларининг турлари бўйича кўрсатилади ва ҳисобот бухгалтерияга топширилади.

Бухгалтерия кассир ҳисботи ҳар томонлама текширилади, текширишда биринчи навбатда ҳужжатларни тўғри расмийлаштирилишига, қолдиқ

суммаларни тўғрилигига, банкдан кассага олинган суммаларни банк кўчирмалари билан тенг киримга алоҳида эътибор берилади.

Корхона ва ташкилотлар хўжалик фаолиятидан бевосита касса орқали амалга ошириладиган хўжалик муомалалари мавжуд бўлиб, уларда сосан нақд пул бериш ёки кассага қабул қилиш амалга оширилади.

Корхона кассасига кирим қилинадиган пул маблағларининг асосий қисми бевосита ҳисоб-китоб счётидан белгиланган мақсадлар учун олинган пул маблағлари ҳисобланади. Ҳисоб-китоб счётидан кассага пул олиш асосан чек дафтарчасига, асосан амалга оширилади. Чек ёрдамида кассага қабул қилинган пул маблағлари аудитор назоратидан ўтказилаётганда биринчи навбатда чек дафтарчасини юритиш тартиби, чекни тўғри расмийлаштириш ҳолати аудитор томонидан ўрганилади.

Ҳар бир чек варақаси банкдаги ҳисоб-китоб счётидан тегишли пул маблағини олиш учун белгиланган бўлиб, ундан олинадиган пул маблағининг суммаси, қандай мақсадлар учун олинганлиги кўрсатилади. Кассага қабул қилинган пул маблағларининг ҳолати, тўғрилиги биринчи бор чеклар билан аудитор томонидан назорат қилинса, иккинчи бор ҳисоб-китоб счёти бўйича олиб борилади. Бу назорат банк кўчирмаларидан суммалар билан таққослаш ёрдамида ўтказилади.

Банк кўчирмасида ҳисоб-китоб счётига ўтказилган ва счёtdан белгиланган мақсадларга сарф қилинган пул маблағларини тасдиқловчи ҳужжатлар билан ифода қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тасдиқланган йўриқномада: «банк муассасаларидан корхоналар томонидан олинган нақд пуллар фақат улар олиннишида кўрсатилаган мақсадларга сарфланиши» кўрсатилгандир.

Аудитор текшириш давомида Марказий банк томонидан тасдиқланган йўриқномани тўлиқ бажарилишини назорат қилган ҳолда фаолият кўрсатади.

Касса муомалаларини амалга оширишда уларни тўғри расмийлаштирилиши кирим ва чиқим ҳужжатларини талабга жавоб беришини аниқлаб чиқади.

Кассадаги қолдиқ суммаларни белгиланган лимит асосида ташкил қилинганлигини аниқлайди. Кассада иш ҳақи, мукофотлар, нафақа ва стипендиялар бериш кунлари ичида, яъни 3 кундан ошмаган ҳолда, белгиланган лимит ортиқча пул маблағларининг сақланишига рухсат берилган.

Аудитор касса муомалаларини назоратидан ўтказар экан, чиқим ордерлари, уларда кўрсатилган пул маблағларини тўғри тўланишига алоҳида эътибор беради. Ҳар бир чиқим ордерига илова қилинган ҳужжатларни тўғрилигини текшириб чиқади. Мисол учун: ўтказилган меҳнат шартномасига асосан дурадгор Исаков Х. га 5000 сўм берилганлиги тўғрисида чиқим ордери тузилган ва кассадан пул маблағи берилганлиги тўғрисида белгилар бор.

Бу чиқим ордерини аудитор тўғри деб ҳисобламайди, чунки чиқим ордериға меҳнат шартномаси, ишни тўлиқ бажарилганлиги ва қабул қилиб олинганлигини тасдиқловчи хужжатлар илова қилинмаган.

Кассадаги пул маблағларининг ҳаракатини тасдиқловчи хужжатлар қайси кунда тузилган бўлса, шу кунда кирим ёки чиқим ордерлари билан расмийлаштирилган ва тегишли хужжатлар билан асосланган бўлиши керак.

Касса муомалаларини тасдиқловчи барча хужжатлар намунаси тасдиқланган бўлиши керак, тасдиқланмаган, яъни қўлда ёки машиналар ёрдамида тайёрланган хужжатлар асосида кирим ёки чиқим ордерларини амалга ошириш ман этилган.

### **3. Ҳисоб-китоб счёти муомалалари аудити**

Мулк шаклидан қатъий назар корхона ва ташкилотлар фаолиятида ҳисоб-китоблар асосий ўринни эгаллайди. Ҳисоб-китобларни ўз вақтида белгиланган Низом ва йўриқномаларг асосан ташкил қилиниши ўзаро ҳисоб-китобларни сифтли бўлишини таъминлайди. Корхона миқёсида олиб бориладиган ҳисоб-китобларни икки гуруҳга бўлиб, яъни нақд пулли ҳисоб-китоблар ва нақд пулсиз пул ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган ҳисоб-китобларига бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Нақд пулсиз амалга ошириладиган хўжалик муомалаларига шартномалар билан асосланган бажарилгн иш хизматларга ўтказиб бериладиган (тўланадиган) пул маблағлари киради.

Нақд пулсиз амалга ошириладиган хўжалик муомалалари «Ҳисоб-китоб счёти» дан бажарилади. «Ҳисоб-китоб счёти» га пул маблағлари асосан корхона фаолиятидан бажарилган иш ва хизматлар учун бошқа корхоналар томонидан шартнома асосида тўпланган пул маблағлари ҳисобланади. Бборади. Низомда амалга ошириладиган хўжалик фаолияти амалдаги Қонун ва йўриқномаларга асосан кўрсатилади. Низомда кўрсатилган шартлардан бири корхона ва ташкилотни банк реквизитларидир. Корхонанинг банк реквизитларидагина унинг қайси банк хизматидан фойдаланиш банк томонидан бириктирилган ҳисоб-китоб номери тушунилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар банкда ҳисоб-китоб счётини очиш билан бир қатор бошқа корхона ва ташкилотлар билан иқтисодий алоқаларни амалга ошириш имкониятига эга бўладилар. Корхона раҳбари тегишли банкда ҳисоб-китоб счётини очиш учун банк бошқарувчиси номига ариза, раҳбар ва бош ҳисобчининг имзо нусхаси, ташкилотни ташкил қилиниши билан боғлиқ хужжатларнинг нусхалари банкка топширилади.

Ҳар бир корхона ва ташкилот ўз хўжалик фаолиятида турли корхоналар билан шартномалар тузади, шартнома шартларини бажариш ўзаро ҳисоб-китобларни келиб чиқишига олиб келади. Корхоналар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларни тартибга солишда аҳамият катта.

Корхона билан банк ўртасидаги фаолият, хизмат кўрсатиш тартиби ҳар икки томонлар ўртасидаги тузилган шартнома билан расмийлаштирилади. Шартномага асосан банк корхонанинг пул маблағларини сақлаш ва сарф

харажатини назорат қилад, пул маблағларининг ҳаракати бўйича ҳисоб-китоб счётидан махсус кўчирма бериш йўли билан тартибга солади.

Банклар ўз мижозларига (корхона. ташкилотларга) кунлик ёки ҳар ўн кунда бир марта ҳисоб-китоб счётидан кўчирма беради. Банк кўчирмасида ташкилотнинг ҳисоб-китоб счётига ўтказилган ёки счётидан тўланган маблағларни тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинган ҳолда ва кун охирига бўлган қолдиғини кўрсатган кўчирмани беради.

Корхона бош бухгалтери кўчирмага илова қилинган ҳар бир ҳужжатни тўғрилигини текшириш, уларни шартнома шартларига мос келишини аниқлайди. Агар кўчирмага илова қилинган ҳужжатларда хатоликка йўл қўйилганлиги аниқланса, бирор бир қимматга ўтказилган ёки тўланган суммалар ҳужжатлар билан тасдиқланмаган бўлса, у ҳолда банкка мурожат қилинади ва банк 10 кун ичида йўл қўйилган камчилигини тугатиб бериши керак.

Ҳисоб-китоб счёти бўйича банк кўчирмаси бухгалтерияда текшириладиганда счётининг банкдаги ва ташкилотдан тузилишига алоҳида аҳамият берилади, чунки ҳисоб-китоб счёти банкда пассив, корхонада эса актив ҳисобланади. Шунинг учун ҳисоб-китоб счёти бўйича банк кўчирмасига асосан ҳўжалик муомалаларига бухгалтерия ёзувлари бериладиганда кўчирманинг кредит томонидаги суммалари корхонага келиб тушган пул маблағларини, дебит томонидан суммалар эса бажарилган ш ва хизматлар учун тўланган суммаларни кўрсатади.

Банк томонидан корхона ва ташкилотларга ҳисоб-китоб счёти бўйича бериладиган кўчирманинг нусхаси қуйидагича:

" \_\_\_\_ " \_\_\_\_\_ 200 йил

| Куни<br>ой | Ҳужж<br>ат<br>номер<br>и | Ўзаро<br>боғлан<br>увчи<br>счёти | Муом<br>ала<br>коди | Банк<br>имзол<br>ари | Ҳисо<br>б-<br>китоб<br>счёти<br>номе<br>ри | Дебит | Кред<br>ит | Қолд<br>иқ | Махс<br>ус<br>белги |
|------------|--------------------------|----------------------------------|---------------------|----------------------|--------------------------------------------|-------|------------|------------|---------------------|
|            |                          |                                  |                     |                      |                                            |       |            |            |                     |
|            |                          |                                  |                     |                      |                                            | Жами  | Жами       |            |                     |

Ҳар чоракнинг охирида банк билан корхона ўртасида ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларини ҳолати аниқланиб чиқилади ва кўчирманинг тўғрилиги ҳар икки томоннинг имзоси билан тасдиқланади.

Ҳисоб-китоб муомалалари аудитор томонидан текширилар экан, аудитор биринчи навбатда корхонанинг банкдаги счётлари, қайси банк томонидан хизмат кўрсатилиши, ҳисобот даврининг бошига бўлган ҳисоб-китоб счётидаги қолдиқ суммасини аниқлаб олиши керак.

Ҳисоб-китоб счётидан амалга оширилган хўжалик муомалалари мазмун жиҳатдан турлича бўлиши табиий, чунки счётга келиб тушган пул маблағларининг таркибида бевосита товар ва маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ бўлган пул маблағлари ва бошқа кўрсатилган хизматлар учун тўловлар кўрсатилади. Текшириш давомида товар маҳсулотларни сотишдан келиб тушган ва хизматлар учун счётга ўтказилган маблағларга алоҳида эътибор талаб қилинади.

Ҳисоб-китоб счётига ўтказилган пул маблағлари тегишли ҳужжатлар билан яъни тўлов-топшириқномаси, тўлов-топшириқномасини тўлдириб бошқа топширган ташкилот томонидан тўланиши керак бўлган суммани тасдиқлаш мақсадида счёт фактура, юк хати каби ҳужжаълар билан тўлдирилган бўлиши керак. Ҳар бир тўлов топшириғи бўйича счётга ўтказилган пул маблағлари шартнома шартлари билан асосланмаган бўлса унинг манбалари сабаби аудитор томонидан ўрганилади.

Текшириш давомида «Ҳисоб-китоб счёти» бўйича берилган бухгалтерия ёзувларини банк кўчирмалари билан асосланган ҳолда олиб борилиши аниқланади. Банк кўчирмасида акс эттирилган кирим ва чиқим суммалари бўйича ҳужжатларни тўғри расмийлаштирилганлиги текширилади.

Агар ҳисоб-китоб счётидан тўланган суммалар товар ва маҳсулотларни ҳаракати билан боғлиқ бўлса, уларни киримга қабул қилинганлигини моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари билан таққосланган ҳолда аниқлаб чиқади.

Ҳисоб-китоб муомалалари аудит назоратидан ўтказилаётганда ҳар бир тўланган сумманинг манбаи ўрганилади.

Корхона ва ташкилотлар ўртасидаги иқтисодий муносабатларда ўзаро ҳисоб-китоблар алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзаро ҳисоб-китобларни белгиланган муддатларда амалга ошириш молиявий аҳволини яхшиловчи омил ҳисобланади. Корхонанинг ҳисоб-китоб счётига ўтказилган пул маблағларини аудиторлик назоратидан ўтказилаётганда биринчи навбатда, шартнома шартларини бажарилиши ўрганилади. Иккинчидан ҳар бир суммани жўнатилган товарлар суммасига тўғри келиши аниқланади. Жўнатилган товарларни тасдиқловчи ҳужжатлар билан банк кўчирмасига асосан счётга ўтказилган пул маблағларининг ҳолати аниқланади.

Агар ҳисоб-китоб счётига ўтказилган пул маблағлари бевосита кўрсатилган хизматлар учун амалга оширилган бўлса, у ҳолда белгиланган раценкаларга тўғри келиши аудитор томонидан аниқланади. Ҳар бир ташкилотнинг хўжалик фаолиятидаги ўзгаришлар уларга таълуқли бўлган

маблағлар ҳолатини ўзгаришига олиб келади, яъни маблағлар бир турдан иккинчи турга ўтиб боради. Хўжалик ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларини асосан маҳсулот реализацияси ҳисоби ўзгариб бориши мумкин. Аудиторлик назоратида корхонанинг ҳисоб-китоб счётидаги тўланган пул маблағларини тўғрилигини аниқлаш асосан уч йўналиш бўйича олиб борилиши мақсадга мувофиқдир.

1. Товар ва маҳсулот сотиб олиш учун тўланаган пул маблағлари:
2. Бажарилган иш ва хизматлар учун тўланган пул маблағлари:
3. Банк томонидан бевосита тўланган маблағлар.

Текшириш ўтказилаётганда товар ва маҳсулотларни сотиб олиш учун тўланган пул маблағларини тасдиқловчи ҳужжатларга қуйидагилар киради:

- товар ва маҳсулотларни сотиб олиш тўғрисида тузилган шартнома:
- шартномага асосан товар ва маҳсулот суммасига нисбатан 15 фоизни олдиндан тўланган суммани тасдиқловчи тўлов шартномаси:
- тўланган сумма бўйича товар ва маҳсулотларни моддий жавобгар шахслар томонидан қиримга қабул қилинганлигини тасдиқловчи ҳисобот:
- бажарилган иш ва хизматлар бўйича тўловларнинг тўлиқлиги аудитор томонидан ўрганилганда қуйидаги ҳужжатларга алоҳида эътибор берилади:
- шартноманинг мавжудлиги, унда бажариладиган иш ҳажмини, тўланадиган суммани кўрсатилганлиги.

Агар бажарилган иш меҳнат шартномаси асосида амалга оширилган бўлса, унда ишни бажарган шахслар тўғрисидаги маълумотларни мавжудлиги, бажарувчилар томонидан ишни тугатилиши ва қабул қилинганлиги тўғрисидаги далолатномани мавжудлигига аудитор эътибор бериши керак. Агар бажарилган иш учун пул маблағлари кассадан берилган бўлса, у ҳолда чиқим ордерининг расмийлаштириш тартиби унга илова қилинган ҳужжатлар аудитор томонида текширилади. Корхона ва ташкилотларнинг фаолиятидан шундай хўжалик муомалалари ҳисоб-китоб счётидан амалга ошириладигани, уларни тўлаш ёки тўламаслик, тўлашни қисман ёки рад қилиш имкониятлари корхона ва ташкилотларга берилмаган.

Бундай тўловларга солиқ бошқармалари томонидан банкка топширилган тўлов топшириқномалари социал суғурта ажратмалари, хўжалик судининг буйруқлари, суд органларининг қарорлари, ҳокимият томонидан автомобил йўлларидан фойдаланиш ва кураш учун тўловлар бўйича топшириқномалар қарздорлар томонидан тан олинган даъво суммалари киради.

Ҳар бир ҳисоб-китоб счётидан тўлаган сумма юқорида кўрсатилган ҳужжатларга асосан тўланганлиги аниқланиб чиқилади. Ҳисоб-китоб счёти бўйича ўтказиладиган банк муомалалари аудитда биринчи навбатда уларни корхона хўжалик фаолияти билан асосланганлиги текширилади. Ўтказилган муомалаларни тўғрилигини назорат қилишда банк кўчирмаларига илова қилинган ҳужжатлар билан тасдиқланганлигига алоҳида эътибор берилади.

Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларининг ҳужжатлар асосида текширишдан асосий мақсад, биринчидан тўловларни қонуний эканлигини тасдиқлаш бўлса, иккинчидан товарсиз ҳужжатларга чек қўйишдир.

Ҳисоб-китоб счётидан корхона ва ташкилотлар бажарилган иш ва хизматлар учун ўзаро ҳисоб-китобларни нақд пулсиз, яъни пул ўтказиш йўли билан амалга оширадилар. Ҳисоб-китоб счётидан амалга ошириладиган муомалалар икки томонлама, яъни бир томондан банк назоратидан, иккинчи томондан эса корхона бош бухгалтерия томонидан назорат қилинади.

Агар ҳисоб-китоб счётидан амалга ошириладиган муомалалар корхона фаолияти билан бўлмаса, банк томонидан бундай муомалалар тўхтатилади.

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъектлар фаолият тегишли ишлаб чиқариш маҳсулотини сотиш бўйича ўзаро иқтисодий ҳисоб-китобларни олиб борадилар. Корхоналар ўртасидаги ҳисоб-китоблар асосан банклар орқали пул ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Ҳисоб-китоб счётидаги маблағларни бевосита корхона фаолияти билан боғлиқ ҳолда олиб борадилар. Барча амалга оширилган хўжалик муомалалари корхона розилиги билан амалга оширилади.

Айрим ҳолларда корхона ўз фаолиятида пул маблағларини етишмаслиги оқибатида, «ҳисоб-китоб» счётида олиб бориладиган тўловларни тартибга солиш мақсадида, айланма маблағлар ҳолатини яхшилаш мақсадида банкдан қарз олишга мажбур бўладилар. Банк томонидан бериладиган қарзлар бевосита аниқ мақсадга йўналтирилган бўлиб, белгиланган мақсад бўйича ишлатилиши банк томонидан назорат қилинади.

Тўловлар асосан тўловчиларнинг ўз маблағлари ҳисобига, айрим ҳолларда эса банк кредити ҳисобига амалга оширилади. Ҳар иккала томон ўртасидаги тўлов шакли маҳсулот етказиб бериш тўғрисидаги шартномада белгилайдилар.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 24 январдаги «Тўлов интизомини ва ҳисоб-китоблар тизимини мустаҳкамлашга доир чора – тадбирлар тўғрисида» ги Фармонида асосан олинган товар моддий бойликларининг кўрсатилган хизматлари учун энг камида 15 фоиз олдиндан пул тўлаш жорий қилинади.

Ҳар бир корхона ва ташкилот белгиланган режа ва топшириқларини бажаришда, ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотишда, бошқа хўжалик юритувчи субъектлар билан ўзаро тўлов муносабатларини амалга оширадилар. Тўлов ҳисоб-китобларини ўз вақтида, тўғри олиб бориш ҳар икки томонни пулга бўлган эҳтиёжини бир меъёردа бажарилишини таъминласа, иккинчидан товар ва маҳсулотларни харидорларга сифатли етказиб беришни таъминлайди.

Мол етказиб берувчи ва харидор ўртасидаги тўлов муносабатлари, ҳисоб-китобларни қайси шаклдан фойдаланиш тартиби амалдаги қонунларга асосан белгиланади ва шарнома кўрсатилади.

Халқ хўжалик тармоқларида ҳозирги кунда товар ва хизматлар учун ҳисоб-китобларнинг қуйидаги шакллари ишлатилмоқда:

1. Ҳисоб-китоб олиб боришнинг 15 фоизини олдиндан пул тўлаш шакли;
2. Ҳисоб-китобнинг акцент-инкасса шакли;
3. Ҳисоб-китобнинг аккредитив шакли;
4. Чек орқали ҳисоб-китоблар олиб бориш.

Амалда қўлланилаётган ҳисоб-китобларнинг асосий қисми акцент-инкасса шаклига тўғри келади ва бу шакл 1930 йиллардан бошлаб қўлланилмоқда.

Республикамиз миқёсида тўлов интизомини мустаҳкамлаш тўғрисидаги Президентимиз 1996 йил 24 январдаги ПФ-13363 Фармонида асосан республикадаги истеъмолчиларга маҳсулот етказиб бериш ҳажмининг камида 15 фоизини олдиндан тўлаш амалга оширилгандагина юклаб жўнатиш белгиланган, қолган қисмини 60 кун ичида тўлаш мажбурияти кўрсатилган.

#### **4. Шартнома шартларини бажарилишини, мол етказиб берувчилар билан олиб борилган ҳисоб-китоблар аудити.**

Шартнома бу икки ёки бир неча жисмоний, юридик шахсларни ҳуқуқи ва бурчларини амалдаги қонунларга асосан ташкил қилишни таъминловчи келушувидир.

Шартнома ҳар икки томон учун иш фаолиятини ташкил қилиш, ишлаб чиқариш маданиятини шакллантириш алоҳида аҳамиятлидир. Бозор муносабатлари шароитида фаолият кўрсатиш бевосита шартномалар асосида иш юритишни талаб қилади.

Шартнома шартларини бажарилиши аудит назоратидан ўтказилар экан, аудитор биринчи навбатда уларни амалдаги қонунлар асосида тузилганлигини, ҳар икки томоннинг иқтисодий манфаатларига зарар етказилганлигини аниқлаб чиқади. Шартноманинг ҳар бир моддаси аудитор томонидан ўрганилган ҳолда хулоса тайёрланади.

Аудитор шартнома шартларини бажарилишини назорат қилар экан, кўрсатилган товар моддий бойликларини белгиланган муддатларда, сифатли кўрсатилган ассортиментда бажарилишини аниқлаб чиқади. Бунинг учун шартномада кўрсатилган товарлар суммаси, белгиланган миқдори билан таққосланиб чиқилади. Аудитор ҳар бир шартнома шартларини бажарилиши бўйича ўз хулосасини беради.

Бугунги кунда шартнома шартларини бажариш уни тўғри ҳисоб-китобини олиш ишлаб чиқарилган маҳсулотни харидорини топиш, белгилаш билан баробардир.

Аудитор назорати ёрдамида шартнома шартларини бажармаслик ҳоллари аниқланса, унга нисбатан кўрилган чора-тадбирлар ҳам ўрганилади, яъни шартнома шартларини бажармаслик оқибатида олинган жарима устама айрималарини ундириб олиш шартлари аудитор томонидан ўрганилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов «Эндиги мақсад ҳар бир шартномадан хўжалик зарар кўрмасин, балки ўзи учун манфаат топсин. Биз бундан буёнига ишлаб чиқарувчилар билан муносабатни кизиқтириш, рағбатлантириш ва уларга эркинлик бериш асосида қурамиз» деб белгилаб берилади.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролик кодексининг 384-моддасига биноан, шартномасини ўзгартириш ва бекор қилиш тартиби белгилангандир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 май ПФ-1154 «Халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг маъсулиятини ошириш борасидаги чоратadbирлар тўғрисида» Фармонида корхона ва ташкилотларнинг молиявий аҳволини мустаҳкамлаш, етказиб бериладиган товар, маҳсулот бажарилган иш ва хизматлар бўйича ҳисоб-китобларни тартибга солиш мақсадида, тармоқларда тўлов интизомини яхшилаш раҳбарлар маъсулиятини ошириш белгилангандир.

Фармонга асосан барча мулкчилик шаклларидаги хўжалик юритувчи субъектлар истеъмолчиларга бериладиган маҳсулот, бажариладиган иш хизматлар ҳақини 15 фоизини олдиндан тўланма маҳсулот жўнатиш, иш хизматларини бажариш амалга оширилмайди.

Аудиторлик назоратида олинган товар ва маҳсулотлар учун тўланган 15 фоиз суммалар бўйича товарларни киримга қабул қилинганлиги моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари билан бирга бухгалтерия ҳисоби кўрсаткичларини таққослаш йўли билан амалга оширилади. Агар олинган товарнинг 15 фоизи тўланган бўлса, қолган қисми 60 кун ичида мол етказиб берувчиларга тўланиши шарт. Белгиланган муддатларда товарлар суммаси ташкилотнинг дебиторлик қарзи деб ҳисобланади.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини тўғри ташкил қилиш, корхона ва ташкилотлар фаолиятларини муқобиллаштиришда шартномалар алоҳида эътиборлидир. Шартнома мажбуриятлари ҳар икки томон маъсулиятини оширишга қаратилган бўлиб, уни тўғри бажарилиши. Биринчидан ишлаб чиқариш маданиятини шу жумладан, иқтисодий маданиятни яхшиланишига ўз таъсирини ўтказди ва бозор иқтисодиёти талабларига хос хусусиятдир. Шартнома корхона иқтисодиётини ҳал қилувчи, унга дахлдор бўлган воситалардан биридир. Шартнома корхонани банкротга олиб боровчи ёки ундан озод қилувчи омилдир.

Шартнома икки томон, яъни маҳсулот етказиб берувчи ва уни қабул қилиб олувчи ўртасида тузилади. Шартнома тузиш ҳар иккала томонга маъсулият юклайди ва шартномага эътибор бериш ҳар икки томоннинг манфаатларини оширади. Ҳозирги кунда у ҳоҳ юридик ёки ҳоҳ жисмоний шахс бўлишидан қатъий назар, энг аввало шартнома маданиятига эга бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасида бўлиб ўтган йиғилишда президентимиз И. А. Каримов «Эндиги мақсад ҳеч бир шартнома асосида хўжалик зарар кўрмасин, балки ўзи учун манфаат топсин. Биз бундан буёнига ишлаб чиқарувчилар билан муносабатларни казиқтириш,

рағбатлантириш ва уларга эркинлик бериш асосида иш кўрамиз» деб таъкидлайди.

Корхона фаолиятини яхшилашга, белгиланган мақсадга эришиш учун ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасида шартнома тузиш, унга риоя қилиш, бажариш учун жавобгарлик бўлиши шарт.

Контракция шартномалари тўғрисидаги норматив ҳужжатлар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг хўжалик юритувчи фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисидаги қонун киради. Бу қонунлардан ташқари «Фермер хўжалиги тўғрисида», «Дехқон хўжалиги тўғрисида» ги қонунларнинг тегишли моддаларида ўз ифодасини топган. Мисол учун «Дехқон хўжалиги тўғрисида» ги Қонуннинг 21-моддасида: «Дехқон хўжалиги ўзи етиштирган маҳсулотини реализация қилиш, шу жумладан давлат хариди тартибда реализация қилиш учун юридик ва жисмоний шахслар билан ихтиёрийлик асосида хўжалик шартномасини тузиш ҳуқуқига эга. Тарафлар шартнома мажбуриятини бузган тақдирда, қонун ҳужжатларида ёки шартномада белгиланган тартибда жавобгар бўладилар. Дехқон хўжалиги ўзи етиштираётган маҳсулотга бозордаги талаб ва таклиф нисбатидан келиб чиқиб, мустақил равишда баҳо белгилайди» деб кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикасининг хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисидаги қонунида хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида, хўжалик шартномаларини тузиш, бажариш, ўзгартиришлар ва бекор қилиш вақтида юзага келадиган муносабатлар тартибга солинган. Қонуннинг 3- моддасида: «Таклифлардан бири шартлашган муддатга тадбиркорлик фаолияти соҳасида товарларни бериш, ишларни бажариш ёки хизматлар кўрсатиш мажбуриятини олган, иккинчи тараф эса товарларни ишларини, хизматларини қабул қилиб олиш ва уларнинг ҳақини тўлаш мажбуриятини оладиган келишув хўжалик шартномаси дейилади» деб белгиланган.

Демак, шартномада ҳар икки томоннинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, ваколатлари, шартномага нисбатан қўйиладиган талаблар ўз ифодасини топади.

Хўжалик шартномасини ҳар икки томоннинг манфаатини ифода этувчи асосида тузилган ҳужжатлар, унда шартнома предметини, етказиб бериладиган товарнинг, бажариладиган иш ва хизматнинг миқдори, сифати, ассортименти, баҳоси томонлар ўртасида келишилган ҳолда кўрсатилади.

Шартнома маҳсулотини етказиб бериш ой, чорак бўйича кўрсатилади. Аудитор томонидан шартнома шартларининг бажарилишини текширар экан, ҳар бир шартнома шартлари тўлиқ ўрганилиб чиқилади ва бажарилиш шартлари аниқланади.

Бунинг учун шартномада етказиб бериш кўрсатилган товар, бажарилган иш ва хизматлар миқдори сифати, суммаси ҳақиқий қабул қилинган товар, бажарилган иш ва хизматлар билан таққосланади. Агар шартнома шартларини бажармаслик ҳоллар аниқланса ёки шартномани бажариш мақсадида сифатсиз товарлар жўнатилганлик ҳолатлари аниқланса айбдор

ташкилотга қилинган даъво суммаларини тўғрилигини, ундириб олиш шартлари аудитор томонидан томонидан текширилади.

Шартнома шартларини бажармаслик, товар ва мажбуриятларни истеъмолчиларга жўнатишда хатоликларга йўл қўйиш оқибатида даъво суммалари ташкил топади. Даъво суммаларини расмийлаштиришда қуйидаги ҳолатларга эътибор бериш керак:

1. Даъво билан ҳужжатларни тўғри расмийлаштириш;
2. Даъво муддатларига риоя қилиш;
3. Даъво суммаларин ундириб олиш назорати.

Аудитор томонидан даъво суммалари текширилиши керак экан, биринчи навбатда даъвонинг келиб чиқиш ҳолати ўрганилади. Ҳар бир суммани тасдиқловчи ҳужжатларнинг асл нусхалари текширилади. Даъво суммаларини ҳолати бухгалтерия ҳисоби счётларида қандай акс эттирилганлиги аниқланади. Бухгалтерия ҳисоби счётларида даъво суммалари «Даъвогар юзасидан ҳисобланишлар» счётида кўрсатилади. Бу счётнинг дебит томонидаги ёзувлар мол етказиб берувчиларга қилинган даъволар суммасини кўрсатади. Кредит томонида эса қилинган даъво суммасини айбдор корхона томонидан тўланганлигини билдиради. Бу счётдаги ҳар бир ёзув даъвони тасдиқловчи ҳужжатлар билан асосланган бўлиши керак. Счётни ҳисобот даврининг охирига бўлган қолдиғи даъво айбдор томонидан тан олинган лекин вақтинча тўланмаган миқдорини кўрсатади. Счётни кредит томонида қолдиқ қолиши мумкин эмас.

## **5. Дебитор ва кредитор қарзлари ҳолатининг аудиторлик назорати.**

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 августдаги «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» ги Қонунга асосан корхона ва ташкилотлар ўз хўжалик фаолиятини бухгалтерия ҳисобида олиб боришлари, синтетик ва аналитик ҳисоб варақаларида акс эттиришлари белгиланган. Корхона ва ташкилотларда бухгалтерия ҳисобини ва ҳисоботини ташкил қилиш билан боғлиқ жавобгарлик раҳбар зиммасига юклатилгандир. Корхона раҳбари амалга оширилган хўжалик муомалаларини назорат қилиш, ҳужжатлар айланиши ва сақланишини таъминлаш, ўзаро ҳисоб-китобларни ўз вақтида олиб борилишини назорат қилади.

Корхона бош бухгалтери ўз фаолиятида пул маблағларининг сақланишини, уларни тўғри ҳужжатлаштиришга баланс моддаларидаги маълумотлар билан учёт кўрсаткичларини боғлиқлигини таъминлашга, дебитор ва кредитор қарзларини тартибга солишини таъминлайди.

Корхоналар ўртасидаги ҳисоб-китоб ишларини ўз вақтида олиб бормаслик, уларни шартномалар асосида ташкил қилмаслик дебитор ва кредитор қарзларини келтирувчи омил ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 майдаги «Халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг маъсулиятини ошириш борасида чора-тадбирлар тўғрисида» ги фармонида белгилаб қўйилганки: «Товарлар

амалда жўнатилган ишлар, бажарилган хизматлар кўрсатилган кунидан бошлаб 60 кун ўтгандан кейин, етказиб берилган товарлар, кўрсатилган хизматлар ва бажарилган ишлар учун маблағлар келиб тушмаганлиги муддаи ўтиб кетган дебиторлик қарзи деб ҳисобланади. Муддати ўтиб кетган дебиторлик қарзи мавжудлигига йўл қўяётган корхона раҳбарлари ва бош бухгалтерига нисбатан жуда қаттиқ маъмурий ва моддий жавобгарликка тортиш чораси қўллансин» деб кўрсатилган. Фармонда кўрсатилишича агар тўлов муддатлари банк томонидан бузилган бўлса банк раҳбари ва бош бухгалтерига энг кам иш ҳақи суммасига нисбатан беш баробаргача жарима солинади. Дебитор ва кредитор қарзларини тартибга солишда 1996 йил 24 январ ПФ-1363 сонли «Тўлов интизомини ва ўзаро ҳисоб-китоблар тизимини мустаҳкамлаш чора тадбирлари тўғрисида» ги Президент Фапмониға асосан мулкчилик шаклларида қатъий назар республикадаги истеъмолчиларға маҳсулотни етказиб беришда 5 фоизни олдиндан ҳақ тўлаш жорий қилинди. Бу ҳолатни жорий қилиниши дебитор ва кредитор қарзларини олдиндан олишға қаратилган чорадир.

Корхона ва ташкилотлар хўжалик фаолиятида ўзаро ҳисоб-китобларини банклар ёрдамида пул ўтказиш йўли билан олиб боради. Ҳар икки корхона ўртасидаги муносабатлар тузилган шартномаға асосан юритилади.

Корхона ва ташкилотлар ўртасидаги дебитор ва кредитор қарзларини келиб чиқишиға белгиланган ҳисоб-китобларни ўз вақтида бажармаслик, тўлов қобилиятини йўқотиш каби омиллар сабаб бўлади. Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш, келиб чиқишиға йўл қўймаслик корхона раҳбари зиммасига юкландир.

Ҳар бир ташкилот ҳар чоракда, йил охириға бориб ўзаро ҳисоб-китобларни тартибға солиш мақсадида дебитор ва кредитор қарзларини аниқлаб чиқиши керак.

Асосан дебитор ва кредитор қарзлари корхонаға кўрсатилган хизматлар бўйича ташкил топган. Бухгалтерия ҳисобида дебитор ва кредитор қарзлар «Дебиторлар ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар» счётида юритилади. Счётнинг дебит томонидаги ёзувлар корхонанинг бошқа корхоналарға бўлган қарзини кўрсатса, кредит томонидан ёзув эса корхонанинг бошқа корхоналардаги ҳақини (маблағини) кўрсатади.

Мисол учун автотранспорт корхонаси савдо ташкилотига хизмат кўрсатилганлигини тасдиқлаб, йўл варақаларини тақдим қилди. Савдо ташкилоти йўл варақаларида кўрсатилган суммаларни тўғрилигини текшириб, кўрсатилган хизмат суммасига дебит «Давр ҳаражатлари» кредит «Дебитор ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар» счёти деб ёзув беради. Хизмат ҳақи савдо ташкилоти томонидан тўланган дебит «Дебитор ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар» счёти, кредит «ҳисоб-китоб» счёти деб ёзув беради.

Корхона ва ташкилотлар хўжалик фаолиятида бажарилган иш ва хизматлар учун тегишли ҳисоб-китоб ишларини олиб боради. Ҳисоб-китоблар 614-сонли «Халқ хўжалигида ўзаро ҳисоб-китобларни яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида» ги қарорида 1994 йил 1 февралдан бошлаб

ҳисоб-китобларнинг инкасса шакли бекор қилиниб, ҳисоб-китобларни тўлов талабнома-топшириқлари, орқали амалга ошириладиган янги шакл жорий этилди.

Ҳисоб-китобларнинг умумий аҳволи, ўзларига бўйсунувчи корхоналарда ўз маблағларидан қарз маблағларидан қатъий аниқ мақсадларга ва оқилона фойдаланиш учун шахсан жавобгарлик Вазирликлар, уюшмалар ва концернларнинг раҳбарлари зиммасига юклатилиши қарорда белгиланган.

Корхоналар ўртасидаги қарзларни тартибга солишда ҳақдор ва қарздор ташкилот ўртасида тузилган далолатнома бўлиши керак. Далолатномада қарзни келиб чиқиш сабаблари, мазмуни ва далолатномада тузилган кунга бўлган ҳолати кўрсатилади ва аниқланган қарз суммаси қарздор ташкилот раҳбари ва бош ҳисобчиси томонидан тақиқланади.

Қарзларни ундириш тартибида агар қарздор ўз ҳохиши билан тузилган далолатномасига асосан қарзни тўлаб бўлмаса, уҳолда ҳўжалик суди орқали ундирилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 84-моддасига мувофиқ ҳуқуқи бузилган шахс даъвоси бўйича ҳуқуқини ҳимоя қилиши учун муддат, яъни даъво муддати 3 йил, давлат ва бошқа ташкилотлар ҳамда бирлашмалар даъволари бўйича 1 йил қилиб белгиланган.

Агар томонлар бир-бирлари ўртасидаги қарзларни, шартнома мажбуриятларини текшириб бу тўғрида тегишли далолатномалар билан ўзаро тасдиқланган бўлса, даъво муддати деб ҳисобланади.

Даъво муддати тугаган бўлса, далолатнома билан узайтирилмаган бўлса, даъво муддати тугаган деб ҳисобланиб, кредиторлик қарзи ҳўжалик фаолияти натижаларидан қопланиши керак. Даъво муддати ўтиб кетган қарзлар ялпи даромад солиғига тортилдиган даромадга киритилади.

Демак бундай ундириб олиш муддатлари ўтиб кетган қарзларни ундириб олишга аудитор ёрдам бермайди. Аудит назорати ёрдамида уларни келиб чиқиш сабаблари таҳлил қилиниб айдор шахсларни аниқлаш имкони тугатилади. Агар кўрилган зарар бўйича айбдор шахс аниқланиб бундай суммалар даромадан қопланган бўлса, айбдор шахслардан ундириб олиш ҳолатларини крсатиб бериши мумкин.

Ҳар бир товар ишлаб чиқарувчи ўз маҳсулотини мижозга етказиб беришда амалдаги қонунларга, мижоз билан тузилган шартномага бевосита амал қилади. Шартнома шартларини бажариш икки томон учун мажбурий ҳисобланади.

Шартнома шarti дейилганда томонларнинг ўзаро келишуви асосида шаклланган иқтисодий муносабат тушунилади. Иқтисодий муносабатни бажариш, амалга ошириш ҳар икки томоннинг имтиёзларидан келиб чиқади.

Республикамызда маҳсулот бажарилган иш ва хизматлар учун олдиндан маҳсулот бажарилган иш ва хизматлар суммасига нисбатан 15 фоиз миқдорда олдиндан пул тўлаш тартиби белгиланган бўлиб, бу тартиб мулк шаклидан қатъий назар барча ҳўжалик юритувчи субъектларга таълуқлидир. Бундай тартиб шартнома шартларида ҳам ўз ифодасини топади.

Лекин хўжалик юритувчи субъектлар томонидан ёки маҳсулотларни белгиланган муддатларда, яъни шартнома шартларини тўлиқ бажариш таъминланади деб айтиш қийин. Асосан шартнома шартлари маҳсулот етказиб берувчилар томонидан бузилади. Ўзбекистон Республикаси навбатида шартнома шартларини бажармаслик дебитор ва кредитор қарзларини келтириб чиқаради.

Дебитор ва кредитор қарзларини тартибга солиш, уни камайтириш чоратадбирларини белгилаш корхона, ташкилот раҳбарлари зиммасига юклатилган.

Дебитор ва кредитор қарзларини шаклланиши биринчидан тўлов муносабатларини бузилишига иккинчи корхоналарнинг молиявий ҳолатига салбий таъсир қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 майдаги «Халқ хўжалигида ҳисоб-китоблар ўз вақтида ўтказилиши учун корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг маъсулиятини ошириш борасида чоратадбирлар тўғрисида» ги Фармонида шундай деб белгиланган: «Барча мулкчилик шаклларидаги хўжалик юритувчи субъектларининг истеъмолчилар ва буюртмачиларга, агар улар етказиб бериладиган (бажариладиган ишлар, хизматлар) қийматининг 15 фоизини олдиндан тўламасалар, маҳсулот жўнатилиши, ишларни бажарилиши ва хизматлар кўрсатиши тақиқлансин» деб кўрсатилган.

Товарлар, бажарилган иш хизматлар кўрсатилган кундан 60 кун ўтгандан кейин жўнатилган товар, бажарилган иш хизматлар учун маблағлар, харидорлар томонидан тўланмаса, бундай қарзлар муддати ўтиб кетган дебитор қарзи деб ҳисоблананди.

Фармонда муддати ўтиб кетган дебиторлик қарзини шаклланишига йўл қўйган корхона раҳбарлари ва бош бухгалтериядан бошлаб бухгалтерия ҳисоби тизимига корхона ва ташкилот балансларида тўлов муддати ўтиб кетган дебиторлик ва кредиторлик қарзларини ажратиб кўрсатиш жорий этилди.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш корхоналар ўртасидаги иқтисодий муносабатларни мустаҳкамлашга, нақд пулсиз муомалаларни белгиланган муддатларда бажарилишига ўз таъсирини ўтказади.

Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Давлат Солиқ Қўмитаси томонидан 1996 йил 21 октябр 65|96-84 сонли «Кредиторлик қарзи суммаларини солиққа тортиш ва уни бухгалтерия ҳисоботида акс эттириш тартиби тўғрисида» ги тушунтиришда кўрсатилишича Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 84-моддасига мувофиқ ҳуқуқи бузилган шахс даъвоси бўйича, ҳуқуқни ҳимоя қилиш учун муддат (даъво муддати) уч йил, давлат ва бошқа ташкилотлар ҳамда бирлашмалар даъволари бўйича бир йил қилиб белгиланади.

Агар томонлар бир-бирларига доир шартнома мажбуриятларини, шартнома текшириш далолатномаси билан узайтирган бўлсалар, даъво

муддати ушбу ҳужжатлар имзоланган пайдан бошлаб ҳисобланади. Буеда ҳужжатлар кредиторлик қарзини тўлаш муддати айтилиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 26 мартдаги қарори билан тасдиқланган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисидаги Низомнинг 68-бандига мувофиқ, даъво муддати тугаган кредиторлик қарзи суммаси фойдага олиниб, дебит «Дебитор ва кредиторлар билан ҳисоб-китоблар» счёти, кредит «Фойда ва зарарлар» счёти деб бухгалтерия ёзувида кўрсатилади.

Даъво муддати тугаган кредиторлик қарзи суммалари фойда, даромад солиғига ёки даромад солиғига тортиладиган умумий даромадга киритилади. Агар корхона солиққа тотиладиган умумий даромадга даъво муддати тугаган кредиторлик қарзи суммасини киритмаган бўлса, солиқ идоралари текшириш пайтида кредиторлик қарзи суммасидан олинadиган солиқ суммаси ҳажмида жаримани ҳамда солиқни ўз вақтида тўланмаганлик учун пеняни ҳисоблаб чиқади.

Корхона ва ташкилотлар ўртасидаги иқтисодий алоқалар бевосита товар-моддий бойликларни ҳаракати билан боғлиқдир. Олинган товарлар учун бирламчи тўлов олинadиган товар, маҳсулот ёки бажарилган иш ва хизматнинг умумий суммасига нисбатан 15 фоизи тўлангандан кейингина товарни истеъмолчига жўнатиш мумкинлиги амалда қўлланилмоқда. Жўнатилган товарлар суммасининг қолган қисми 60 кун ичида тўланиши керак.

Аудитор бундай қарзларни, яъни белгиланган муддатларда тўланмаган қарзларни аниқлайди. Биринчи навбатда мол етказиб берувчилари томонидан товар-маҳсулотларни жўнатилганлигини тасдиқловчи счёт-фактура, товар-транспорт накладной каби ҳужжатларни қачон расмийлаштирилганлиги аниқланади. Товар-маҳсулотларни моддий жавобгарлик шахслар томонидан оморга тўлиқ қабул қилинганлигини аниқлаб чиқади, уларни мол етказиб берувчилар билан тузилган шартномаларга мос келиши ўрганилади.

## **6. Даволар бўйича ҳисоб-китоблар аудити**

Бозор иқтисоди маҳсулот сифатига, хилига алоҳида аҳамиятни талаб қилмоқда, чунки маҳсулот сифати рақобатни шакллантирувчи омилдир. Ўзбекистон Республикасининг «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартнома ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонуни 25 моддасда: «Товарларни етказиб бериш муддатларини кечиктириб юбормаслик, тўлиқ етказиб бермаганлик ишларни бажармаганлик ёки хизмат кўрсатмаганлик учун жавобгарлик» белгилангандир.

Қонунда хўжалик шартномаси томонларнинг ҳуқуқлари мажбуриятлари, шартнома шартлари бажармаслик даъволари бўйича асосий эътибори қуйидаги ҳужжатларнинг нусхасига берилади:

1. Даъво қилинаётган ташкилотнинг реквизитлари ва даъво кунига;
2. Даъвони тасдиқловчи ҳужжатларга, яъни маҳсулотни жўнатилганлиги қабул қилинганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар.

3. Шартномадан кўчирма.
4. Даъво суммасига тасдиқловчи ҳисоб-китоблар.
5. Даъво илова қилинган хужжатлар рўйхати.

Даъво қилувчининг вақтдаги реквизи́тлари.

Юқоридаги талаблардан бирортаси бажарилмаса даъво ҳақиқий деб ҳисобланмайди. Даъво хужжатлари аудитор томонидан келиб тушгандан бошлаб бир ой ичида жавоб бериши керак. Агар даъвога бир ой ичида жавоб берилмаса, у ҳолда хўжалик судига мурожаат қилинади.

Агар қилинган даъволарга айбдор томонидан салбий жавоб олинган бўлса ёки даъвони тан олиш рад қилинган бўлса унинг сабаблари аудитор томонидан текширилади.

Тан олинган даъво суммаларини ундириш олиш шартлари ўрганилади. Аудит текширишда «Даъволар бўйича ҳисоб-китоблар» счётини кредит томонидан қолдиқ аниқланса, даъволар билан боғлиқ ҳисоб-китоблар ҳар бир даъвони қонунийлигини аниқлаш талаб қилинади, чунки бу кредит томонидан қолдиқ қолиши мумкин эмас.

Аудит назорати тўғри ташкил қилишда, унинг таъсирчанлигини оширишда мол сақлаб берувчиларга даъво суммаларини асосли эканлигини аниқлаб олиш зарур. Бунинг учун биринчи навбатда даъво манбалари ва тузилган шартномаларнинг бажарилиши ўзаро ҳисоб китобларни белгиланган муддатларда олиб борилиши, мол етказиб берувчилардан келган товарларни ўз вақтида қабул қилишни ва унинг натижалари билан танишиб чиқиши лозим. Чунки даъво суммаларини келиб чиқишига юқоридаги ҳолатларга риоя қилмаслик оқибати сабаб бўлиши мумкин. Асосли қилинган даъво суммаларини ундириш аудит назоратчидан ўтказилади. Қилинган даъвонинг асосли эканлиги айбдор яъни мол етказиб берувчи томонидан даъвони тан олинганлиги тўғрисида ёзма равишдаги розилик хатини мувофиқлик аудитор томонидан аниқланади ва даъволар бўйича ҳисоб-китоблар асосида берилган бухгалтерия ёзувларининг тўғрилиги аудитор томонидан текширилади.

Айрим ҳолларда мол етказиб берувчиларга кейин учрайди. Агар текширилаётган корхонада шундай ҳол такрорланса далолатномалар мавжудлигини текшириш талаб қилинади.

Аудит назоратида «Даъволар бўйича ҳисоб-китоблар счётининг дебитидаги бошланғич ҳисобот давридаги обороти ва охириги камчиликларнинг тўлдириб ҳисобланганлигини аниқлашда аналитик карточка (варақлар)лардаги ёзувларнинг кўрсаткичларига мос келишини назоратдан ўтказиш улардаги маълумотларни бир-бирига мослигини аниқлаш аудитор ҳақ талаб қилинади.

Мол етказиб берувчиларга қилинадиган даъволар фақат таъсир ва моддий бойликларни ҳам чиқиш ҳолларини аниқланганда эмас, балки шартнома шартларини бажармаслик ҳоллари аниқланганда, айбдор томондан тегишли жарима суммаларини ундириб олиш мақсадида ҳам амалга ошириши мумкин.

Агар мол етказиб берувчига қилинадиган даъво суммаси шартномада кўрсатилган товарларни етказиб бермаслик (шарти) билан банк бўлса аудитор шартнома шартларини амалдаги қонунлар асосида тузилганлигини аниқлаб етказиб берилмаган товар ассортиментини белгилаб олиши керак.

Товар ва маҳсулотларни ўз вақтида тўғри ва сифатли ҳолда қабул қилиш биринчи навбатда мол етказиб берувчи ташкилотга боғлиқ бўлса, иккинчидан транспорт ташкилотига, учинидан эса маҳсулотни олувчи ташкилотга боғлиқдир.

Мол етказиб берувчи ташкилот шартномасига асосан маҳсулотни транспорт воситаси (темир йўл, автотранспорт) орқали жўнатар экан, биринчи навбатда жўнатилган маҳсулотга товар транспорт накладной, счёт-фактура ёзиб бериши шарт. Товар-транспорт накладнойда маҳсулотни жўнатувчи ташкилотнинг номи, кимга жўнатилиши маҳсулот номи, миқдори, нархи ва суммаси кўрсатилади, яъни хужжатга қўйиладиган реквизитлар тўлиқ бажарилиши керак.

Юкни қабул қилиб олган транспорт ташкилоти товар-транспорт хужжатларига қачон қабул қилиб олинганлиги белгилайди. Юк белгиланган темир йўл станциясига етиб келганда юкни келганлиги, қачон келганлиги тўғрисида тегишли белгилар қўйилади.

Темир йўл станцияси юк олувчи ташкилотига юкни чиқарар экан, хужжатларда юкни чиқарилганлиги кўрсатган ҳолда тегишли белгилар ифодалайди.

Юкни қабул қилиб олувчи ташкилот товарни хусусияти кимёвий тузилишидан келиб чиққан ҳолда белгиланган муддатларда қабул қилиб олишни таъминлаши керак. Юкни қабул қилиб олишда биринчи навбатда транспорт воситасини текшириб унга зарар етказилмаганлигини аниқлаб чиқиши керак. Бу жараён бажарилгандан кейин юкни қабул қилишга киритилади.

Юкни қабул қилиш учун асос бўлиб, юк жўнатувчи ташкилот томонидан ёзилган товар-транспорт, счёт-фактура ҳисобланади. Юк моддий жавобгар шахснинг товар ҳисоботида кўрсатилади.

Аудитор томонидан мол етказиб берувчилардан келган товар ва маҳсулотларни ўз вақтида қабул қилиниши текширилаётганда моддий жавобгар шахснинг товар ҳисоботига бириктирилган товар-транспорт накладнойдаги белгиланган кун билан товар ҳисоботи тузилган кун бир-бири билан таққосланади.

Агар иккала хужжатдаги яъни, товар ҳисоботи ва товар-транспорт накладной ўртасидаги фарқ белгиланган муддатлардан ортиқ бўлса товар маҳсулотларни ўз вақтида қабул қилинмаган деб ҳисоблайди.

Тайёр маҳсулотларни истеъмолчиларга жўнатиш тартиби, муддатлари жўнатилаётган тайёр маҳсулотни миқдори, жўнатиш муддатлари ҳар иккала томон ўртасида имзоланган шартномада ўз ифодасини топади. Шартнома шартларининг бажарилиши томонлар учун мажбуриятдир.

Шартномалар мулкчилик ҳуқуқи субъектлари томонидан уларнинг манфаатлари йўлида тузилади. Шартнома бўйича мажбуриятларни

бузилганлиги учун шартнома тухган томонларнинг ўзлари жавоб беради, фақат жавоб бериб қолмасдан кўрилган зарарни келиб чиқиш ҳолатларини аниқлашлари керак. «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини шартнома-хуқуқий базаси тўғрисида»ги Қонуннинг 26 моддасида: «Сифати, ассортименти ва нави лозим даражада бўлмаган товарларни (ишларини хизматларини) етказиб берганлик учун жавобгарлик» белгиланган.

Агар етказиб берилган товарлар, бажарилган иш ва хизматлар сифат, ассортимент ва нави бўйича амалдаги андозаларга, техник шартлар намуналарига мос келмаса, сотиб олувчи товарларини қабул қилиш ҳамда уларнинг ҳақидан тўлашдан тўлиқ ёки қисман воз кечиши мумкин ва бундай товарларни жўнатилган мол етказиб берувчидан сифатсиз товарлар суммасига нисбатан 20% миқдорда жарима ундирилиб олиши қонунда кўрсатилгандир.

Аудит назоратида товарларни истеъмолчиларга жўнатиш натижалари тузилган шартномалар бўйича текширилади ва жарима суммаларини қайси манбалардан тўпланганлиги аниқланади.

Айрим ҳолларда мол етказиб берувчилар томонидан истеъмолчиларга бут бўлмаган, марказланмаган идишсиз, ўралмаган ҳолда етказиб бериш ҳоллари амалиётда учраб туради. Бундай ҳолларда товар олувчи ташкилот мол етказиб берувчилардан Қонунда белгиланган миқдорда жарима суммаларни ундириб олиши мақсадга мувофиқдир. Аудит назорати ёрдамида бундай ҳолатларда тўлиқ текширилиб кўрилган зарар суммаси бўйича айбдорлар аниқланади.

Товар маҳсулотларини истеъмолчиларга жўнатиш билан боғлиқ муомалалар аудитда товарлар қийматини ўз вақтида тўлаш шартлари текширилади. Айрим ҳолларда мол етказиб берувчилар тақсимотидан жўнатилган товарлар олувчи томонидан асоссиз равишда рад қилиниш ҳолларини алоҳида ўрганиб чиқиши керак.

#### **4-мавзу. ТОВАР ВА МОДДИЙ БОЙЛИКЛАРИНИ ТЎЛИҚЛИГИНИ АУДИТОРЛИК НАЗОРАТИ.**

- 1.Товар ва моддий бойликларни тўқинлигини аудиторлик назоратининг вазифалари.
- 2.Товар ва моддий қийматларни тўлиқлигини таъминлаш чора-тадбирлари аудитининг аҳамияти.
- 3.Товар ва моддий қийматларнинг тўлиқлиги бўйича жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари аудити.
- 4.Товар ва маҳсулотларни сотиши билан боғлиқ муомалалар аудити.
- 5.Идишлар ҳаракати билан боғлиқ муомалалар аудити.

#### **1. Товар ва моддий бойликларни тўлиқлигини таъминлашда аудиторлик назоратининг вазифалари.**

Ҳар бир мулк эгаси ўз зиммасидаги мулкни тўлиқлигини таъминлашга турли назорат шаклларида, шу жумладан аудитор хизматидан фойдаланиш мумкин. Товар ва моддий бойликлар бевосита мулк эгасининг ихтиёрида ёки тегишли моддий жавобгар шахсларга тақсимланган бўлиши мумкин, у ҳолда мулк эгаси, яъни раҳбар билан жавобгар шахслар ўртасида моддий жавобгарлик тўғрисидаги шартнома тузилган бўлиши керак. Моддий жавобгарлик тўғрисидаги шартномада товар ва моддий бойликларни тўлиқлигини таъминлашда томонларнинг зарур келишилган шартлари амалдаги Қонунларга асосланган ҳолда кўрсатилади.

Товар ва моддий бойликларни тўлиқлигини аудит назорати деганда асосан икки кўрсаткични, биринчиси бухгалтерия ҳисобидаги ёзувлар билан моддий жавобгар шахсларнинг товар ҳисоботидаги кўрсаткичларини бири-бирига мос келишини ҳақиқий товар қолдиқлари билан таққослаш тушунилади. Аудит назоратини ўтказишда моддий жавобгар шахс зиммасидаги товарлар қолдиғи тўлиқ сон, сифат ва сўмда аудитор томонидан ҳисоб-китоб қилиниб, унинг натижалари аниқланади. Аудитор томонидан аниқланган товарлар суммаси моддий жавобгар шахс зиммасидаги товарлар қолдиғини тасдиқловчи бухгалтерия ёзувлари билан таққосланади.

Товар ва моддий бойликларни тўлиқлигини таъминлашда моддий жавобгарлик шакллари тўғри танлашга алоҳида аҳамият бериш талаб қилинади. Ҳозирги кунда моддий жавобгарлик якка ва бригада (усул) шакли ишлатилмоқда.

Моддий жавобгарликни қайси шакли қўлланилмасин мулк эгаси билан моддий жавобгар шахс ўртасидаги муносабат моддий жавобгарлик тўғрисидаги шартнома тузиш билан амалга оширилади. Шартнома ҳар икки томоннинг моддий жавобгарлик бўйича мажбуриятлари амалдаги қонунлар асосида ўз ифодасини топади.

Моддий жавобгарликни қайси шакли асосида ташкил қилиш бевосита мулк эгасининг хоҳишига боғлиқдир. Агар моддий жавобгарликни бригада усулини ташкил этиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобласа, у ҳолда бу тўғрида

тузилган шартномада бригада аъзоларининг исми, фамилияси, яшаш жойи, паспорт маълумотлари шартномада кўрсатилади. Шартномада бригадир ва унинг аъзолари кўрсатилади.

Бригада усулидаги моддий жавобгарлик тўғрисида шартнома тузишда бажариладиган иш ҳажмини ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Савдода товар ва моддий бойликларни тўлиқлигини таъминлаш бевосита моддий жавобгар шахс зиммасига юклатилгандир. Корхона раҳбари моддий жавобгарлик билан боғлиқ шахсларни ишга қабул қилишда улар билан моддий жавобгарлик тўғрисидаги шартномани тузади. Шартномага асосан, товар-моддий бойликларни тўлиқлигини таъминлашдаги томонларнинг мажбуриятлари ўз ифодасини топади.

Товар моддий бойликларни тўлиқлиги аудитор томонидан текширилар экан, биринчи навбатда моддий жавобгар шахсларнинг товар ҳисоботлари, уларни ўз вақтида тузиш, бухгалтерияга топшириш ҳолатлари билан танишишдан бошланади. Моддий жавобгар шахсларнинг товар ҳисоботида белгиланган ҳисобот кунига товарлар ҳаракати, яъни кирим ва чиқимни тасдиқловчи ҳужжатлар асосида ҳисоботга илова қилинмаган бўлса, бундай ҳисобот аудитор томонидан нотўқри деб ҳисобланади.

Бухгалтерияга топшириладиган ҳисоботлар, бухгалтерия ходими томонидан тўлиқ текширилиб, тўғрилиги аниқлангандан кейингина қабул қилинади. Бухгалтерияда текширилган товар ҳисоботида асосан товарлар ҳаракатига тегишли ҳисоботлар бухгалтерия ҳисоби счетларида кўрсатилади. Бухгалтерия ҳисоби счетларида товарлар ҳаракати «Товарлар» сче­тида кўрсатилади.

Аудитор товарларни тўлиқлигини назорат қилишда ҳар бир моддий жавобгар шахс бўйича тўғри юритишини, таъминлаш мақса­дида аналитик счетларидаги ёзувларни товар ҳисоботидаги ёзувлар билан мос келишини аниқлаб чиқади.

Корхона бўйича товарлар ҳаракатини аниқлашда уларни тўғрилигини таъминлашда синтетик ва аналитик счетлардаги маълумотлар билан тенг келишига аудитор алоҳида аҳамият бериши керак. Савдо ташкилотларида айниқса, улгуржи савдода товарлар ҳаракати икки хил ўлчов бирлигида, яъни пул ва натура ўлчов бирликларида олиб борилади.

Агар аудит назорати ўтказилаётган ташкилотларда товарлар ҳаракати ҳам, пул ҳам натура ўлчов бирликларида олиб борилса, у ҳолда товарлар тўлиқлигини таъминлаш ҳар иккала ўлчов бирликларида олиб борилади. Бунинг учун кўпроқ инвентаризация материалларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Лекин товарлар ҳаракати натура ўлчов бирлигида олиб борилса ҳам, унинг натижалари пул ифодасида кўрсатилади.

Товар ва моддий бойликларнинг тўлиқлиги аудит назоратидан ўтказилаётганда асосан бухгалтерия ҳисобидаги ёзувлар, моддий жавобгар шахсларнинг товар ҳисоботлари, уларни ўз вақтида тузиш ва бухгалтерияга топшириш тартиби аудитор томонидан текширилади. Бундай текширишларни фақат ҳужжатлар асосида олиб бориш талаб қилинади ва ҳар

бир хужжатга қўйилган талабларни бажарилиши аудитор томонидан ўргатилади.

Халқ хўжалик тармоқларида халқ истеъмоли товарларини баҳолаш алоҳида аҳамиятлидир, чунки баҳони белгилаш бугунги кунда даромад харажатларини ўз ичига олади. Ўзбекистон Республикасида 1999 йил 1 январдан бошлаб жорий қилинган Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» ги қарори асосида қабул қилинган Низомда хўжалик юритувчи субъектлар, шунингдек юридик шахс бўлмасдан тадбиркорлик билан шуғулланувчи жисмоний шахсларнинг маҳсулот (ишлар ва хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини аниқлашнинг ягона услубияти асослари белгилангандир.

Низомга асосан маҳсулот (ишлар ва хизматлар) таннархига киритиладиган харажатлар ва маҳсулотни сотиш билан боғлиқ бўлган давр харажатлари, яъни муомала харажатлари моддалари белгилангандир. Низомда баҳони ташкил қилиш услуби ишлаб чиқилган ва фойда манбаларини ташкил қилиш тартиблари кўрсатилган. Олинган товарларни сотиш ўз навбатида тегишли харажатларни ўз ичига олади, сотишдан хўжалик юритувчи субъект тегишли фойдани кўзлаши аниқ. Ҳозирги кунда халқ истеъмоли товарларини баҳолашда икки хил, яъни шартнома ва сотиш баҳолари алоҳида қўлланилмоқда. Товарни шартнома баҳоси деб, мол етказиб берувчи билан харидор ўртасида келишилган баҳога айтилади ва бу баҳо ўз ифодасини шартномада топади.

Товарларни сотиб олиш баҳоси билан сотиш баҳоси ўртасидаги фарқ савдо устамасини ташкил қилади. Савдо устамаси биринчидан, товарни истемолчига етказиб бериш билан боғлиқ харажатларни қоплашга қаратилган бўлса, иккинчидан даромад манбаи ҳисобланади. Сотиш баҳосининг ўзига хос хусусияти шундаки, улар давлат томонидан прескурантлар билан тасдиқланмайди. Ҳозирда савдо устамалари миқдори давлат томонидан белгиланмайди. Айрим ҳолларда товарларни сотиш баҳоларини пасайтириш талаб ва таклиф асосида амалга оширилади. Агар товарни сотиш баҳоларини пасайтириш талаб ва таклиф асосида амалга ошириладиган бўлса, унинг натижаларини алоҳида қайта баҳолаш варақларида ҳисоб-китоб қилинади ва натижалари аниқланади. Қайта баҳолаш натижалари моддий жавобгар шахс зиммасидан сотиш баҳосида камайитирилади.

Моддий жавобгар шахслар зиммасидаги товар ва моддий бойликларни тўлиқлигини инвентаризация ўтказиш йўли билан амалга оширилади. Инвентаризация ўтказиш давомида тегишли моддий жавобгар шахс томонидан тузилган товар ҳисоботи, бухгалтерия ҳисобидаги ёзувлар, инвентаризация комиссияси томонидан тўлдирилган варақлар, асосий хужжат деб ҳисобланади. Инвентаризация варақларида комиссия аъзолари томонидан истеъмолчига яроқли, сифат жиҳатдан талабга жавоб берадиган товар ва маҳсулотлар номлари, артикули, сорти, миқдори, баҳоси ва умумий суммаси бўйича ҳисоблаб чиқилгандан кейингина кўрсатилади.

Комиссия аъзолари тегишли моддий жавобгар шахслар зиммасидаги товарларни тўлиқ ҳисоблаб чиққандан кейин товарларнинг ҳақиқий суммаси моддий жавобгар шахснинг товар ҳисоботи билан таққосланиб чиқилади. Инвентаризация варақлари тўлиқ расмийлаштирилгандан кейин бухгалтерияга топширилади.

Бухгалтерияда инвентаризация натижалари аниқланади, бунинг учун ҳақиқий ҳисоб-китоб қилинган товарлар суммаси ҳисоб ёзувларидаги кўрсаткичлар билан таққосланади. Бухгалтерияда товар ва маҳсулотларнинг ҳаракати ҳар бир моддий жавобгар шахс бўйича алоҳида-алоҳида ҳисобга олинади.

Агар инвентаризацияда ҳисоб-китоб қилинган товарлар суммаси билан учет кўрсаткичлари ўртасида фарқ аниқланса ва бу фарқ ҳисоботдаги маълумотдан кам бўлса, моддий жавобгар шахс томонидан камомад, ортиқ чикса ортиқча товар деб ҳисобланади. келтирилган зарар ва ортиқча чиқиш ҳолатлари таҳлил қилиниб, унинг натижаси ҳиссадорлик жамияти умумий йиғилишида муҳокама қилинади. Агар инвентаризация ўтказиш давомида айрим сабабларга кўра, товар истеъмол учун талабга тўла жавоб бермайди ёки товарни аниқ сифат кўрсаткичи номаълум деб ҳисобланадиган товарлар аниқланса, бундай товарларга алоҳида инвентаризация варақлари тўлдирилиши шарт.

Инвентаризация натижалари юқоридаги товарлар суммаси тўғрисида махсус далолатномалар тузилиб чиқилгандан кейин аниқланади. Тузилган махсус далолатномада сифат жиҳатдан талабга жавоб бермайдиган товарларни қайта баҳолаш натижалари моддий жавобгар шахс иштирокида аниқланади.

Агар моддий жавобгар шахс зиммасидаги товарлар камомادي аниқланса, у ҳолда инвентаризация ўтказилаётган давр бўйича товарларни сотиш ва сақлаш билан боғлиқ бўлган меъёردаги камайишларни ҳисоб-китоб қилиниб камомад суммаси чиқарилади.

Товарларни меъёрий камайишлари фақат камомад чиққандагина ҳисоб-китоб қилинади. Келтирилган камомад суммаси моддий жавобгар шахслардан сотиш баҳосида ундирилади.

Агар келтирилган камомад суммаси моддий жавобгар шахслар томонидан тан олинмаса, у ҳолда айбдор шахслар аниқлагунча «Моддий бойликларни бузилишидан келиб чиқадиган камомад ва йўқотишлар» счетининг дебитида кўрсатилади. Аудитор томонидан товар ва моддий бойликларни тўлиқлиги текширилар экан, биринчи навбатда моддий жавобгарлик қандай ташкил қилинганлигига эътибор бериши керак. Моддий жавобгар шахсларнинг ўз лавозимига мос келиши, уларнинг иш тажрибаси, савияси ўрганилади. Товар ва моддий бойликларни тўлиқлигини таъминлашни бошланғишлаб чиқариш даври бўлиб, уларни кирим ва чиқимини қолдиқларини белгилаб берувчи моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботларидир. Аудит назоратида ҳисоботларни бухгалтерияга ўз вақтида топширилиши, уларни ҳисоб кўрсаткичлари билан мос келиши текширилади. Ҳисобот кўрсатмаларига

асосан товар ва моддий бойликларни қабул қилиш натижалари таҳлил қилинади.

## **2. Товар ва моддий қийматларнинг тўлиқлигини таъминлаш чора тадбирлари аудитининг аҳамияти, вазифалари**

Корхоналар ўз фаолиятини тасдиқлаган Низомга асосан олиб бориладилар, унда фаолиятни бошқаришдан тортиб ҳисоб-китоблар, меҳнат интизоми, даромадли сарф қилиш масалаларига алоҳида аҳамият берилади.

Кичик корхоналар фаолиятини аудит назоратидан ўтказиш учун аудитор фирмасига, яъни корхона фаолиятини назоратидан ўтказиб бериш тўғрисида ариза бериш билан олиб бориладилар. Кичик корхоналар аудитнинг асосий мақсади амалдаги қонунларга тасдиқланган Низомга қандай риоя қилиш имкониятлари текширилади.

Айрим ҳолларда кичик корхоналар фаолият кўрсатадиган ишлаб чиқариш корхоналари ичида ташкил ҳоллари ўраб туради. Бундай ҳолларда аниқланса, кичик корхона тузиш тўғрисидаги меҳнат жамоатчилик ролиги бу тўғридаги буйруқ аудитор томонидан текширилиб мулкрий муносабатларни тартибга солинганлиги таҳлил қилинади. Ишлаб чиқариш корхонаси билан кичик корхона раҳбарлари ўртасида тузилган шартнома ҳолатини ўрганиб чиқиш керак, тузилган шартномада корхона ва кичик корхона ўртасидаги муносабатлар амалдаги қонунларга асосан тартибга солинган бўлиши керак.

Кичик корхоналар фаолияти аудитдан ўтказалар экан, биринчи навбатда улар учун берилган имтиёзларини фойдаланиш даражасига алоҳида эътибор бериш зарур. Чорак йиллик бухгалтерия ҳисоботларини тўғри тузилганлиги, тегишли органларга ўз вақтида топширилиши текширилади.

Ҳар бир мулк эгасининг асосий мақсади ўз фаолиятини фойдали бўлишини таъминлашдир. Бунинг учун мулкдор амалга оширилган муомалаларини тўғрилигини таъминлаш билан бирга сарф-харажатларини камайитиришга эришиш зарур. Аудит назорати ёрдамида мулкдорга тегишли фаолияти бўйича тегишли тавсияномалар бериш учун асос яратилади.

Аудит ёрдамида мулкдорга мулкрий муносабатларни уни амалдаги Қонун ва Низомлар асосида ташкил қилинганлиги, бухгалтерия ҳисобларини тўғрилиги, уларни қонун талабларига мос келиши ўрганилади.

Аудитор(лар) юқори малакаси мутахассис ҳисобланиб текшириш натижаларини ўз хулосаларида ифодалайдилар. Аудит назоратининг якуни бу аудитор хулосасидир, унда ўтказилган текшириш натижалари манфаатдор томоннинг талабини ҳисобга олган ҳолда бўлиб, унда корхона молиявий ҳолатини яхшилаш, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш, имкониятларини аниқлаш учун имкон яратилади. Аудит натижаларини аниқлашда шартнома мазмунида кўрсатилган текшириш объектлари ҳисобга олади.

Мисол учун аудитор тузилган шартномага асосан корхонанинг йиллик бухгалтерия ҳисоботини текшириб чиққан бўлса, фақат бухгалтерия ҳисоботи тўғрисида хулоса бериш керак. Хулосада ҳисоботни Молия

вазирлиги томонидан тасдиқланган Низомга мос келишини ундаги маълумотлардан бухгалтерия ҳисоби счётлари, бош дафтар маълумотлари билан тасдиқланиши исботланган ҳолда ўз хулосасини бериш керак. Бухгалтерия ҳисоботи бўйича белгиланган манбааларига асосланганлигини тасдиқлаб ўз хулосасини беради. Агар текширишда айрим камчилик ва нуқсонлар аниқланса, уларни бартараф қилиш йўллари кўрсатади.

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъектлар ўз мулкани тўлиқлигини таъминлаш чора тадбирлари ишлаб чиқади. Асосий эътибор моддий жавобгарликка ходимларни танлашга қаратилиши керак. Моддий жавобгарлик лавозимига тегишли маълумотга, яъни касб маҳоратига эга бўлган шахслар танлаши керак.

Мулк эгаси (корхона, ташкилот раҳбари) билан моддий жавобгар шахс ўртасида моддий жавобгарлик тўғрисида шартнома имзоланади. Шартномада томонларнинг товар-моддий қийматларини тўлиқлигини таъминлаш бўйича мажбуриятлари амалдаги Қонунлар асосида кўрсатилади. Тузилган шартномага асосан товар-моддий қийматларни тўдиқлиги учун шартнома ким билан тузилган бўлса, ўша шахс жавобгар ҳисобланади. Моддий жавобгар шахслар зиммасидаги товарларни тўлиқлиги назорат қилиб бериш учун белгиланган муддатларда инвентаризация (юклама қилиш) ўтказилади. Ўтказилган инвентаризация натижаларини аниқлаш учун ҳисоб кўрсаткичлари билан ҳақиқий ҳисоб-китоб қилинган товарлар суммаси аниқланиб, улар ўртасидаги фарқ чиқарилади. Агар ўртадаги фарқ суммаси кўрсаткичларидаги суммадан кам бўлса камомад, кўп бўлса, ортиқча деб ҳисобланади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам унинг сабабларини аниқлаш чора тадбирлари кўрилади, моддий жавобгар шахсдан тушунтириш хати талаб қилинади.

### **3. Товар моддий қийматларнинг тўлиқлиги бўйича шахсларнинг ҳисоботлари аудити**

Ташкилот, корхона раҳбарияти билан моддий жавобгар шахс ўртасидаги моддий жавобгарлик тўғрисида шартномани ҳар иккала томон имзолагандан кейин моддий жавобгарликка қонуний тус берилади.

Моддий жавобгар шахс ўзига бириктирилган моддий қийматларини тўлиқлиги учун жавобгардир, амалдаги қонун олдида жавобгар ҳисобланади. Ўз зиммасидаги товар моддий қийматларни тўлиқлигини таъминлашда моддий жавобгарликка яқка ва бригада усулида ташкил қилинган бўлиши мумкин. Моддий жавобгарликни қайси усулини қўллаш, ташкил қилиш шартнома шартларида ўз ифодасини топади.

Моддий жавобгарлик қайси усулда ташкил қилинмасин, улар ўз зиммасидаги товар моддий қийматлар бўйича ҳисобот бериб борадилар. Ҳисоботни топшириш муддатлари корхона раҳбари томонидан белгиланади. Ҳисобот даврида моддий жавобгар шахс томонидан кирим ва чиқим қилинган товар моддий қийматлар товар ҳисоботда кўрсатилади. Товар

ҳисоботни текшириш кунлик ҳар ўн кунда ёки ҳафта муддатларда белгиланиши мумкин.

Агар корхонада ҳар ҳафтада ҳисобот топшириш белгиланган бўлса, моддий жавобгар шахс ҳафта давомидаги кирим, чиқим ҳужжатларини шу ҳисоботга илова қилган ҳолда тузади. Ҳисобот тузиш учун асос бўлиб, ҳисобот давридаги товар моддий бойликларни тўлиқлигини тасдиқловчи ҳужжатлар ҳисоботланади.

Товар ҳисоботида ҳисоботни бошланиш даврига бўлган товар-моддий қийматларининг қолдиғи кўрсатилади. Бундай маълумот олдинги ҳисоботлардан олинади ва ҳисобот давридаги кирим чиқим ҳужжатларидаги товар ҳисоботига илова қилинади. Товар ҳисоботи моддий жавобгар шахс томонидан имзоланиб бухгалтерияда текширилади. Бухгалтерияга товар ҳисоботини қабул қилишда ҳисоботда кўрсатилган маълумотларни тўғрилигини, бирламчи ҳужжатлар билан тасдиқланганлиги бухгалтерия ходими томонидан текширилади. Агар ҳисоботда хато ва камчиликлар аниқланса, у моддий жавобгар шахсга қайтарилади. Тўғри деб ҳисобланган ҳисоботга асосан бухгалтерияда тегишли ёзувлар берилади, яъни киримга қабул қилинган товарлар суммасига дебет «Товарлар» счёти кредит «Мол етказиб берувчи ва пудратчилар билан ҳисоб-китоблар» счёти деб бухгалтерия проводкаси берилади.

Агар моддий жавобгар шахс томонидан мол етказиб берувчилардан келган товарларни қабул қилишда камомад суммаси аниқланган бўлса, ҳақиқий қабул қилинган товарлар суммаси ҳисоботда кўрсатилади. Аниқланган камомад суммасини тасдиқловчи ҳужжатлар (товарни қабул қилиш далолатномаси) товар ҳисоботига илова қилинади.

Корхона ва ташкилотлар фаолиятида турли хил маблағлар фаолият кўрсатадилар, улар учун моддий жавобгарликни ташкил қилишнинг ўзига хос хусусияти мавжуд. Бу хусусият айланма маблағлар бўйича аниқланган камомад суммаси билан асосий воситалар бўйича аниқланган камомадларда намоён бўлади.

Агар ўтказилган инвентаризация натижаларига асосан, асосий воситалар камомади аниқланиб, бу камомад учун моддий жавобгар шахс айбдор ҳисобланса, у ҳолда камомад суммасини ндириб олиш учун асосий воситанинг қолдиқ баҳоси аниқланади, яъни бошланғич қийматидан ишлатилган, муддатга ҳисобланган эскириш суммасини айириб ташлаш йўли билан қолдиқ баҳо ҳисоб-китоб қилиниб шу баҳода айбдор шахсдан ундириб олинади.

Агар асосий воситанинг камомади бўйича айбдор шахс аниқланмаса, ёки суд органлари томонидан моддий жавобгар шахс айбдор деб топилса, у ҳолда камомад суммаси корхона фойдаси ҳисобидан қопланади. Камомад суммаси кассада аниқланса ва қолдирилган камомад суммаси учун кассир жавобгар деб ҳисобланса, ҳақиқий камомад суммаси тўлиқ кассирдан ундириб олинади.

Келтирилган камомад товарлар бўйича аниқланса сақлаш, сотишдаги табиий камайишни ҳисоб-китоб қилиниб, бу табиий камайиш суммаси жами

камомад суммасидан чиқарилади ва қолган қисми моддий жавобгар шахсдан сотиш баҳосида ундириб олинади. Камомад суммасини тўлаш моддий жавобгар шахснинг розилиги билан амалга оширилади. Агар келтирилган камомад суммасини тўлаш моддий жавобгар шахс томонидан рад қилинса, у ҳолда келтирилган камомад суммасини ундириб олиш шартлари суд қарорига асосан белгиланади. Суд қарорига асосан камомад суммасини моддий жавобгар томонидан ундириб олиш рад қилинган бўлса, у ҳолда камомад суммасини қоплаш манбаи бўлиб, корхона фойдаси ҳисобланади.

Агар камомад суммаси корхона фойдасидан қопланса товарнинг сотиб олиш баҳоси ва сотиш баҳолари аниқланиб, қуйидаги бухгалтерия ёзувлари ифода қилинади:

Дебет «Савдо устамаси» счёти.

Кредит «Товарлар» счёти.

Камомад суммаси корхона фойдасидан қопланганда дебет «Фойда ва зарарлар» счёти.

Моддий жавобгар шахсларнинг асосий фаолияти бевосита ўз зиммаларидаги товар-моддий қийматларини тўлиқлигини таъминлашга қаратилгандир. Лекин шу фаолият давомида йўл қўйилган айрим хато ва камчиликлар моддий жавобгар шахслар зиммасидаги товар-моддий бойликлар ҳолатида фарқларни камайтириб чиқаради. Ҳар қандай ҳолатда ҳам товар-моддий бойликларни ортиқча деб ҳисоблаш инвентаризация ўтказиш йўли билан аниқланади.

Агар инвентаризация натижасига асосан кассадаги пул маблағлари ортиқчалиги аниқланса, бу сумма «давлат» бюджетига ўтказилиб бериш керак, яъни ортиқча пул маблағига дебет «касса», кредит «бюджет билан ҳисобланишида» счёти деб бухгалтерия ёзуви берилади.

Моддий жавобгар шахс зиммасидаги товарлар инвентаризация натижасида ортиқча деб топилган бўлса, улар киримга қабул қилинади ва қуйидаги бухгалтерия ёзувларида кўрсатилади: Дебет «товар» счёти.

Моддий жавобгарликни тўғри ташкил қилиш моддий қийматларни тўлиқлигини тасдиқловчи асосий омилдир. Шунинг учун корхона раҳбари, бош бухгалтерни моддий жавобгар шахсларнинг иш фаолиятини назоратини ўз зиммаларига олганлар ва бу ҳолат амалдаги қолдиқ ва йўриқномаларда белгилангандир.

Корхона бош бухгалтери томонидан назорат ишлари биринчи навбатда моддий жавобгар шахслар томонидан товар-моддий бойликларни тўлиқлигини тўғрисидаги ҳисоботларни ўз вақтида бухгалтерия ходимларгина топширилиши текшириш билан олиб борилади, иккинчидан сақланаётган товар моддий бойликлар ҳолатини тасдиқловчи аналитик ёзувлардаги маълумотлар билан ҳақиқий мавжудлигини текшириб бориш билан олиб борилади.

Корхона бош ҳисобчиси ҳар ойнинг охирида кассадаги пул маблағларини тўғри сақланиши бўйича кассир ҳисоботини тўғрилигини аниқлаш мақсадида кассадаги қолдиқ пул маблағларини кассир ҳисоботидаги маълумот билан таққослаган ҳолда текшириш ўтказади.

Текшириш натижалари далолатнома билан расмийлаштирилади ва унинг бир нусхаси кассирнинг охирги ҳисоботига илова қилинади. Корхона раҳбари томонидан ўтказилган ёки кузатилган назорат ишларида салбий оқибатлар кузатилса, моддий жавобгар шахс зиммасидаги товар моддий бойликларни тўлиқ инвентаризация қилиш тўғрисидаги фармойиш берилади. Инвентаризация натижаларига асосан моддий жавобгар шахснинг иш фаолияти таҳлил қилинади.

#### **4. Товар ва маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ муомалалар аудити.**

Аудит назоратида товар ва маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ муомалалар алоҳида аҳамиятлидир, чунки бу фаолиятда корхонанинг асосий ҳолати, яъни молиявий натижаларини шакллантирувчи омиллар ўрганилади. Сотилган товарларни тўғри, ўз вақтида ҳисобини олиб бориш турли тўловларни шу жумладан, солиққа бўлган тўловларни тўғрилигини таъминлайди.

Товар ва маҳсулотни сотиш, асосан икки усулда, яъни нақд пулсиз-пул ўтказиш йўли билан ва нақд пулга сотиш йўли билан олиб борилади. Амалдаги қонунга асосан, товар олувчи бирламчи тўловни, товарни истеъмолчига жўнашгача сотувчи ташкилотга жами жўнатилаётган товар суммасига нисбатан 15 фоизини олдиндан тўлаб бериши керак, қолган қисмини 60 кун ичида тўлаб бериши амалдаги қонунда белгилангандир.

Сотилган товарлар суммаси «Маҳсулотни сотиш» сче­тида ҳисобга олинади. Бу сче­тнинг кредит томонидаги ёзувлар сотилган товарлар суммасида кўрсатилади. Бу сче­тда товар ва маҳсулотларни сотиш жараёни олиб борилади, бошқа активларни сотишдан тушган тушумлар бу сче­тга ўтказилмайди.

Сотилган товарларни тўғрилиги аудитор назоратидан ўтказилаётганда корхонанинг банкдаги варағига, яъни «ҳисоб-китоб» сче­тига ўтказилган пул маблағлари банк томони­дан берилган кўчирмалар билан таққосланган ҳолда олиб борилиши зарур. Ўз навбатида харидорларга жўнати­лган товарлар суммасини ўз вақтида тўлов талабномалари билан расмийлаштиришни текшириб чиқади. Аудитор «Маҳсулот сотиш» сче­тининг дебет ва кредитдаги ёзувларни тўғрилиги журнал-ордерларидаги ёзувлар билан таққосланган ҳолда амалга оширилиши лозим.

Мулк шаклидан қатъий назар, ҳар бир корхона ишлаб чиқарилган маҳсулотни сотиш орқали ўз молиявий ҳолатини яхши­ланишини таъминлайди. Сотилган маҳсулотлар ҳажми бевосита ўрганилади ва харидоргир, сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришга ундайди. Сотилган товар ва маҳсулотларни турли таҳлил қилиш, биринчидан сотиш билан харажатларни камай­тириш имкониятларини аниқлашда, иккинчидан бозор ҳолатини белгилашда, бир товарга эҳтиёж ва талабни ўрганишда етарли маълумот беради. Сотилган товарларни турлари бўйича таҳлил қилиш, ишлаб чиқариш корхоналарига етарли маълумотни умулаштиришда, ишлаб чиқариш

дастурини янгилашда алоҳида аҳамиятлидир. Сотилган товарлар таҳлил омборларида сақланаётган товарлар ҳаракатини ўрганишда ҳам ишлатилади.

Товарлар ва маҳсулотларни сотиш, сақлаш жараёнига тегишли нобудгарчиликларни талаб қилади. Савдо ташкилотларида товар нобудгарчилиги икки хил бўлиши мумкин, яъни номадаги товарлар нобудгарчилиги ва нормадан юқори бўлган товар нобудгарчилиги. Товарлар ўз кимёвий хусусияти жиҳатидан ҳам ўз оғирлигини йўқотиши мумкин. Айниқса товарларни йўқотиш уларни қадоқлаш, ўраш ишларини бажаришда яққол сезилади. Товарлар нобудгарчилигини олдини олиш ҳар бир савдо ходимининг вазифасига айланиши керак, чунки бундай ҳолни мавжудлиги ташкилот рентабеллик даражасини пасайишига олиб келади.

Аудитор товар нобудгарчилигини текшираётган экан, биринчи навбатда моддий жавобгар шахсларнинг иш фаолияти билан танишиб чиққан ҳолда мол етказиб берувчилардан келган товарларни ўз вақтида қабул қилинганлигини, моддий жавобгар шахслар томонидан товар ҳисоботларини белгиланган муддатларда бухгалтерияга топширилишини текшириш билан амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. Чунки ҳисоб-китоб маълумотларига асосланган ҳолда товар нобудгарчилигини олдини олиш келиб чиқиш сабабларини аниқлаш мумкин.

Аудит назоратида Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитасининг 1995 йил 13 февралдаги 15 | 11-сонли «Камомад ва ортиқча товарларнинг бухгалтерия ҳисобини юритиш ва солиққа тортиш тартиби тўғрисида» ги йўриқномага риоя қилиниши текширилади. Аудит текширувчида камомадларни келиб чиқиш сабаблари, ундириб олиш ҳолатлари, ҳар бир камомад суммаси бўйича алоҳида-алоҳида аудитор томонидан таҳлил қилинади. Товар нобудгарчилиги аудитор назоратидан ўтказилар экан, товарни номадагидан (меъёрдагидан) камайишини қоплаш манбаларига алоҳида эътибор бериш талаб қилинади. Бунинг асосий сабаби айрим товар гуруҳлари бўйича мол етказиб берувчилар томонидан махсус товарларни нормадагидан камайишини қоплаш учун чегиртмалар берилади.

Товарларни нормадагидан камайишини аниқлаш ҳолатини аудит назоратида текширилиб, товарнинг нормадан камайиши фақат моддий жавобгар шахс томонидан камомад аниқланган ҳолатдагина ҳисоб-китоб қилиниши ва жавобгар шахс зиммасидан камайитириш ҳоллари аудит назоратидан ўтказилади. Аудитор томонидан товарларни нормадагидан камайишини аниқлаш бўйича тузилган ҳисоб-китобларни тўғрилиги, уларни тасдиқланганлиги тўғрисидаги маълумот текширилади.

Бозор муносабатларини шаклланишида баҳоларни тўғри таҳлил қилиш, уни белгилаш ҳар бир товар ишлаб чиқариувчи учун алоҳида аҳамият касб этади. Товар ва маҳсулотларни сотиш ва сотиб олиш баҳолари сотувчи ва харидор учун ҳам маъқул бўлгандагина, харид қилиш имконияти яратилади. Товарнинг баҳоси бевосита талаб ва таклифга боғлиқдир.

Кўп ҳолларда, тегишли товарларга бўлган талабни пасайиб кетиши, сотиш баҳоларини қайта баҳолаш ўтказилади:

1. Қайта баҳоланадиган товарлар ассортиментини аниқлаш;

2. Қайта баҳолаш натижаларини қоплаш манбаларини белгилаш;
3. Қайта баҳолаш хужжатларини тайёрлаш.

Юқоридаги тайёргарлик ишлари амалга оширилгандан кейин қайта баҳолаш ўтказиш учун шароит яратилди деб ҳисоблаш мумкин. Товар ва маҳсулотларни қайта баҳолаш учун ташкилий раҳбар бу тўғрида фармойиш беради, унда қачон ва кимлар иштирокида қайси товарларни қайта баҳоланиши кўрсатилади. Товарларни қайта баҳолаш далолатномаси тузилади.

| Товар номи | Арт сорти | Товарнинг баҳоси қайта баҳолангунгач а |        |       | Товарнинг баҳоси қайта баҳолангандан кейин |        |       | Қайта баҳолаш натижаси |        |       |
|------------|-----------|----------------------------------------|--------|-------|--------------------------------------------|--------|-------|------------------------|--------|-------|
|            |           | Миқдори                                | Баҳоси | Сумма | Миқдори                                    | Баҳоси | Сумма | Миқдори                | Баҳоси | Сумма |
|            |           |                                        |        |       |                                            |        |       |                        |        |       |

Жами:

Юқоридаги шаклдаги қайта баҳолаш далолатноманинг охирида қайта баҳолаш натижалари ҳисоблаб чиқилади. Кўп ҳолларда товар ва маҳсулотларни қайта баҳолаш ички аудит вакиллари томонидан ўтказилади.

Аудит назорати ташқи аудиторлар томонидан ўтказилса, биринчи навбатда асосий эътибор қайта баҳолаш натижаларини тўғри аниқланганлигига қаралади. Қайта баҳолаш натижаларини бухгалтерия ҳисоби счетларида тўғри кўрсатилганлиги текширилади. Қайта баҳолаш натижаларига бухгалтерия ҳисобида дебет «Моддий бойликларни қайта баҳолаш» смети деб сотиб олиш баҳосида ёзув берилади. «Товарлар» сметида товарлар сотиш баҳосида ҳисобга олинади. Шунинг учун қайта баҳоланган товарларга таълуқли бўлган савдо устамасига дебет «Савдо устамалари» смети, кредит «Товарлар» смети деб ёзув берилади. Товарларни сотиш ва сотиб олиш баҳоси ўртасидаги фарқ савдо устамасини ташкил қилади.

#### 5.4. Идишлар ҳаракати билан боғлиқ муомалалар аудити.

Бажарилган иш хизматларини амалга оширишда товар маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб беришда идишларнинг аҳамияти каттадир. Идишлар ҳаражатини тўғри ташкил қилиш, ҳисоб ишларининг ҳолатига боғлиқдир. Ўз хусусиятига қараб идишлар товар қийматига киритилган, алоҳида қиймати кўрсатилган қарийб мол етказиб берувчиларга бериладиган идишларга бўлинади.

Идишлардан хўжалик фаолиятида фойда ёки зарар кўриш ҳоллари мавжуд. Аудит назоратида асосий эътибор идишларни сақлаш улар учун яратилган шароитларга қаратилиши керак. Идишларни қабул қилиш тартиби товарларни қабул қилиш тартиби билан бир хилдир. Шунинг учун аудит назоратида товарларни қабул қилиш шартлари, қоидаларга риоя қилиш шартлари текширилади. Айрим ҳолларда товарлар тўлиқ, сифатли қабул қилиниши мумкин, лекин идишлар синган ва ишга яроқсиз ҳолда эканлиги тўғрисида далолатномалар тузилган бўлиши мумкин.

Идишлар билан боғлиқ муомалалар аудит назоратидан ўтказилар экан, биринчи навбатда идишлардан зарар кўрилмаганми, бу тўғридаги ҳужжатларин расмийлаштириш тартиби текширилади. Агар идишлардан кўрилган зарар бевосита моддий жавобгар шахсларнинг айби билан содир этилиб, уни қоплаш корхона фаолияти ҳисобига ўтказилиш ҳолатлари аниқланса, бу тўғрида бухгалтерия ёзувларига тегишли ўзгартиришлар киритиш тўғрида таклиф киритади.

Аудит ўтказишда мол етказиб берувчилар томонидан тўлиқ ҳужжатларида кўрсатмаган идишларни қабул қилиш ҳолларида, бу тузилмаган далолатномаларнинг ҳолатларини ўрганишга тақозо этади. Бозор иқтисодиётининг ўзига хос хусусияти шундаки, сотувчи ўз товарини юқори баҳога. Сотиб олиувчи эса арзонроқ (пастроқ) баҳога сотиб олишга ҳаракат қилишидадир. Бу шароитда савдо ҳолатини ташкил қилиш талаб ва таклифни ўрганиш, сотиб олувчига яратилган шароит муҳим ўрин эгаллайди.

Аудитор томонидан ўтказиладиган текширишда идишларнинг маълум бир даврга бўлган ҳолатини аниқлаш, уларни ҳисобда ёки ҳисоботда тўғри кўрсатилганлигини аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун бош дафтардаги ёзувлар билан баланс кўрсаткичлари, синтетик ва аналитик ҳисобларнинг маълумотлари бир-бири билан таққосланади. Идишлар билан боғлиқ муомалалар аудитида шиша идишлари билан боғлиқ ҳолатларга аудитор алоҳида эътибор бериши керак, чунки шиша идишлар товар айланишига таъсир қилиб, улар бухгалтерия ҳисобида «Товарлар» ҳисобида ҳисобга олинади, яъни товарлар билан бирга кўрсатилади.

Аудитор назоратида идишларни таъмирлаш билан боғлиқ харажатларга, уларни қоплаш манбаларига алоҳида эътибор бериш аудитордан талаб қилинади.

## **5-мавзу. АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ВА НОМОДДИЙ АКТИВЛАР АУДИТИ.**

1. Асосий воситалар ва номоддий активларнинг туркумлари ва аудитни вазифалари.
2. Асосий воситаларни тўғри қабул қилинганлигини аудиторлик назорати.
3. Асосий воситаларга эскириши ҳисоблашнинг аудиторлик назорати.
4. Асосий воситаларнинг ремонти билан боғлиқ муомалалар аудити.

## **1. Асосий активлар ва номоддий активларнинг туркумлари ва аудитни вазифалари.**

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини бошланиши асосан асосий ва айланма маблағлар ҳолатидан шаклланади. Асосий воситалар мулк эгасининг моддий техника базасини ташкил қилади. Асосий воситаларга ҳар бир донасининг қиймати 15 минимал иш ҳақидан ортиқ, бир йилдан ортиқ хизмат қиладиган меҳнат куруллари киради.

Асосий воситалар тармоқлар бўйича гуруҳланганда: саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, алоқа, маориф, савдо ва хизмат кўрсатиш каби соҳалар бўйича бўлинади.

Асосий воситаларни тармоқлар бўйича гуруҳланиши биринчидан ҳар бир тармоқни моддий техника базаси ҳолатини ўрганиш имконини берса, иккинчидан асосий воситаларга бўлган эҳтиёжни аниқлаш учун имкон яратади.

Ҳар бир тармоқ иқтисодиётида асосий воситаларни турлари бўйича ўрганиш улардан самарали фойдаланиш имконини беради. Халқ хўжалик тармоқларидаги асосий воситаларнинг 12 тури бўйича, шу жумладан: Бинолар: Иншоотлар: Куч узатувчи қурилмалар: Транспорт воситалари.

Асосий воситаларни (тўғри) сақлаш, ишлатишни тўғри ташкил қилиш, харажатларни камайтиришга, маҳсулот таннархини арзонлаштиришга, меҳнат унумдорлигини оширишга яқиндан ёрдам беради.

Асосий воситаларни аудиторлик назорати ташкил қилиш, ўтказиш улардан самарали фойдаланиш имкониятларини оширади. Ҳар бир тармоқни мулк эгасини асосий воситаларга бўлган талабини аниқлаш имконини беради.

Бозор иқтисодиёти ҳар бир соҳада тежамкорлик, маҳсулотни сифатли бўлишини, рақобатга бардош бера олишини текширилади.

Асосий воситаларни аудиторлик назорати ёрдамида уларни сақланиши бўйича моддий жавобгарликни қандай ташкил қилганлиги ўрганилади. Корхона ва ташкилотлардаги асосий воситалар моддий ва маънавий жихатдан эскириб боради ва эскирган, яроқсиз асосий воситалар корхона балансидан чиқарилади. Бунинг учун махсус далолатнома тузилади. Аудиторлик назорати ёрдамида тугатилган асосий воситаларнинг қиймати, тугатилиши натижаларини тўғри аниқланганлиги текширилади.

Аудиторлик назоратида асосий воситаларни тўғри баҳоланишига алоҳида эътибор берилади, чунки уларни баҳосини асоссиз ортириб ёки камайтириб юбориш, маҳсулот таннархига таъсир қилади, оқибатда корхона фойдасини нотўғри аниқлаш, тўловчиларни сохталаштиришга олиб келиши мумкин. Аудиторлик назорати ёрдамида асосий воситаларни қандай маблағлар ҳисобига сотиб олинганлиги аниқланади.

Халқ хўжалик тармоқларида асосий воситаларнинг самарадорлиги биринчи навбатда харажатларни камайтиришда намоён бўлса, иккинчидан маҳсулот таннархида, учинчидан корхонанинг моддий техника ҳолатини яхшилашида ифода этилади. Асосий воситаларни туркумлаш ёрдамида

тармоқдаги асосий воситаларнинг ҳолати, уларга бўлган талаб, янгилаш ёки сотиб олиш имкониятлари ўрганилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида халқ хўжалик тармоқларидаги асосий воситалар қуйидагича туркумланади:

1. Саноат:
2. Қишлоқ хўжалиги:
3. Ўрмон хўжалиги:
4. Транспорт:
5. Алоқа:
6. Қурилиш:
7. Савдо ва умумий овқатланиш:
8. Моддий техника таъминоти:
9. Тайёрлов:
10. Бошқа моддий неъматлар ишлаб чиқариш турлари:
11. Қурилиш-коммунал хўжалик ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш:
12. Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия ва социал таъминот:
13. Маориф...

Жами бўлиб 18 туркумни ўз ичига олади. Асосий воситаларни тармоқлар бўйича туркумланиши, ҳисоб ва ҳисоботларда тўғри кўрсатилиши, улардан самарали фойдаланишни таъминлашга ёрдам беради.

**Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида"ги Қонуннинг 12-моддасида "...Асосий маблағлар ва номоддий активлар, уларнинг тўлиқ бошланғичлаб чиқариш қиймати бўйича ҳисобга олинади. Асосий маблағлар ва номоддий активлар қийматини ҳисобдан чиқариш, уларнинг қиймати тўлиқ тўлангунча ёки объект сафдан чиқариб кетгунга қадар бўлган эскиришни амортизация ҳисоблаш йўли билан амалга оширилади...". Асосий воситаларга-қиймати 15 минимал иш ҳақидан ортиқ хизмат қилиш, муддати**

**бир йилдан ортиқ бўлган меҳнат қуролилари киради.**

**Корхона ва ташкилотларга асосий воситалар қуриш ва сотиб олиш бошқа корхонадан текинга олиш йўли билан ўз ҳолатини ўзгартириши мумкин. Асосий воситалар қайси маблағлардан қабул қилинмасин, уларни қабул қилиш ҳолати далолатнома билан расмийлаштирилади. Далолатномада асосий восита қайси маблағлардан, кимдан, қайси ташкилот ёки муассасадан олинганлиги, қиймати, паспорт номери кўрсатилади.**

Корхона ва ташкилотларда ҳар бир асосий восита учун инвентар номер (варақа) юритилади. Асосий воситаларнинг қиймати аниқланаётганда уларнинг эскириш суммасига алоҳида эътибор берилади. Агар қабул қилинган асосий восита янгидан қурилган ёки сотиб олинган бўлса, уларни бошланғичлаб чиқариш қийматини тўғри аниқланганлигига алоҳида эътибор бериш керак, чунки янги асосий воситани фойдаланишга қабул қилиш билан боғлиқ харажатлар унинг бошланғичлаб чиқаришбаҳосига ўтказилиши керак.

Мисол учун қабул қилинган асосий воситанинг сотиб олиш баҳоси 50000 сўм, уни ташиб келишга қилинган транспорт харажатлари 6000 сўм, ўрнатиш харажатлари 4000 сўм. Асосий воситанинг бошланғич қиймати 60000 сўмни ташкил қилади.

Асосий воситаларни қолдиқ қийматини тўғри аниқлаш алоҳида аҳамиятлидир, чунки қолдиқ қийматини аниқлаш бевосита харажатлар билан боғлиқдир. Қолдиқ қиймати асосий воситаларнинг бошланғич қийматидан эскириш суммасини айтиш йўли билан аниқланади.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида тўғри юритилиши улар томонидан тузилган низом асосида олиб борилади. Низомда мулкӣ муносабатлар, моддий жавобгарлик, фаолият турлари амалдаги қонунларга асосланган ҳолда кўрсатилади ва бажарилиши тегишли идоралар томонидан назорат қилинади.

Корхона низомида унга таълуқли бўлган асосий фондлари, айланма маблағлари ўз ифодасини топади ва фаолияти давомида маблағларини бирламчи ҳолатини ўзгариши учун шароит яратилади. Корхона фаолиятидан олинган фойда ҳисобига асосий воситаларни кўпайтиришга имконият яратилади, чунки корхона ҳисобига қолдирилган фойданинг бир қисми бевосита асосий воситалар сотиб ол1995 йилдан бошлаб нодавлат ташкилотлар унинг қолдиқ баҳосини аниқлаб шу башода киримга қабул қилинади.

Асосий воситалар қуриш йўли билан киримга қабул қилинаётган бўлса, биринчи навбатда қуриш усули ўрганилиб чиқилади. Асосий воситаларни қуриш икки усулда яъни хўжалик ва пудрат усулида олиб борилади. Қурилиш ишлари хўжалик усулида ташкил қилинган бўлса, барча қурилиш билан боғлиқ харажатлар қурилиш ишлари тўлангунгача бухгалтерия ҳисобининг тегишли счётларида йиғилиб берилади. Қурилиш ишлари тугалланганда асосий воситаларни қабул қилиш далолатномаси тузилаётганда асосий воситанинг бошланғич баҳоси тегишли счёт кўрсаткичлари асосида аниқланади.

Агар асосий воситанинг қурилиш пудрат усулида ташкил қилинган бўлса, яъни қурилиш лойиха ташкилотлари томонидан бажариладиган бўлса, ишни бажариш тузилган шартнома асосида қурилиш монтаж ишлари сметаси тасдиқланган ҳолда олиб борилади.

Номоддий активлар тушунчаси бухгалтерия ҳисобида, ҳисоботида назорат қилишдаги янги тушунчадир. Номоддий активларга ошкора кўзга кўриниб турмайдиган даромад манбаи ҳисобланган воситалар киради. Номоддий активларга саноат ва ақлий мулклар қиймати, узоқ муддатли чиқимлар, янги патентлар, лицензиялар, илмий тадқиқотлар, тажриба конструкторлик воситалари киради.

Аудиторлик назоратида номоддий активларга киритилган объектлар ҳолати уларнинг тўғри киритилганлиги текширилади. Номоддий активларни киримга қабул қилинган тегишли ҳужжатлар асосида аудитор томонидан текширилади.

## **2. Асосий воситаларни тўғри қабул қилинганлигини аудиторлик назорати.**

Асосий воситаларни ўз вақтида тўғри қабул қилиш ва баҳолаш, иқтисодий жиҳатдан алоҳида аҳамиятлидир. Уларни ҳаракатини тўғри ташкил қилиш биринчидан харажатларни камайтиришга, маҳсулот таннариhini пасайтиришга, сифатини яхшилашга таъсир қилувчи омил ҳисобланади.

Корхона ва ташкилотларга асосий воситалар қуйидаги йўллар билан киримга қабул қилиниши мумкин:

- корхонанинг ўзида тайёрлаш, кураш;
- мол етказиб берувчилардан тайёр асосий воситаларни сотиб олиш;
- қайтариб бермаслик шарти билан бепул олинган асосий воситалар;

- қўшма корхоналардаги (хиссаторлик) асосий воситалар;
- инвентаризация натижасида ортиқча деб аниқланган асосий воситалар.

Асосий воситаларни қабул қилиш тўғрисида корхона раҳбари томонидан буйруқ берилади. Буйруқда комиссия аъзолари томонидан асосий воситаларни қабул қилиш тўғрисидаги далолатномани тузадилар ва тасдиқлайдилар.

Тузилган далолатномада қабул қилинган асосий воситанинг қисқача мазмуни, бошланғич қиймати, қаерда жойлашганлиги, моддий жавобгар шахсга берилганлиги ва сана, йил, ой кўрсатилади. Далолатномага асосан воситани қабул қилиш билан боғлиқ ҳужжатлар илова қилинади.

Асосий воситаларни тўғри қабул қилинганлиги аудиторлик назоратидан ўтказилаётганда биринчи навбатда далолатномаларни тўғри тузилганлиги, уларда кўрсатилган маълумотларни белгиланган талабларга жавоб бериши аудитор томонидан текширилади. Ўзбекистон Республикаси навбатида далолатномага илова қилинган қурилиш-монтаж ишлари ҳажмини тўғри аниқланганлиги аудитор томонидан ўрганилади.

Агар киримга қабул қилинган асосий воситалар мол етказиб берувчилар томонидан тайёр ҳолда етказиб берилган бўлса, аудитор томонидан сотувчи ва сотиб олувчи ўртасида тузилган шартнома, пул ўтказилганлиги аудитор томонидан ўрганилади. Ўз навбатида қабул қилинган асосий воситанинг бошланғич қийматини тўғри белгиланиши текширилади.

Асосий воситаларни сотиб олиш тўғрисида тузилган шартномада кўрсатилган баҳо билан асосий воситанинг бошланғич баҳоси ўртасида фарқ бўлишлиги мумкин. Бу фарқ асосий воситани мол етказиб берувчидан ташиб келиши билан боғлиқ транспорт харажатлари ҳисобига ёки уни ишлатиш учун қилинган монтаж харажатлари ҳисобига бўлиши мумкин.

Асосий воситани баҳосини тўғрилигини назорат қилишда счет-фактура, товар-транспорт накладнойдаги ёзувлар аудитор томонидан текширилади.

Асосий воситаларни қуриш, сотиб олиш тегишли харажатлар билан боғлиқ ҳолда олиб борилади. Сарф қилинган харажат асосий воситанинг бошланғич баҳосини аниқловчи омил ҳисобланади. Корхона ва ташкилотларда асосий воситалар қуриш усулида олиб борилса ёки пудрат усулида ташкил қилинган бўлса, ҳар бир қурилаётган асосий воситанинг қурилиш-монтаж харажатлари сметаси тузилган ва тасдиқланган бўлиши керак.

Қурилиш-монтаж ишлари бўйича смета харажатлари ҳар иккала ташкилот раҳбарлари томонидан тасдиқланади. Қурилиш ишлари давомида белиги аудитор томонидан алоҳида назоратдан ўтказилади.

Назорат қилишда жисмоний шахслар билан тузилган меҳнат шартномаси бўйича бажарилган ишларни қабул қилиш тўғрисидаги маълумотни расмийлаштириш тартибига алоҳида аҳамият беради.

Асосий воситаларни қуриш билан боғлиқ харажатлар аудиторлик назоратидан ўтказилаётганда тўланмаган қурилиш ишлари бўйича алоҳида-алоҳида ўрганилади.

Корхона ва ташкилотлар ўзида ортиқча, ишлатилмай (қолган) турган асосий воситаларни ижарага бериш ёки олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Мулк ижараси-3 йилдан ортиқ муддатга яъни узоқ муддатли бир йилдан 3 йилгача, ўрта муддатли ва 1 йилгача бўлган муддатларни ўз ичига олади.

Мулкни ижарага бериш ижара шартномаси билан расмийлаштирилади. Шартномада ижарага берувчи ва олувчининг ҳуқуқий асослари, ижара муддати, томонларнинг мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи, сақлаш, таъсирлаш харажатларини қоплаш манбалари ўзаро келишилиб шартномада ўз ифодасини топади. Ижара муддатлари давомида мулкни тўғрилигини таъминлаш кафолати ижарага олувчи зиммасига юкланади.

Ижара шартномасига мулкни қабул қилиш, ўтказиб бериш далолатномаси илова қилинади. Мулкни ижарага бериш билан боғлиқ харажатлар ижарага берувчи томонидан қопланади. Ижарага олинган асосий воситалар ижарага олган ташкилот бухгалтериясида балансдан ташқари «Ижарага олинган асосий воситалар» сче­тида кўрсатилади.

Ижарага олинган асосий воситаларни аудит назоратида ижара муносабатларини тасдиқловчи ҳужжатларни расмийлаштирилганлиги, бухгалтерия ҳисобида тўғри кўрсатилиш аудитор томонидан текширилади. Аудитор мулкни ижараси билан боғлиқ харажатларни қоплаш манбалари ижарага даромад ҳолати ўрганилади, шартнома шартларини бажарилиши назорат қилинади.

Корхона ва ташкилотлар фаолиятида маблағларни самарадорлиги, уларни аниқлаш даражасига боғлиқдир. Турли мулкчилик шароитида асосий воситаларга тўлиқ фойдаланиш харажатларини камайитиришга олиб келади. Асосий воситаларга эгалик қилиш ҳуқуқи бевосита мулк шакли билан боғлиқ бўлиб, улар корхонага таълуқли бўлган асосий воситалар вақтинча фойдаланишга олинган асосий воситаларга бўлинади.

Асосий воситаларни сотиб олиш, сотиш билан боғлиқ муомалалар аудит назоратидан ўтказилар экан, биринчи навбатда асосий воситанинг баҳоланишини тўғри олиб борилганлиги аудит назоратидан ўтказилади. Бундай текшириш сотиб олинаётган асосий воситани ҳужжатлари билан олиб борилади. Сотиб олиш билан боғлиқ муомалалар аудит назоратидан ўтказилар экан, уларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш харажатлари қайси манбалар ҳисодига қопланганлиги ёки уларни асосий воситанинг баланс қийматига ўтказилганлиги текширилади. Кўп ҳолларда сотиб олинган асосий воситаларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш билан боғлиқ харажатлар давр харажатларига асоссиз ўтказиш ҳоллари учрамоқда.

Асосий воситаларни сотиб олиш ҳолатини ҳужжатлаштириш ҳолатига алоҳида эътибор бериш зарурдир. Агар сотиб олинаётган асосий восита ишлатилган бўлса, ишлатилган даври бўйича эскириш суммаларини ҳисоб-китобига аҳамият берилади, чунки сотиш баҳосини белгилашда эскириш суммалари алоҳида аҳамиятлидир.

Асосий воситаларни сотиб олиш, сотиш билан боғлиқ муомалалар аудитда уларнинг манбалари аудитдан ўтказилади. Аудитор томонидан корхона асосий воситалари ҳолати текширилар экан, биринчи навбатда

Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги 2001 йил 28 февралдаги «Асосий воситаларни балансдан чиқариш тўғрисидаги Низомини тасдиқлаш» тўғрисидаги буйруғини бажарилишини таъминлаши керак. Тасдиқланган Низомга асосан асосий воситалар балансдан қуйидаги ҳолларда чиқарилади:

- тугатилаётганда;
- сотилганда;
- қайтариб олмаслик шарти билан берилганда;
- камомад ва хиёнатлар аниқланганда.

Агар аудитор томонидан текшириш ўтказилаётганда асосий воситаларни тугатилиш тўғрисидаги ҳужжатларни мавжудлиги аниқланса, уларни Низомга асосан расмийлаштирилганлиги ўрганилади ва аудитор хулосасида кўрсатилади.

Асосий воситаларни тугатилиши (балансдан чиқариш) қайси тартибда амалга оширилмасин унинг натижалари далолатнома тузиш орқали амалга оширилади. Асосий воситаларни тугатилиши натижалари далолатномада кўрсатилади. Тугатилаётган асосий восита бўйича фойда (зарар)ни аниқлашда асосий воситани бошланиш қиймати, эскириш, тутилишидан олинган материал (эҳтиёт қисмлар)лар қиймати, тугатилиши билан боғлиқ харажатлар ҳисоб-китоб қилиниб тугатилиш натижалари аниқланади.

Асосий воситаларнинг тугатилиши аудит текширишдан ўтказилар экан, биринчи навбатда бу тўғрида тасдиқланган Низомни бажарилишига эътибор берилади ва тугатилиш натижаларини акс эттирувчи далолатномани тўғрилиги аудитор томонидан текширилади. Текшириш давомида асосий воситаларни тугатилиши билан боғлиқ сарф харажатларни акс эттирувчи бухгалтерия ёзувларининг тўғрилигича тугатилшидан кирим қилинган материал ва эҳтиёт қисмларни ҳужжатлаштириш тартиби ва омборга қабул қилинганлиги аниқланади. Кўп ҳолларда асосий воситалар бўйича камомад ва йўқотишлар аниқланганда уларни жавобгар шахсдан ундириб олишда турли ҳатоликлар келиб чиқади, бу ҳатолик асосий воситаларни баҳоланиши билан боғлиқдир. Агар аудит текширувида бундай ҳолатлар аниқланса ундириб олиш шартларини тўғри кўрсатилганлиги аниқланади.

Асосий воситаларни тугатилиши билан боғлиқ муомалалар комиссия аъзолари томонидан тузилган далолатномада (ОС-4 шакл) кўрсатилади. Асосий воситаларнинг тугатилиши тўғрисидаги далолатноманинг тасдиқланган шакли қуйидагича:

**"Тасдиқлайман"**

корхона раҳбари (имзо)  
"\_\_\_" \_\_\_\_\_ 200 йил

**ДАЛОЛАТНОМА**

Асосий воситаларни тугатилиш тўғрисида

**Корхона, ташкилот (номи) \_\_\_\_\_**

| Жойлаш<br>жойи<br>Цех,<br>бригада | Фао-<br>лияти<br>тури | Дебет |                        | Кредит |                        | Бошлан-<br>ғич<br>қиймат | Эски-риш<br>суммаси | Номери       |                    |
|-----------------------------------|-----------------------|-------|------------------------|--------|------------------------|--------------------------|---------------------|--------------|--------------------|
|                                   |                       | Счет  | Анал.<br>ҳисоб<br>коди | Счет   | Анал.<br>ҳисоб<br>коди |                          |                     | Инвен<br>тор | Тайё<br>рловч<br>и |
|                                   |                       |       |                        |        |                        |                          |                     |              |                    |
|                                   |                       |       |                        |        |                        |                          |                     |              |                    |
|                                   |                       |       |                        |        |                        |                          |                     |              |                    |
|                                   |                       |       |                        |        |                        |                          |                     |              |                    |

| Асосий восита |      |     |               | Тайёрланган йили |  | Фойдаланишга қабул<br>қилинган ой, йил |  |
|---------------|------|-----|---------------|------------------|--|----------------------------------------|--|
| Номи          | Тури | Код | Қурилган йили |                  |  |                                        |  |
|               |      |     |               |                  |  |                                        |  |

Комиссия состави " \_\_\_\_ " \_\_\_\_ 200 №-буйруқ билан тайинланган.

Тугатилаётган асосий воситалар ҳолати ўрганилганда қуйидагилар аниқланади:

1. Тугатиладиган асосий восита корхонага " \_\_\_\_ " \_\_\_\_ 200 йилда қабул қилинган;
2. Тугатилаётган асосий воситанинг паспорт № \_\_\_\_\_
3. Тугатилиш сабаби \_\_\_\_\_
4. Техник ҳолати \_\_\_\_\_
5. Комиссия ҳулосаси \_\_\_\_\_

#### **Далолатномага илова қилинган ҳужжатлар**

Комиссия раиси, мансаби (имзо)

Комиссия аъзолари мансаби (имзо)

мансаби (имзо)

ОС-У шакли орқа томонидан асосий воситани тугатилишидан фойдаланиш учун яроқли бўлган материал, эҳтиёт қисмлар, рангли ва қийматли материалларни омборга қабул қилинганлиги кўрсатилади. Тугатилаётган асосий воситанинг тугатилиш натижаси аниқланиб чиқилади. Тугатилиш натижасини қуйидаги формула асосида ҳисоблаб чиқиш мумкин:

$$\Phi_{(3)} = B_k - \Delta + T_x - O_m$$

бу ерда:  $\Phi_{(3)}$ - фойда (зарар)

$B_k$ - бошланғич қиймат

$\Delta$ - эскириши

$T_x$ - тугатилиш харажатлари

$O_m$ - олинган материал, эҳтиёт қисмлари.

Асосий воситаларни тугатилиши тўғрисидаги далолатномага асосан тугатилиш натижалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

А) Тугатилаётган асосий воситанинг бошланғишлаб чиқариш баҳосига:

**Дебет "Асосий воситани сотиш ва уларни бошқача тарзда ҳисобдан чиқиб кетиши" счети.**

**Кредит "Асосий воситалар " счети**

**Б) Тугатилаётган асосий воситанинг эскириш суммасига:**

**Дебет "Асосий воситани эскириш" счети**

**Кредит "Асосий воситаларни сотиш ва бошқача тарзда ҳисобдан чиқиб кетиши" счети**

**В) Асосий воситани тугатиш билан боғлиқ харажатларга (иш ҳақи харажатларига) :**

Дебет "Асосий воситаларни сотиш ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқиб кетиш" счети

Кредит "Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар" счети

Г) Тугатилишдан олинган ва омбога кирим қилинган материаллар суммаси:

Дебет "Материаллар" счети

Кредит "Асосий воситаларни сотиш ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқиб кетиши" счети

Д) Асосий воситани тугатилишидан кўрилган фойда суммасига:

Дебет "Асосий воситаларни сотиш ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқиб кетиши" счети

Кредит "Асосий воситаларни сотиш ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқиб кетишидан олинган фойда" счети

Е) Агар асосий воситанинг тугатилиши натижасида зарар кўрилса, зарар суммасига:

Дебет "Асосий воситаларни сотиш ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқиб кетишидан кўрилган зарарлар" счети

Кредит "Асосий воситаларни сотиш ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқиб кетиш" счети

Юқоридаги бухгалтерия ёзувидан кўриниб турибдики асосий воситаларни тугатилиш натижаларини аниқлашда "Асосий воситаларни сотиш ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқиб кетиши" счетидаги ёзувлардан фойдаланилади. Бу счегнинг дебет томонидан асосий воситанинг тугатилиши билан боғлиқ бўлган чиқимлар кўрсатилса кредит томонидан тугатилишдан олинган эҳтиёт қисмлар, материаллар кўрсатилади.

Асосий воситаларни сотиш йўли билан балансдан чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, унда тугатилиш натижаларини аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

$$\Phi_{(3)C\kappa} B_{\kappa} + K_{\kappa C} - \mathcal{E} + C_x - C_n$$

**$\Phi_{(3)CK}$  - сотилишидан кўрилган фойда ёки зарар;**

**$B_K$  - сотилган асосий воситанинг бошланғич қиймати ;**

**$K_{KC}$  - кўшилган қиймат солиғи;**

**Э – эскириш;**

**$C_x$  – сотиш билан боғлиқ**

б варақлар" счети

Кредит "Асосий воситаларни сотиш ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқиб кетиши" счети

Б) ҳисобланиб кўшилган қиймат солиғига:

Дебет "Асосий воситаларни сотиш ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқиб кетиш" счети

Кредит "Бюджетга тўловлар бўйича қарздорлик" счети

В) сотилган асосий воситанинг бошланғичлаб чиқариш қиймати:

Дебет "Асосий воситаларни сотиш ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқиб кетиш" счети

Кредит "Асосий воситалар" счети

Г) сотилган асосий воситанинг эскириш суммасига:

Дебет "Асосий воситаларнинг эскириш" счети

Кредит "Асосий воситаларни сотиш ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқиб кетиши" счети

Д) сотиш билан боғлиқ харажатлар суммасига (иш ҳақи харажатлар) :

Дебет "Асосий воситаларни сотиш ва бошқа тарзда ҳисобдан чиқиб кетиши" счети

Кредит "Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар" счети

Қолган бухгалтерия ёзувлари асосий воситаларни тугатилиши бўйича берилган бухгалтерия ёзувлари билан бир хилдир.

### **3. Асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг аудиторлик назорати.**

Халқ хўжалик тармоқларида асосий воситаларни ҳолати, тармоқлар бўйича бир-биридан фарқ қилади, яъни айрим корхоналарда асосий воситаларнинг ҳажми жами маблағларига нисбатан салмоқли ўрин эгаллайди. Асосий воситаларни сақлаш, ишлатиш жараёнида улар учун эскириш суммасини ҳисоблаш талаб қилинади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 31 декабр 469-сонли "Асосий воситалар гуруҳлари бўйича амортизациянинг ягона меъёрлари тўғрисида"ги қарорига

асосан. 1997 йил 1 январдан барча асосий воситалар амортизация ажратмалари бўйича 5 гуруҳга бўлинган:

1. Иморатлар ва иншоотлар-5 фоиз;
2. Енгил автомобиль, таксилар-20 фоиз;
3. Автомобиль транспортининг ҳаракатидаги таркиби,(юк ташувчи автомобил), саноатнинг барча тармоқлари учун машина ва асбоб-ускуналар, мебеллар-57 фоиз;
4. Бошқа гуруҳларга киритилмаган амортизацияланувчи активлар-10 фоиз;
5. Темир йўл, денгиз, ҳаво транспорти, труба проводлари-8 фоиз.

Қабул қилинган қарорга асосан, корхоналарга белгиланган амортизация нормаларини камайтириш ёки тезлаштириш имконияти берилади. Агар амортизация меъёри тезлаштирилган ҳолда ҳисобланадиган бўлса, бу миқдор белгиланган меъёрга нисбатан икки баробардан ошмаслиги қарорда кўрсатилган.

Амортизация меъёри тўғрисидаги қарорга асосан, маҳсулдор ҳайвонлар, кутубхона фондлари, ободончилик иншоотлари учун амортизация ҳисобланмайди. Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида асосий воситалардан фойдаланилади. Асосий воситаларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар ишлаб чиқариш жараёнида, хизмат кўрсатиш соҳасида узоқ вақт хизмат қилади ва ўз қийматини аста секин белгиланган меъёрлар асосида янгидан яратилган маҳсулот таннархига ёки харажатларга ўтказиб боради.

Асосий воситаларга эскириш ҳисоблашдан асосий мақсад, биринчидан уларни эскиришини маҳсулот таннархига бир меъёрда ўтказиб бериш бўлса, иккинчидан уларни бошланғич қийматини аста-секин тиклаб янги асосий воситалар олиш учун замин тайёрлашдир.

Асосий воситалар фойдаланиш даврида аста-секин эскириб боради, эскиришнинг иқтисодий моҳияти шундаки, асосий воситалар ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига ўтказиб беради. Асосий воситаларнинг эскириши икки хил, яъни маънавий ва жисмоний бўлиши мумкин.

Асосий воситалар учун эскириш меъёрларини тўғри қўллаш аудитор назоратидан ўтказилар экан, биринчи навбатда асосий воситани Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабоу қилинган (1996 йил 31.12. 469-сонли) ва 1 январдан 1997 йилдан жорий қилинган амортизация ажратмалари тўғрисидаги қарорига асосан белгиланган 5 гуруҳни қайси бирига таълуқли эканлигини белгилаб олиш талаб қилинади. Чунки гуруҳлар бўйича амортизация меъёрлари бир-биридан фарқ қилади.

Асосий воситаларни эскириш суммаларини тўғрилигини аудитор назоратидан ўтказишдан асосий мақсад, маҳсулот таннархини тўғри аниқлаш билан боғлиқдир. Эскириш харажатлари маҳсулот таннархига ойма-ой ўтказилиб берилади. Асосий воситалар учун белгиланган эскириш меъёрлари уларнинг баланс қийматига нисбатан йиллик фоизлар ҳисобида белгиланган бўлиб, ҳар ойда ҳисоб-китоб қилинади, яъни йиллик амортизация суммаси 12 ойга бўлиниб бир ойлиги топилади.

Асосий воситалар бўйича ҳисоб-китоб қилинган эскириш суммалари махсус амортизация ҳисоблаш 6-сонли, 9-сонли ҳисоб-китоб жадвали ёрдамида кўрсатилади. Эскириш суммаларини тўғри ҳисоблашганлиги ойлик «Асосий воситалар» счётидаги ёзувлардаги маълумотлар ёрдамида ҳам олиб борилиши мумкин. Масалан: Агар «Асосий воситалар» счётининг 1.01.2001 йилга қолдиғи-800000сўм, эскириш суммаси январ ойи учун 15000 сўм ҳисобланган, тўғри ҳисобланганлигини асосий воситаларни қолдиғи ўзгаришларга қараб аниқлаш мумкин.

Маълумки асосий воситалар ишлаб чиқаришда узоқ вақт хизмат қилади ва ўз қийматини аста-секин маҳсулот таннарихига ёки харажатларга ўтказиб боради. Асосий воситаларни тугатилиши ўз навбатида икки сабабга кўра, биринчи жисмоний ва маънавий эскириш натижасида амалга оширилади. Жисмоний эскиришда ишлатилаётган асосий восита тўлиқ ишга яроқсиз ҳолга келган деб ҳисоблашганда амалга оширилса, маънавий эскириш амалда ишланаётган асосий воситани янги илғор технология асосида яратилгани билан алмаштириш тушунилади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам асосий воситани тугатишиш далолатномаси билан хужжатлаштирилади.

Умуман асосий воситаларнинг тугатилиши тўлиқ хизмат муддатини ўтаб фойдаланишга яроқсиз бўлганида, бошқа хўжалик юритувчи субъектларга сотилганда ёки бепул қайтариб олмаслик шарти билан бошқа ташкилотларга берилганда, инвентаризация натижаларига асосан камомад аниқланганда далолатнома билан расмийлаштирилади.

Тузилган далолатнома тугатилаётган асосий воситанинг техник ҳолати тўғрисида қисқача маълумот, қачон сотиб олганлиги ёки қурилганлиги, ишлатилиш даври бошланғич қиймати ва фойдаланиш муддати бўйича ҳисобланган эскириш суммаси кўрсатилади. Ўз навбатида асосий воситанинг тугатилиши билан боғлиқ харажатлар ва кириш қилинган материаллари ҳаракати текширилади.

Асосий воситаларнинг тугатилиши тўғрисида тузилган далолатнома асосий воситанинг бошланғич қиймати, ишлатиш даврида ҳисобланган эскириш суммаси кўрсатилади. Агар тугатилаётган асосий воситанинг бошланғишлаб чиқариш қиймати 50000 сўм бўлса, унинг учун ҳисобланган эскириш суммаси 45000 сўмни ташкил қилган бўлса, тугатишдан корхона (мулк эгаси) 5000 сўм зарар кўрди. Тузилган далолатномада асосий воситаларни тугатишиш билан боғлиқ харажатлар ва киришга қабул қилинган материал ва эҳтиёт қисмлар ҳам кўрсатилади. Тугатишиш натижаси далолатномада ўз ифодасини топади.

Ташкилот раҳбари далолатномадаги тугатишиш натижасини корхона фойдасидан қоплашни лозим топса, бу тўғрида буйруқ чиқаради ва бу буйруқ далолатномага илова қилинган ҳолда бухгалтерияга берилади. Бош бухгалтер далолатномага илова қилинган ҳолда бухгалтерияга берилади. Бош бухгалтер далолатномадаги имзоларни тўлиқлигини текшириб буйруққа асосан асосий воситанинг тугатишиш натижасига дебет «Фойда ва зарар», кредит «Асосий воситаларни сотиш ва ҳар хил камайтиришлар» деб берилган бухгалтерия ёзувларини аудитор текшириб чиқади.

Ўз навбатида аудитор томонидан асосий воситани тугатилиши билан боғлиқ бухгалтерия ёзувлари тузилган далолатномада кўрсатилган маълумотлар билан тўғрилигини текшириб чиқади. Тугатилган асосий воситанинг баланс қийматига (бошланғич) дебет «Асосий воситаларни сотилиши ва бошқача чиқиб кетиши» счёти, кредит «Асосий воситалар» счёти деб, бир вақтни ўзида тугатилаётган асосий воситанинг эскириш суммасига дебет «асосий воситаларни эскириш» деб бухгалтерия ёзуви берилишини аудитор назоратидан ўтказилади.

Агар текшириш давомида асосий воситанинг тугатилиши билан боғлиқ харажатлар қилинган бўлса, харажатларга берилган бухгалтерия ёзувлари аудитор томонидан назорат қилинади. Давлат асосий воситаларни тугатилиш натижалари «Асосий воситаларни сотиш ва ҳар хил камайтиришлар» счётининг дебет ва кредит томонидан ёзувларни бир-бири билан таққослаш йўли билан аниқланади, шунинг учун аудитор ҳар бир берилган бухгалтерия ёзувларини тўғрилигини назоратдан ўтказилиши мақсадга мувофиқдир.

#### **4. Асосий воситаларнинг ременти билан боғлиқ муомалалар аудити.**

Асосий воситаларни бир маромида ишлашини таъминлаш, тўлиқ сақлаш мақсадида уларни таъмирлаш ишларини ташкил қилишни талаб қилади. Таъмирлаш ишларини ўтказиш, қилинадиган харажатлар миқдорини белгилаш мақсадида, улар олдиндан режалаштирилади. Таъмирлаш ишлари ўз навбатида капитал ва жорий таъмирлаш ишларига бўлинади. Жорий таъмирлаш ишларини бажарилишида технологик жараёни вақтинчалик тўхтатиб, у билан боғлиқ харажатлар, шу ойликни ўзида «Давр харажатлари» счётида ўтказилиб борилади. Капитал таъмирлаш ишлари бажаришга киритилганда ишлаб чиқариш жараёни маълум муддатга тўхтатилади. Капитал таъмирлаш ишларини амалга ошириш тасдиқланган смета харажатлари асосида олиб борилади.

Капитал таъмирлаш ишлари хўжалик ёки пудрат усулида бажарилиши мумкин, ишлар қайси усулда бажарилмасин таъмирлаш йўли билан боғлиқ харажатлар маҳсулот таннархига ўтказилади, яъни ишлаб чиқариш харажатларига ўтказилади.

Аудитор назорат ўтказиш давомида таъмирлаш ишлари қайси усулда амалга оширилганлигини текширади.

Таъмирлаш хўжалик усулида амалга оширилган бўлса, унга кетган харажатларнинг йиғма қайдномаси, харажатлар билан боғлиқ дастлабки хужжатлар ва якуний ҳисоб-китоб хужжатлари кўрилади. Шунингдек, қабул қилиш далолатномаси ҳам текширилиши керак.

Агар таъмирлаш ишлари пудрат усулида бажарилган бўлса, бажарилган ишни тасдиқловчи хужжатларга асосан берилган бухгалтерия ёзувлари аудитор томонидан текширилади.

Таъмирлаш билан боғлиқ хужжатлар суммасини тасдиқловчи хужжатлар аудитор томонидан ўрганилади. Текшириш давомида таъмирлаш асосий воситаларни фойдаланишга қабул қилинганлиги тўғрисида тузилган

далолатномани тузилганлиги унда кўрсатилган маълумотларни тўғрилиги аудитор томонидан текширилади.

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзига таълуқли бўлган асосий ва айланма маблағларини тўлиқлигини назорат қилиб боради. Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» ги қонунга асосан маблағлар тўлиқлигини таъминлашда инвентаризация ўтказиш мақсадга мувофиқ. Инвентаризация ёрдамида асосий ва айланма маблағларнинг ҳақиқий миқдори, сифати, истеъмолга ва яроқлилигини аниқлаб бухгалтериядаги маълумотлар билан таққосланган ҳолда натижалари аниқланади.

Асосий воситалар ҳолатини қайта баҳолашдан асосий мақсад, уларни ҳақиқий баҳосини аниқлашдир. Асосий воситаларни тўқри баҳолаш, биринчидан маҳсулот таннархини тўғри белгилаш имконини берса, иккинчидан уларни тўғри ҳисоб-китоб қилишга ёрдам беради.

Асосий воситаларни қайта баҳолаш учун уларни бошланғич баҳосига, эскириш суммасига эътибор берган ҳолда амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Қайта баҳолаш натижасида асосий воситаларнинг тиклаш баҳоси ташкил топади. Агар асосий воситаларнинг қайта баҳолаш Ўзбекистон Республикаси миқёсида махсус қабул қилинган қарор асосида ўтказиладиган бўлса, у ҳолда асосий воситаларни қайта баҳолаш коэффициенти бевосита қарорда кўрсатилади.

Республика миқёсида асосий воситаларни қайта баҳолаш Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг мулк қўмитасининг фармойишига асосан (14.ХІІ.1994 йил) ўтказилган.

Асосий воситаларни қайта баҳолаш билан боғлиқ муомалаларни тўғрилиги аудитор томонидан текшириладиганда биринчи навбатда қайта баҳолаш қандай мансаблар ҳисобига ўтказиладиганлигини аниқлаб олиши керак. Агар қайта баҳолаш Республика миқёсида амалга ошириладиган бўлса, бу тўғри ҳукумат қарорини бажарилиши назорат қилинади. Қарорда белгиланган коэффициентлар бўйича асосий воситаларни тиклаш баҳоларини тўғри аниқланганлиги текширилиб чиқилади. Ўз навбатида қайта баҳолаш натижаларини бухгалтерия ҳисобида тўғри кўрсатилганлиги аудитор томонидан текширилади.

Асосий воситаларни ремонт билан боғлиқ муомалалар аудит назоратидан ўтказиладиганда таъмирлаш ишларини бажарувчи-қурилиш ташкилоти томонидан ҳисоблаб чиқилган харажат меъёрлари, унга риоя қилиш ҳолатлари таҳлил қилинади. Ремонт ишларига қилинган харажатларни харажат меъёрига мос келиши ўрганилади. Аудит назоратида асосий воситаларни таъмирлаш билан боғлиқ харажатларни қайси манбалардан қопланганлиги текширилади.

## **6-мавзу. МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ) ТАННАРХИ БИЛАН БОҒЛИҚ ХАРАЖАТЛАР АУДИТИ.**

- 1.Маҳсулот (иш, хизмат) таннархига кирувчи харажатлар аудитининг вазифалари.
- 2.Маҳсулот (иш, хизмат) таннархига кирувчи харажатлар аудити.
- 3.Давр харажатлари таҳлили ва аудитининг ўзига хос хусусиятлари

### **1. Маҳсулот (иш хизмати) таннархига кирувчи харажатлар аудитининг вазифалари.**

Ишлаб чиқаришнинг ривожланишида хал қилувчи омил бу илмий-техник тараққиёт ҳисобланади. Корхоналарни техника билан таъмирланганлиги қанча юқори бўлса, меҳнат унумдорлиги ошади, маҳсулотга қилинган харажатлар камаяди. Ишлаб чиқаришнинг техника билан таъминланганлиги, унинг иқтисодий самарадорлиги билан ўлчанади. Корхона иқтисодий кўрсаткичларига табиат шароитида ўз таъсирини ўтказади. Ишлаб чиқариш фаолияти ўз навбатида тегишли омиллар, яъни социал шароит, молиявий ҳолат, ички иқтисодий алоқа, сотиш ва сотиб олиш каби омиллар билан боғлиқдир.

Ишлаб чиқариш имкониятларидан тўғри фойдаланиш асосан 2 йўналишда, яъни ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархи ва сотилган маҳсулот ҳажми билан ўлчанади. Маҳсулот (иш хизмати) таннархи билан боғлиқ харажатлар ҳолати бевосита тармоқ хусусияти билан тармоқни илмий техника тараққиёти билан бир-биридан фарқ қилади. Иккинчи фарқ айрим тармоқлар танархга киритилса, тармоқлар билан боғлиқ харажатлар давр харажатларига ўтказилади ва улар маҳсулот (иш хизмати) ларни сотишдан олинган ялпи даромаддан қопланади.

Мисол учун савдо тармоқларида маҳсулот таннархи ҳисоб-китоб қилинмаслиги оқибатида, товарларни сотиб олиш баҳоси билан сотиш баҳоси ўртасидаги фарқ савдо устамасини ташкил қилади. Савдо устамаси бевосита товарларни сотиш, истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ харажатларни қоплаб, тегишли даромад манбасини ташкил қилишга қаратилгандир. Аудит назоратини тўғри назорат қилиш, уни самарадорлигини оширишда харажатлар ҳолатини аниқлаш, уни моддалари бўйича ўрганиш аудитордан чуқур маъсулият талаб қилади. Ўз навбатида харажатлар бевосита маҳсулот таннархига ўтказиладиган, таннархга тегишли тақсимлаш йўли билан ўтказиладиган, ялпи даромаддан қопланадиган харажатларга бўлинади. Демак, аудитор харажатларини моддалари бўйича тегишли манбалардан қоплаш тартиби билан таниш бўлмоғи керак.

«Маҳсулот (ишлар, хизматлар) ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» ги Низомни қабул қилиниши харажатларни тартибга солинишини, уларни тармоқ хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда маҳсулот таннархига киритилишини ёки давр харажатларига ўтказилишини назорат қилишда алоҳида аҳамиятлидир. Аудитор харажатлар билан боғлиқ хўжалик муомалаларини текширишда асосий эътиборни юқоридаги низомга риоя қилинишига қаратиши керак, чунки Низомда харажатларни гуруҳлаш ва молиявий натижаларни шакллантиришнинг асосий қоидалари кўрсатилгандир.

Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида шаклланган харажатлар барча харажатлар турлари бўйича бухгалтерия ҳисобининг тегишли счетларида кўрсатилади ва бу кўрсаткич харажатлар тўғрисидаги маълумот манбаи бўлиб хизмат қилади. Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятидаги барча харажатларни асосан икки гуруҳга ажратиш, яъни маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларга ва киритилмайдиган харажатларга бўлиниши, уларни назорат ёки таҳлил қилишда ёрдам беради. Аудиторлик назоратида умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда ва зарарларни ҳисоблаб чиқишда молиявий фаолият бўйича харажатларга алоҳида эътибор бериш аудитордан талаб қилинади. Молиявий фаолият бўйича харажатларни келиб чиқиш сабаблари, манбалари, айбдор шахсларни аниқлаш ҳолатларига алоҳида эътибор берган ҳолда бухгалтерия ёзувлари ҳамда аналитик ёзувлар ҳолатини текшириш мақсадга мувофиқдир.

Харажатларни белгиланган гуруҳлар бўйича таҳлил қилиш биринчидан маҳсулот таннархини тўғри аниқлаш имконини берса, иккинчидан уларни

тежаш имкониятларини аниқлаш учун асос яратади. Аудитор томонидан маҳсулот таннархи билан боғлиқ харажатлар аудитор назоратидан ўтказилар экан, биринчи навбатда тугалланган ва тугалланмаган ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳаракатларни тўғри аниқлашга қаратилган бўлиши керак. Ишлаб чиқариш корхоналарида тугалланмаган ишлаб чиқариш таннархи кўрсаткичларини нотўғри аниқлаш ҳоллари учраб туради. Бунинг асосий сабаби тугалланмаган ишлаб чиқаришда инвентаризация ўтказишнинг мураккаблигидир. Шунинг учун тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ҳисоб кўрсаткичларидаги қолдиғи кўп ҳолларда маҳсулот таннархини ўзгаришига олиб келмоқда.

Маҳсулот (иш хизмати) таннархига кирувчи харажатлар аудит назоратидан ўтказилар экан, тармоқ хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда фаолият кўрсатиш аудитор зиммасига юклатилгандир, чунки маҳсулот таннархини аниқлашда уларни мавсумийлиги, маҳсулот тури, харажатлари бир-биридан фарқ қилади.

Айрим тармоқларда, шу жумладан савдодаги харажатларни туркумлари, харажат моддалари, бевосита маҳсулот таннархига эмас, балки тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда давр харажатлари, яъни савдодаги муомала харажатлари деб юритилади ва уларни қоплаш манбалари бўлиб ялпи даромад яъни товарларни сотишдан олинган даромад ҳисобланади.

Савдо ташкилотларида юқорида кўрсатиб ўтилгандек харажатлар асосан икки қисмга бўлиниши, биринчиси сотилган товарларга таълуқли бўлган харажатлар, иккинчиси қолган товарларга таълуқли бўлган харажатлар. Бундай харажатларни аниқлаш ҳозирда ўртача фоизни аниқлаш усули билан олиб борилмоқда. Қолган товарларга бўлган харажатларни аниқлашда харажат моддаларидан фақат «Транспорт харажатлари» моддасидаги харажатларга аҳамият берилади, чунки бошқа харажатлар моддаларида кўрсатилган харажатлар бевосита сотилган харажатларга таълуқли ҳисобланади. Демак аудит назоратида харажатларни сотилган ва қолган товарларга таълуқли бўлган қисмини тўғри ҳисоб-китоб қилинганлиги, ташкилот бўйича ялпи даромад суммасини тўғри аниқлаш имконини беради.

Корхона ва ташкилотларда харажатларни тўғри ҳисобланганлигини таъминлаш биринчидан иқтисодий тежамкорликка олиб келса, иккинчидан рентабеллик даражасини ошириш имкониятларини кўрсатади. Аудитор назоратининг бош вазифаси қуйидагилардан ибораб деб ҳисоблаш мақсадга мувофиқдир:

- харажатларни маҳсулот (иш, хизмат) таннархига тўғри ўтказилганлигини аниқлаш;
- харажатларни маҳсулот турлари бўйича тўғри тақсимланганлигини таъминлаш;
- харажатларни тегишли манбалардан тўғри қопланганлигини текшириш;
- қолган товарларга нисбатан харажатларни тўғри ҳисоб-китоб қилинганлигини аниқлашдир.

Ҳар бир ташкилот белгиланган ишлаб чиқариш, маҳсулот етказиб бериш ва сотишни таъминлашда биринчи навбатда харажатлар сметасини тузиб чиққан ҳолда ўз рентабеллик кўрсаткичларини белгилайдилар. Аудитор назоратида харажатлар сметасини тўғри белгиланиши назоратдан ўтказилиши керак.

## **2. Маҳсулот (иш, хизмат) таннархига кирувчи харажатлар аудити.**

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз маҳсулотини сифатли, харидоргир бўлишини таъминлаш мақсадида фаолият кўрсатади. Маҳсулотни ҳар томонлама сифатли бўлишда унинг таннархи алоҳида аҳамиятлидир, чунки таннарх бу баҳони ташкил этувчи омил сифатида ўрганилади. Маҳсулот (иш, хизмат) лар таннархини ҳисоб-китоб қилишда ҳар бир маҳсулот тури бўйича қилинадиган асосий ва қўшимча харажатларни ҳужжатлар билан тўғри расмийлаштирилишини текшириш аудит назоратининг бошланиш даврида ўрганилиб, уларни тўғри ҳисоб-китоби аниқланади. Харажатларни маҳсулот таннархига тўлиқ ўтказиш ёки тегишли тақсимлаш йўли билан маҳсулот таннархига ўтказишда тугалланмаган маҳсулотга таълуқли бўлган харажатларни аниқлаш тартибига алоҳида эътибор бериш керак, уларни белгиланган нормаларга мос келишини назорат қилиш талаб қилинади. Маҳсулот таннархи ҳар бир корхона учун асосий кўрсаткич ҳисобланади. Таннархни тўғри ҳисоб-китобини юритиш маҳсулотни сотиш имкониятларини белгиловчи омил ҳисобланади. Маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар тартиби «Маҳсулот (иш, хизмат) лар таннархига киритиладиган маҳсулот (иш, хизматлар) ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларнинг шаклланиши таркиби тўғрисида» ги Низомда кўрсатилган. Низом бухгалтерия ҳисобини юритиш ва солиққа тортиш учун харажатларни ҳисоблашда юзага келадиган фарқларни эътиборга олиб ишлаб чиқилган. Низомнинг асосий мақсади хўжалик юритувчи субъектларнинг бозор иқтисодиёти шароитида рақобатбардошлигини аниқлаш, харажатларни ҳисоблаб чиқиш, ҳамда фаолиятнинг молиявий натижаларини аниқлашдан иборат.

Корхона ва ташкилотларнинг харажатларини бир қисми давлат солиқ сиёсати асосидаги Қонунга мос ҳолда ишлаб чиқилган. Низомга асосан харажатлар кўрсаткичларга гуруҳланган:

- ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархига киритиладиган харажатлар;
- киритилмайдиган харажатлар;
- корхонанинг умумий хўжалик фаолиятидан кўрилган фойда ёки зарарни ҳисоблаб чиқишда инобатга олинадиган сарфлар;
- даромад ёки фойда солиғи тўламасдан олдинги фойда ёки зарарни ҳисоблаб чиқаришда эътиборга олинадиган харажатлар.

Ҳар бир гуруҳга таълуқли бўлган харажат моддалари тшлаб чиқилган ва тасдиқланган. Тармокни ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб давр харажатларининг моддалари Низомда тасдиқланган. Масалан: савдода давр

харажатларига товарни истеъмолчига етказиб бериш билан боғлиқ харажатлар киритилган. Иқтисодий ислоҳатларни тежамкорлик асосида амалга ошириш ҳар бир тармоқни иқтисодий самарадорлигини оширади, харажатларни камайтириш имкониятини беради. Харажатларга маҳсулот иш, хизматлар сифатида путур етказмасдан камайтириш биринчидан иқтисодий маданиятга боғлиқ бўлса, иккинчидан ички имкониятларни ишга солиш билан боғлиқдир.

Давр харажатларига (савдода) товарни истеъмолчига етказиб бериш билан боғлиқ бўлган харажатлар киради. Савдода бундай харажатлар савдо тармоқлари бўйича улгуржи, чакана, умумий овқатланишдаги харажатларни ўз ичига олади. Бундай тамоқлардаги харажатлар савдода муомала харажатлари деб юритилади. Муомала харажатларини жами 19 моддаси мавжуд бўлиб, ҳар бир моддага бир турли харажатлар киритилади. Харажатларни «Бошқа харажатлар» моддаси турли харажатлардан, яъни юқорида кўрсатилган харажатлардан ташкил топади. Харажатларни аудит назоратини ташкил қилишда биринчидан, уларни ташкилий хўжалик фаолияти билан боғлиқлиги, иккинчидан уларни ҳисобот даврлари бўйича ҳолатига аҳамият берилиши керак. Савдодаги мавжуд муомала харажатлари ялпи даромадга қопланади, яъни харажатлар молиявий натижаларига ўз таъсирини ўтказади. Харажатларни аудит назоратидан ўтказишда уларни бирламчи ҳужжатлари ҳолатига алоҳида эътибор бериш аудитордан талаб қилинади. Ҳисобот даврининг охирида савдодаги муомала харажатлари сотилган ва қолган товарларга таълуқли қисми аниқланиб, сотилган товарларга таълуқли қисми ялпи даромаддан қопланади.

Сотилган товарларга таълуқли бўлган харажатларни аниқлашда ҳар ойнинг охирида махсус харажатларни тақсимлаш бўйича ҳисоб-китоб тузилади. Тузилган ҳисоб-китобга асосан ҳужжатларни қоплаш манбалари яратилади. Аудит назоратида харажатларни тақсимлаш бўйича тузилган ҳисоб-китоб варағлари текширилади. Давр харажатлари деганда, ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлмаган ҳужжатлар, чиқимлар, бошқарув харажатлари, маҳсулот сотишга доир харажатлар тушунилади. Маҳсулотни сотишда унинг баҳосига алоҳида эътибор бериш талаб қилинади. Товар маҳсулот асосан шартнома баҳосида ва сотиш баҳоларида ҳисоб-китоб қилинади. Товарнинг шартнома баҳоси бу товарни сотувчи билан олувчи ташкилот ўртасида келишилган баҳо ҳисобланса, сотиш баҳосида товарлар истеъмолчиларга сотилади.

Товарларни сақлаш билан боғлиқ муомалалар аудитда биринчи навбатда уларни тўлиқлигини назорат қилинса, иккинчидан моддий жавобгар шахсларнинг иш фаолияти ўрганилади ва назорат қилинади. Назорат ишларида товар ҳисоботларини ўз вақтида, сифатли топширилиши текширилади. Ўтказилган инвентаризация натижалари аудитор томонидан ўрганилиб, уларни тўғрилигини аниқлаб чиқилади. Тайёр маҳсулотни киримга қабул қилиш ҳужжатлар билан расмийлаштирилиши ҳолатига аудитор томонидан ўрганилиб, уларни натижалари мол етказиб берувчининг

хужжатлари билан моддий жавобгар шахс ҳисоботларидаги маҳсулотлар бир-бири билан таққосланади.

Агар қабул қилиш натижаларига асосан камомадлар аниқланган бўлса, бу тўғрида мол етказиб берувчи ташкилотга қилинган даъво суммаларига қонунийлиги аниқланади. Омборларда сақланаётган тайёр маҳсулотлар, товарлар турлари бўйича ҳисоб-китоб қилиниб уларни ҳаракати ҳар бир товар тури бўйича алоҳида-алоҳида ҳисобга олиниши текширилади. Бундай текшириш учун асосий манба бўлиб, ҳар бир товар тури бўйича юритиладиган карточкалар ҳисобланади. Аудитор назоратида карточкалардаги ёзувларни тасдиқловчи хужжатлардаги (накладной, счет-фактура) маълумотлар моддий жавобгар шахснинг товар ҳисоботи билан ва омбордаги юритиладиган ҳисоб кўрсаткичларини солиштирилган ҳолда олиб борилади.

Товарларни сақлаш билан боғлиқ муомалалар аудитда моддий жавобгар шахсларни алмаштиришда бир моддий жавобгар шахс зиммасига, товарларни иккинчи моддий жавобгар шахс зиммасига топшириш натижаларига алоҳида эътибор бериш талаб қилинади. Далолатномага асосан бухгалтерия ҳисобидаги ёзувлар бир-бири билан таққосланган ҳолда олиб борилади. Товар моддий қийматларини сақланиши аудит назоратидан тўлиқ ёки танлаб олган ҳолда инвентаризация ўтказиш ижобий натижа беради.

### **3. Давр харажатлари таҳлили ва аудитнинг ўзига хос хусусиятлари.**

Республикамизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар мулк шаклидан қатъий назар иқтисодий тежамкорлик асосида фаолият кўрсатишни талаб қилмоқда. Тежамкорликни тўғри ташкил қилиниши хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида иқтисодий маданиятни шакллانганлигидан далолат беради. Савдо ташкилотларида бу ҳолат икки йўналишда яъни халқ истеъмол товарларига бўлган талабни ўрганишда ва товарларни истеъмолчиларга сифатли узлуксиз кам харажатлар билан етказиб беришда ўз ифодасини топади. Халқ истеъмоли товарларини истеъмолчиларга тез етказиб бериш ўз навбатида тегишли харажатларни талаб қилади ва бу харажатлар йиғиндиси давр харажатлари савдо ташкилотларида муомала харажатлари деб юритилади.

Иқтисодий ислохотларни самараси туфайли, савдони эркинлаштириш, мулкчилик шакллари савдодаги иқтисодий ўзгаришларни намоён қилмоқда. Ҳозирги кунда савдо тармоқлари фақат ишлаб чиқарилган маҳсулотни истеъмолчига етказиб бериш билан эмас, балки тегишли товар маҳсулотини ишлаб чиқариш ҳам фаолият кўрсатмоқдалар ва бу ўз самарасини бермоқда. Савдода икки турдаги харажатлар, яъни ўзида ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархига киритиладиган ва бевосита ялпи даромаддан келинадиган-давр харажатлари таркиб топади.

Давр харажатларига бевосита товарларни истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ харажатлар киради. Бундай харажатлар таркиби Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган «Маҳсулот (иш, хизмат) лар

таннархига киритиладиган маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби, молиявий натижаларнинг шаклланиш таркиби тўғрисида» ги Низом ишлаб чиқилади. Низом бухгалтерия ҳисобини юритиш ва солиққа тортиш учун харажатларни ҳисоблашда юзага келадиган фарқларини эътиборга олиш имконини бери.

Харажатларни ҳисоб даврлари бўйича тўғри тақсимлаш ташкилотнинг молиявий ҳолатини тўғри аниқлаш ва баҳолаш имконини беради, чунки харажатларни камайиши молиявий ҳолатини яхшиланишига олиб келади. Низомда молиявий натижаларнинг шаклланиши бўйича кўрсатмалари ва харажатларнинг гуруҳланиши кўрсатилган. Молиявий натижаларни тўғри ҳисобланиши пул маблағларидан самарали фойдаланишни таъминласа, иккинчидан тўлов қобилиятини мустаҳкамлайди. Харажатлар ҳолати аудитор назоратидан ўтказилар экан, уларни Низомда белгиланган гуруҳларга мос келиши ўрганилиб чиқилади.

Давр харажатлари дейилганда бевосита ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган харажат ва чиқимлар бошқарув харажатлари, маҳсулотни сотишга доир харажатлари тушунилади. Савдода бундай харажатларга товарларни ташиб келиши, сақлаш, жойлаш, реклама, амортизация (эскириш), иш ҳақи ва шунга ўхшаш харажатлар киради. Савдодаги давр харажатларини аудит назоратидан кутилаётган мақсад, биринчидан тежамкорлик руҳида фаолият олиб боришни ташкил қилиш бўлса, иккинчидан молиявий натижаларини тўғри аниқланишини белгилашдир.

Аудит назоратида харажатларни тегишли моддалари бўйича ҳисоб ва ҳисоботда кўрсатилганлигини, уларни белгиланган смета харажатларига мос келиши ўрганилади ва аудитор томонидан ички имкониятларидан фойдаланиш даражаси ўрганилади. Ҳозирги савдо харажатлари куйидаги моддалар бўйича олиб борилади. Ҳар бир модда бўйича аналитик ҳисоб юритилади. Аудит назоратида ҳар бир харажат моддасини ифода этувчи ҳужжатлар, харажатни жами товар айланишига нисбатан фоиз ҳисоблаб чиқилади ва унинг тўғрилиги ҳисоб кўрсаткичлари билан таққосланади. Аудит назоратида харажатларга ўтказилган суммаларни иқтисодий мазмуни, келиб чиқиш сабаблари таҳлил қилинаётганда ҳар бир харажатга берилган бухгалтерия счетларидаги ёзувлар аудитор томонидан текширилади. Аудитор текширувни ташкил қилишда харажатларни ўтган ҳисобот даврлари билан таққослаб олиб бориш, ҳисобот шаклларида харажатларни моддалари билан тўғри кўрсатилганлигини таққослаб чиқиши назорат таъсири кучини оширади.

Давр харажатлари аудитида харажатларни сотилган товарларга ва қолган товарларга таълуқли қисмини тўғри ҳисоб-китоб қилиниши, биринчидан корхона молиявий натижалари билан боғлиқ бўлса, иккинчидан қолган товарларга тегишли харажатларни тўғри аниқлашдан иборатдир. Ҳар ойнинг охирида савдо ташкилотларида қолган товарларга таълуқли бўлган муомала харажатларини аниқлаш мақсадида, махсус ҳисоб-китоб қилиниб, бу ҳисоб-китоб бўйича жами харажатлар сотилган ва қолган товарлар бўйича тақсимланади. Аудитор томонидан харажатларни қолган товарларга

таълуқли қисмини аниқлаш тўғрисидаги ҳисоб-китобни тўғрилиги тегишли сўҳат кўрсаткичлари бўйича таққосланган ҳолда текширилади.

Харажатлар ҳолати аудит назоратидан ўтказилар экан, биринчи навбатда товарлар ҳаракати билан боғлиқ харажатларни ва товарлар ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган харажатларни тўғри ҳисоб-китоб қилинганлигига эътибор берилади. Савдо ташкилотларида шундай харажатлар борки уларни келиб чиқиш манбалари бўйича давр харажатларига ўтказиш мумкин эмас. Мисол учун товарларни бузилиши билан боғлиқ харажатлар, ундириб олиш муддати ўтиб кетган қарзлар ва шунга ўхшаш харажатларни бевосита айбдор шахслардан ундириб олиш ҳолати белгиланади.

Савдода муомала харажатларини товар айланиши билан боғлиқлиги товар асортиментига, сотиш имкониятларига боғлиқдир, чунки айрим товарларни истеъмолчига етказиб бериш кўпроқ харажатларни талаб қилса, айримлари эса камроқ харажатларни талаб қилади. Шунинг учун аудитор товар асортиментидаги ўзгаришларни ҳам таҳлил қилиб бориши керак. Аудит назорати давомида харажатларни тўғрилигини аниқлаш бир неча босқичдан иборат. Масалан: товарларни қабул қилиш шартларини бажарилишини, иш ҳақи бўйича қилинган харажатларни тўғрилигини аниқлаб чиқиши мақсадга мувофиқдир. Товарларни белгиланган муддатларда қабул қилиш транспорт харажатларини камайитиришга олиб келади, шунинг учун бу тўғрида тузилган далолатномаларнинг асосли эканлиги аудитор томонидан ўрганилади.

Савдо ташкилотларининг давр харажатларига асосий воситалардан самарали фойдаланиш билан боғлиқ харажатлари, шу жумладан асосий воситаларни эскириш харажатлари, таъмирлаш харажатлари ҳам киради. Бундай харажатларни аудиторлик назоратида экспертлар хизматидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

## **7-мазу. МЕҲНАТ, ИШ ҲАҚИ ВА ХИЗМАТЧИЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ МУОМАЛАЛАР АУДИТИ.**

1. Меҳнат ва иш ҳақи билан боғлиқ муомалалар аудитининг вазифалари.
2. Иш ҳақи ҳисоблаш тартиби ва шакллари.
3. Ишчи ва хизматчилар билан қилинган ҳисоб-китоблар аудити.
4. Иш ҳақи билан турли муомалалар аудити.
4. Ҳисобдор шахслар билан олиб борилган муомалалар аудити.

### **1. Меҳнат ва иш ҳақи билан боғлиқ муомалалар аудитининг вазифалари.**

Ҳар бир корхона ва ташкилий хўжалик фаолиятини бевосита меҳнат сарф харажатларисиз амалга оширолмайдиган, чунки ҳар қандай ишлаб чиқариш ҳолати меҳнатни талаб қилади. Корхонада меҳнат интизомини унга риоя қилиш, ишлаб чиқариш маданиятини оширишга, харажатларни камайтиришга қаратилган омил деб баҳоланади. Корхона тўғрисидаги қонунга асосан ҳар бир корхона ва ташкилот меҳнатни ташкил қилиш, такомиллаштириш, меҳнатга ҳақ тўлаш устидан назоратни бевосита меҳнат жамоалари томонидан амалга оширилиши керак.

Меҳнат иш ҳақи билан боғлиқ муомалалар аудит назоратидан ўтказилар экан, биринчи навбатда «Меҳнат Кодекси тўғрисида» ги Қонунга асосланган ҳолда ташкил қилиниши керак. Шу билан бирга амалдаги иш ҳақи сарф-харажатлари билан боғлиқ Низом ва йўриқномаларга риоя қилиниши аудитор томонидан текширилиши керак. Аудитор назоратидаги корхонада меҳнат ресурсларининг жойланиши, улардан самарали фойдаланиш истиқболлари белгиланади. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг илғор усуллари

жорий қилиниши ўрганилади. Аудит назоратида меҳнатга ҳақ тўлаш усулларида қандай фойдаланиш даражаси таҳлил қилинади. Меҳнатга ҳақ тўлаш ҳолатини аудит назоратида бажарилган иш ва хизматлар учун белгиланган таърифларни, ойлик маошларни тўғрилиги, иш ҳақиға мос келиши ўрганилиб чиқилади.

Меҳнатга ҳақ тўлашни тўғри ташкил қилинишида иш вақтини тўғри ҳисобга олиш алоҳида аҳамиятлидир. Чунки иш ҳақини ҳисоблаш учун асос сифатида айниқса вақтбай ва иш вақтини ҳисобга олувчи талабларга алоҳида эътибор берилади. Аудит назоратида табелларни юритиш ҳолати, улардаги тегишли белгиларни тўғри текширилганлиги текширилади. Аудит ўтказишда иш ҳақи фондини ташкил топиш манбалари, уни белгиланган ишбай бирлигига мос келиши ўрганилади. Ишчи ва хизматчиларга иш ҳақи ҳисоблашнинг қайси усулларида фойдаланиш жорий қилинганлиги ва унинг самарадорлиги, корхона ва ташкилот фаолиятига мос келиши таҳлил қилинади. Аудит назоратида корхона моддий жавобгар шахслар билан тузилган моддий жавобгарлик тўғрисидаги шартномалар ҳолати, уларни амалдаги Қонун ва Низомларга мос келиши ўрганилади. Корхона ва ташкилотларда меҳнат, иш ҳақи билан боғлиқ бўлган муомалаларни аудит назоратидан ўтказишдан асосий мақсад, мулк эгасининг, хўжалик раҳбарининг шахсий маъсулиятини ошириш, ички меҳнат тартиб-қоидаларини бажарилишини таъминлашдан иборатдир. Шу билан бирга аудит ўтказиш жараёнида меҳнатни ташкил қилиш, иш ҳақи билан боғлиқ ҳукумат қарорларини бажарилиши текширилади.

Аудитор бевосита ишга қабул қилиш тартиби, ҳужжатларни тўғри расмийлаштирилганлиги, иш ҳақи ҳисоблашда бевосита бажарилган иш ва хизматлар асос қилиб олинганлигини текширилади. Аудитор фақат меҳнат ва иш ҳақи бўйича кам чиқимларни аниқлабгина қолмай, балки уларни бартараф қилиш учун тегишли масалалар беради. Аудитор назоратини ташкил қилишда биринчи навбатда меҳнат интизомига риоя қилиш билан бошланиши мақсадга мувофиқдир. Иккинчидан иш вақтини ҳисобга олиниши ва иш ҳақи ҳисоблашни тўғрилигини аниқлаш билан олиб борилиши, учинчидан иш ҳақи сумаларини бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри кўрсатилиши билан боғлиқ назорат ишларида аниқлигини оширади.

Аудитор назорат давомида ишчи ва хизматчиларнинг моддий рағбатлантириш, уларга берилган мукофотлар қайси манбалар ҳисобидан берилганлиги, уларни корхона фаолияти билан боғлиқ ҳолда амалга оширилганлиги ўрганилади. Агар берилган мукофотлар миқдорини белгилаш меъёрлари корхона раҳбари томонидан амалга оширилган бўлса уларни корхона фаолиятини асосий кўрсаткичларига нисбатан тўғри белгиланлигини ўрганади ва ходимларга берилган мукофотларни тўғри ҳисобланганлигини аудит назоратидан ўтказилади.

Мулк шаклидан қатъий назар корхона ва ташкилотларда меҳнат, иш ҳақи билан боғлиқ муомалаларни аудит назоратидан ўтказишдан асосий мақсад, иш вақтидан тўғри фойдаланишни, иш ҳақи суммаларини тўғри ҳисоб-китоб қилиниши ва белгиланган муддатларда берилишини назорат

қилишдир. Шу билан бирга аудиторлик назорати давомида меҳнатни тўғри ташкил қилиш, меҳнат, иш ҳақи билан боғлиқ ҳукумат қарорларини бажарилиши ўрганилади.

Иш ҳақи билан боғлиқ муомалалар аудит назоратидан ўтказилар экан, асосий эътибор иш ҳақини ҳисоблаш ведомостларига, иш ҳақини ҳисобга олиш ҳужжатларига эътибор берилиши, уларни тўғри тузилганлигига қаратилиши керак. Меҳнат интизомига риоя қилиниши, ишчи ва хизматчиларни ишга қабул қилишни тўғри расмийлаштиришга аҳамият берилади. Меҳнат, иш ҳақи билан боғлиқ муомалалар аудит назоратида бухгалтерия ҳисоб счетларидаги ёзувларни ҳолати унда кўрсатилган суммаларни тўғрилигини тасдиқловчи ҳужжатлар билан таққосланган ҳолда олиб борилиши аудит натижаларини тўғрилигини тасдиқлайди.

## **2. Иш ҳақини ҳисоблаш тартиби ва шакллари.**

Ўзбекистон Республикасида 1995 йил 21 декабрда «Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси» ни тасдиқлаш тўғрисида Қонун қабул қилинди. Қонуннинг 2-моддасида: «Меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ходимлар, иш берувчилар, давлат манфаатларини эътиборга логан ҳолда меҳнат бозорининг самарали амал қилишини, ҳаққоний ва ҳавфсиз меҳнат шарт-шароитларини, ходимларнинг меҳнат ҳуқуқлари ва соғлигини ҳимоя қилишни таъминлайди, меҳнат унумдорлигининг ўсишига, иш сифати яхшиланишига. Шу асосда барча аҳолининг моддий ва маданий турмуш даражасини юксалишига кўмаклашади» деб баҳоланиб қўйилган.

Қонунга асосан мажбурий меҳнат таъкидланади. Республика миқёсида ҳар бир шахснинг меҳнат ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя қилиниши текшируви ва назорат қилувчи органлар томонидан амалга оширилади. Меҳнат соҳасидаги давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Вазирлиги ва унинг ҳудудий органлари амалга оширади.

Ўзбекистон Республикасининг меҳнат кодексининг 9-моддасида: «Меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларига ва меҳнатни муҳофаза қилиш қоидаларига риоя этилишини текшириш ва назорат қилишни қуйидагилар амалга оширади:

- 1) ишга махсус вакил қилинган давлат органлари ва унинг инспекциялари;
- 2) касаба уюшмалари ҳамда уларнинг меҳнатини ҳуқуқ ва техника бўйича инспекциялари.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида меҳнат тўғрисидаги Қонунларнинг аниқ ва бир хил ижросини назорат қилиш Республика Бош Прокурорига бўйсунувчи прокурорлар томонидан амалга оширилади».

Корхона ва ташкилотларда иш ҳақини ҳисоблаш учун асос бўлиб, ишчи ва хизматчилар томонидан бажарилган иш ҳажми, иш вақти ҳисобланади. Аудитор ўз иш фаолияти давомида бевосита иш ҳақини ҳисоблашнинг қайси усулларида фойдаланишини аниқлаб олиши керак. Агар ишчиларга иш ҳақи ҳисоблашда ишбай усулидан фойдаланилган бўлса, бажарилган иш ҳажмини тасдиқловчи ҳужжатлар, уларни расмийлаштириш тартиби аудитор томонидан текширилади. Корхоналар фаолиятида мавсумий характерга эга бўлган ишчиларнинг фаолиятига алоҳида эътибор бериш керак. Уларни муддатларини белгилловчи ҳужжатлар билан аудитор танишган бўлиши керак. Иш ҳақи билан боғлиқ харажатларни тўғри олиб беришга, назорат ишларини ташкил қилишга бевосита ташкилот раҳбари ва бош бухгалтери зиммасига юклатилгандир.

Корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолиятида иш ҳақини тўғри ташкил қилиш асосий йўналишлардан бири деб ҳисобланади. Иш ҳақини ҳисоблаш шакллари тўғри қўллаш унумсизлигини камайтиришга, меҳнат унумдорлигини оширишга яқиндан ёрдам беради. Иш ҳақи ҳисоблашнинг қайси шаклларида фойдаланиш корхонанинг тузилишига иқтисодий муносабатларига, мулкчилик шаклларига боғлиқдир.

Бугунги кунда халқ хўжалик тармоқларида иш ҳақи ҳисоблашнинг қуйидаги шакллари қўлланилмоқда:

- Вақтбай иш ҳақи ҳисоблаш усули;
- Вақтбай мукофотли иш ҳақи ҳисоблаш усули;
- Ишбай иш ҳақи ҳисоблаш усули;
- Ишбай мукофотли иш ҳақи ҳисоблаш усули;
- Меҳнат шартномаис иш ҳақи ҳисоблаш усули;
- Раценкали иш ҳақи ҳисоблаш усули.

Иш ҳақи ҳисоблашнинг қайси бир шаклидан фойдаланилмасин, иш ҳақи ҳисоблаш учун асос қилиб иш ҳажми, сифати олинади. Вақтбай иш ҳақи ҳисоблашнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бу усулнинг кўпроқ бошқариш ходимлари учун иш ҳақи ҳисоблашда, нон ишлаб чиқариш ташкилотларида кўпроқ қўлланилади. Корхона ва ташкилотларда иш ҳақи ҳисоблаш бухгалтерия ходимларидан катта маъсулиятни талаб қилади, чунки ҳар бир ходимни иш ҳажмини, вақтини тўғри ҳисоб-китоб қилиб иш ҳақи ҳисоблашда бажарилган ишни тасдиқловчи ҳужжатлар бухгалтерия ўз вақтида таъмирланишини талаб қилади.

Агар корхона ишчи ходимларига вақтбай шаклида иш ҳақи ҳисоблаш қўлланилса, иш ҳақи ҳисоблаш учун асос қилиб, иш вақтини ҳисобга олувчи табеллар олинади. Табеллар ҳар бир бўлим, бригада бўйича алоҳида-алоҳида тузилади. Табел-махсус табел юритувчилар ёки раҳбар томонидан белгиланган ходимлар томонидан олиб борилади. Табел бир ойга мўлжалланган бўлиб, унда ҳар бир ходимнинг исми, фамилияси, лавозими, ишлаган кунлари, соатлари кўрсатилиб берилади ва ҳар бир ойнинг охирида бухгалтерияга топширилади. Табел раҳбар томонидан тасдиқлангандан кейингина ходимларга вақтбай иш ҳақи ҳисоблаш учун асос яратилади.

Табелда ходимнинг ишлаган иш вақти, хизмат сафари кунлари, ишга яроқсиз кунлари, меҳнат таълими кунлари кўрсатилади. Вақтбай мукофотли иш ҳақи ҳисоблаш усулида мукофот суммасини ҳисоб-китоб қилиш тўғрисидаги меъёрий ҳужжатларга асосан, маъмурият томонидан чиқарилган Низом ва буйруқларга асосан ҳисобланади. Мукофот миқдори йиллик режа топшириқларини ошириб бажариш учун фойда олиш режаси, маҳсулотни етказиб бериш шартномасини бажариш бўйича алоҳида-алоҳида белгиланиши мумкин. Мукофот суммасини ҳисоб-китоб қилиш учун асосий мезон иш ходимининг йиллик маоши ҳисобланади.

Мисол учун бош ҳисобчи Х. Исақов ойлик маоши-12000 сўм. Ташкилий маҳсулот режасини бажарганлиги учун ходимга 10 фоиз, фойда режасини бажарилганлиги учун 10 фоиз, маҳсулотни истеъмолчига етказиб бериш режасини бажарилганлиги учун 5 фоиз мукофот бериш белгиланади. Демак, бош ҳисобчи Х. Исақов ойлик маоши  $(12000+1200+1200+600)$  15000 сўмга тенг келади.

Ишбай иш ҳақи ҳисоблаш усулида иш ҳақи ҳисоблаш учун асос қилиниб, ишчи томонидан тайёрланган, бажарилган иш ҳақи ҳажми, миқдори олинади. Тайёрланган ҳар бир маҳсулот учун белгиланган иш ҳақи суммаси жами тайёрланган маҳсулот ҳажмига кўпайтирилади. Бундай тартибда иш ҳақи ҳисоблашда маҳсулот сифатига алоҳида эътибор берилади. Айрим ҳолларда меҳнат шартномаси (битим) асосида иш ҳақи ҳисобланиши мумкин, меҳнат шартномаси бевосита ташкилот ишчилари ёки корхона штат бригада рўйхатига олинмаган ишчилар билан тузилиши мумкин.

Бундай тартибда иш ҳақи ҳисоблашда келишилган, яъни иш берувчи ва ишни бажарувчи томонидан розилик берилган иш ҳақи меҳнат шартномасида кўрсатилади. Ишчи ва хизматчиларга иш ҳақи ҳисоблаш, уларни тўғрилигини аудит назоратидан ўтказишда, аудитор ташкилотда иш ҳақи ҳисоблашнинг қайси шаклларида фойдаланилганлигини аниқлаб олиши керак. Ишчиларга ҳисобланган иш ҳақи тўғрилигини назорат қилиш учун ташкилотлардаги ишчи ва хизматчиларга тайинланган ойлик иш ҳақи суммалари ўрганилади. Ҳозирги вақтда халқ хўжалик тармоқларида мутахассислар бўйича ойлик маош белгилашда уларни қайси тоифага таълуқли эканлигини аниқлаб чиқиш керак. Юқоридаги тадбирлар амалга оширилгандан кейин улар ҳақиқий бажарган ишига ёки ишланган иш вақтига ҳисобланган иш ҳақи тўғрилигини текшириш учун асос яратилади.

Аудитор томонидан корхона бўйича тасдиқланган штат бирлиги ўрганилиб, уни корхона фаолияти билан боғлиқлиги ўрганилади ва таҳлил қилинади. Ходимларга иш ҳақи ҳисоблаш учун асос бўлган ҳужжатларни тўғри расмийлаштирилганлиги аудитор томонидан ўрганилади. Иш ҳақи ҳисоб-китоби бухгалтерия ҳисобида «Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар» сче­тида олиб борилади. Бу сче­тнинг кредит томонини ҳисобланган иш ҳақи суммаси (тўлов муддати етиб келмаган) дебетида эса ҳисобланган иш ҳақи суммасини ходимларга берилган қисми ва иш ҳақидан белгиланган тартибда иш ҳақидан ушлаб қолинган суммалар кўрсатилади.

Корхона ва ташкилот бўйича ходимларга ҳисобланган иш ҳақи суммаси махсус иш ҳақи ҳисоблаш учун тайинланган иш ҳақи ҳисоблаш дафтаридида юритилади. Иш ҳақи ҳисоблаш дафтарининг ҳар бир варағи номерланган ва охирида ташкилот раҳбари, бош ҳисобчиси томонидан имзоланган ва муҳрланган бўлиши керак. Ходимларга иш ҳақи ҳисоблашнинг қисми шу дафтарда ифода этилади, шу маълумотларга асосан ҳисоб-тўлов варақаси (ведомости) тузилади. Аудитор томонидан текшириш ўтказиш давомида тўлов ведомостларидаги ёзувлар иш ҳақи ҳисоб-китоби бўйича бериладиган дафтардаги ёзувлар билан таққосланган ҳолда ўтказилиши мақсадга мувофиқдир. Текшириш давомида корхона бўйича иш ҳақи фанидан самарали фойдаланиш имкониятлари таҳлил қилинади. Аудитор иш ҳақини тўғри ҳисоб-китоб қилинишини назорат қилар экан, ҳисобот даврида ишчи ва ходимларга ҳисобланган ва берилган мукофот суммаларини ташкилот фаолиятидан келиб чиққан ҳолда, бу тўғридаги меъёрий ҳужжатлар билан асосланганлигини аниқлаб чиқиши керак, чунки берилган мукофотларнинг манбалари турлича бўлиши мумкин.

### **3. Ишчилар ва хизматчилар билан қилинган ҳисоб-китоблар аудити.**

Корхона ва ташкилотлар мулк шаклидан қатъий назар ишчи ва хизматчилар билан турли ҳисоб-китоблар бўйича муомалаларни амалга оширадилар. Муомалалар асосан иш ҳақи, товар ва маҳсулотларни сақлаш билан боғлиқ бўлиб, уларни тўғрилигини назорат қилиш талаб қилинади. Агар ишчи ва хизматчилар билан қилинган опрециялар фақат иш билан боғлиқ ҳолдагиси аудит назоратидан ўтказилаётган бўлса, қуйидаги ҳолатлар аудитор томонидан ўрганилади:

- 1) иш ҳақи ҳисоблашнинг қайси шакллари корхонада ишлатилади;
- 2) иш ҳақи ҳисоблаш учун асосий маълумотни кўрсатувчи ҳужжатлар;
- 3) ходимларнинг ойлик маошини белгиловчи меъёрий ҳужжатлар;
- 4) ишчи ва хизматчиларга ҳисобланган иш ҳақи суммаларини тўғрилиги.

Аудитор ишчи ва хизматчиларга иш ҳақи вақтбай ёки ишбай асосида олиб борилишини аниқлаб олган ҳолда қуйидаги ҳолатларга эътибор берилади:

- иш ҳақи ҳисоблаш вақтбай асосида олиб борилса, бу тўғридаги иш вақтини ҳисобга олиш тўғрисидаги табелларни тўғри тузилганлигини текширилиб чиқилишига;
- иш ҳақи ишбай усулида ташкил қилинган бўлса, бажарилган иш ҳақи ҳажми ва сифатини тасдиқловчи ҳужжатларга;
- ишчи ва хизматчиларга ҳисобланган иш ҳақи суммаларини бажарилган иш ҳажмига мос келишига;
- ҳисобланган иш ҳақи суммаларини белгиланган муддатларда ишчи ва хизматчиларга берилишига.

Ишчи ва хизматчилар билан олиб борилган ҳисоб-китоблар турли тўлов ва ажратмалар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли аудит текшириш давомида уларни амалдаги қонунлар асосида бажарилганлиги назорат қилинади. Аудит ўтказишда «Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар» счёти бўйича юритиладиган журнал-ордеридаги ёзувлар аудитор томонидан тўлов турлари ва йўналишлари бўйича ўрганилади. Журнал-ордерида ишчи ва хизматчиларга ҳисобланган жами иш ҳақи суммаси, ушлаб қолинган солиқлар суммаси, янги қонун ва йўриқномаларга асосан иш ҳақидан чегирилган суммалар кўрсатилади. Ишчи ва хизматчиларга иш ҳақи ҳисоблашда ишбай мукофотли, вақтбай мукофотли шаклларида кенг фойдаланилади, яъни ишчи иш фаолиятини натижасига кўра иш ҳақи ҳамда мукофот олиш ҳуқуқига эгадир.

Ўзбекистон Республикасининг «Меҳнат Кодекси» нинг 153-моддасида: «Меҳнат иш ҳақи шакли ва тизимлари, мукофотлар, қўшимча тўловлар, устамалар, рағбатлантириш тарзида тўловлар жамоа шартномаларида, шунингдек иш берувчи томонидан касабга қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик орган билан келишиб қабул қилган бошқа локал ҳужжатларда белгиланади» деб кўрсатилгандир. Ишчи ва хизматчиларга ҳисобланган мукофотларни аудит назоратида корхона ва ташкилот маъмурияти, касабга уюшмаси томонидан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган мукофотлар тўғрисидаги Низом ва унда кўрсатилган мукофот миқдорлари ўрганилади ва уларни амалдаги Қонунларга асосан тузилганлиги текширилади.

Ишчи ва хизматчиларга бажарилган иш ва хизматлари учун мукофот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланиши мумкин:

- ишлаб чиқариш режасини ортиғи билан бажариш;
- маҳсулотни истеъмолчиларга жўнатиш режасини бажарилиши;
- фойда режасини бажарилиши;
- жўнатилган маҳсулот бўйича рекламазацияларнинг йўқлиги.

Юқоридаги кўрсаткичларнинг бажарилиши бўйича ҳар бир кўрсаткич учун мукофот суммалари ходимнинг ойлик (квартал) иш ҳақига нисбатан белгиланади. Аудит назоратида ишчи ва хизматчиларга ҳисобланган мукофот суммалари назорат қилинар экан, биринчи навбатда мукофотни олиш учун асос қилинган кўрсаткичларни бажарилиши назоратдан ўтказилади, иккинчи ишчиларни ҳисобот давридаги иш ҳақларини тўғри ҳисобланганлиги текширилади. Ўзбекистон Республикасининг меҳнат кодексига асосан ишчи ва хизматчиларга меҳнат таътили бериш, уларни меҳнат таътилларини узайтириш ва бошқа муддатларга кўчириш тадбирлари белгиланган. Меҳнат кодексининг 143-моддасига асосан: Йиллик асосий таътил биринчи иш йили учун 6 ой ишлангандан кейин берилади. Иш йили шартнома тузилган кундан бошланади. Йиллик меҳнат таътили 6 ой қандай ходимларга берилиши меҳнат кодексига кўрсатилган.

Таътил кунларига ўртача ойлик ҳисоб-китоб қилиниб, бир кунлик ўртача маош аниқланиб, ўртача ойлик маошини ҳисоб-китоб қилиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Вазирлигининг 1993 йил 18 январдаги 117 сонли қарорида кўрсатилган. Ишчи ва ходимларнинг меҳнат таътилига иш

ҳақи ҳисоблашнинг тўғри бажарилиши аудитор томонидан текширилар экан, биринчи навбатда юқоридаги меъёрий ҳужжатларга тўлиқ риоя қилинишини текширилади, иккинчидан корхона ва ташкилотларда меҳнат таътилини бир текис ташкил қилиш мақсадида ҳисобот йилига тузилган йиллик таътили жадвали касаба уюшмаси томонидан келишилганлиги аудитор томонидан ўрганилади. Ходимнинг таътил муддати қолганда корхона раҳбари томонидан буйруқ чиқарилади ва шу буйруққа асосан ходимга таътилга чиқиши муносабати билан иш ҳақи ҳисобланади. Маош миқдори ходимнинг сўнгги маоши ёки таъриф-ставкаси асосида олиб борилади.

Аудитор томонидан таътил пуллари тўғри ҳисобланганлигини назорат қилишда бир кунлик ўртача иш ҳақини аниқланганлиги аудитор томонидан текширилади ва ўз навбатида таътил пуллари бухгалтерия ҳисобида «Давр харажатлари» счегига ўтказилганлиги аудитор томонидан назорат қилинади. Аудитор томонидан ишчи ва ходимларга берилган нафақа пуллари тўғрилиги назорат қилинар экан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги ижтимоий суғурта жамғармасининг «Давлат ижтимоий суғурта нафақаларини тақсимлаш ва тўлаш тартиби тўғрисида» ги низомини бажарилиши назорат қилинади. Нафақаларни тўлаш манбаларига берилган бухгалтерия ёзувларининг тўғрилиги аудитор томонидан текширилади.

#### **4. Иш ҳақи билан боғлиқ турли муомалалар аудити.**

Корхона ва ташкилотлар фаолиятида бевосита иш ҳақи билан боғлиқ турли муомалалар олиб борилади. Бундай муомалаларга корхона ишбай бирлигида бўлмаган ишчи ва хизматчиларга иш ҳақи ҳисоблаш ёки ишчиларга ҳисобланган иш ҳақидан ушлаб қолинанинг киритиш мумкин. Агар аудитор текшириш давомида корхона ишбай бирлигида бўлмаган ходим ёки ишчига иш ҳақи ҳисобланганлигини аниқласа, биринчи навбатда ишчи билан корхона раҳбари ўртасида тузилган меҳнат битимини тузилганлиги текширилади. Меҳнат битимидаги шартларини бажарилиши учун сарф қилинадиган материал харажатлари қайси томон ҳисобидан қопланиши меҳнат битимида кўрсатилади.

Ишчи ва хизматчиларга ҳисобланган иш ҳақи суммасини бериш кассада амалга оширилади. Ишчиларга бериладиган маош суммасини аниқлаш давомида ишчининг ойлик маошидан кўзда тутилган тартибда турли чегирмалар ушлаб қолинади. Биринчи навбатда иш ҳақи солиқлар суммаси амалдаги тартиб бўйича ушлаб қолинади. Ишчи ва ходимларни иш ҳақидан ушлаб қолинган турли муомалалар аудитор томонидан топширилар экан, биринчи навбатда ушлаб қолинган иш ҳақи суммаларини тасдиқловчи ҳужжатлар билан аудитор танишиб чиқиши керак.

Республикада амалга ошириладиган иқтисодий ислохотларнинг самараси, бу мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, мулкдорлик хиссини шакллантириш ва унга эгалик қилиш имкониятини бери.

Мулкни нодавлат шаклини ташкил топиши давлат мулкани бошқаришдаги аҳамиятини, назоратини асло пасайтирмайди, аксинча ундан самарали фойдаланиш, тўлиқлигини таъминлашда хўжалик юритувчи субъектларга ёрдам беради. Бу ёрдам асосан назорат турлари билан тартибга солинади.

Бозар иқтисодиёти ҳар бир мулк эгасини мулкка бўлган муносабатини қайта кўриб чиқиш, ундан тўғри фойдаланиш имкониятларини ҳисоб-китоб қилишни таклиф қилмоқда.

Мулкни тўлиқ давлат тассаруфидан чиқариш имконияти пастлигидан келиб чиққан ҳолда айрим корхона ва ташкилотларни хусусиятини ҳисобга олиб назорат тури ҳисобланган тафтиш шаклларида фойдаланилади.

Кўп ҳолларда тафтиш ўтказиш давлат тассаруфида бўлган ташкилотларда қўлланилмоқда. Мисол учун давлат бюджети ҳисобига молиялаштириладиган ташкилотларда шу жумладан фан, маориф, соғлиқни сақлаш, суд-прокуратура органларида асосан тафтиш ишлари ўтказилади. Тафтиш ўтказишдан асосий мақсад сарф-харажатлари бюджет ҳисобидан қопланадиган ташкилотларни белгиланган сарф-харажат меёрларига мос келишини аниқлашдир.

Юқоридаги бўлимларда назорат ишларида инвентаризация, аудит усулларида алоҳида тўхталиб ўтишимиздан асосий мақсад улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ва бир-биридан фарқини аниқлаш бўлган бўлса шу билан бирга уларни жорий қилиш имкониятларини тўғри аниқлашдир.

Агар инвентаризация ўтказишда тегишли моддий жавобгар шахс зиммасидаги товар-моддий бойликлар кўз билан кўриб, ўлчаниб, саналиб, баҳо аниқланиб пул ўлчов бирлигида ҳисоб-китоб қилишиб кейин натижалари аниқланса, тафтиш ўтказиш, натижаларини аниқлаш инвентаризациядан фарқ қилади. Тафтиш ўтказишда корхона хўжалик фаолиятида амалга оширилган хўжалик муомалаларининг тўғрилиги яъни уларни тўғри ҳужжатлаштирилиши, корхона фаолияти билан боғлиқлиги, хўжалик муомалаларини бухгалтерия ҳисоби счетларида тўғри кўрсатилиши, бухгалтерия ёзувларини тўғрилиги, молиявий натижаларни тўғри аниқланганлиги, ҳисобот кўрсаткичлари билан ҳисоб кўрсаткичларини бир-бирига мос келиши текширилади.

Тафтиш ёрдамида ҳар бир тармоқ ичида молиявий ишларини тўғри йўлга қўйилганлигини таъминлабгина қолмай, иш фаолиятини яхшиланишига, ишда йўл қўйилган хато ва камчиликларни аниқлаш ва уларни бартараф этишда тегишли таклифлар ишлаб чиқилади. Тафтиш натижаларининг мазмунли ва тўғри бўлиши унинг олдида қўйиладиган вазифаларни бажарилишига боғлиқдир, бу вазифаларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Корхонанинг иқтисодий кўрсаткичларини таҳлил қилиш, мавжуд маблағлардан тўғри фойдаланишни текшириш, амалга оширилган хўжалик муомалаларига берилган бухгалтерия ёзувларини тўғрилигини текшириш;

2. Харажатлар таркибини ўрганиш уларни маҳсулот таннархига ўтказилишини текшириш, харажатларни маҳсулот таннархига турлари бўйича тўғри тақсимланишини аниқлаш;
3. Хўжалик юритувчи субъектлар томонидан мулкни тўлиқлигини таъминлаш учун қабул қилган чора ва тадбирларини бажарилишини назорат қилиш;
4. Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи бўйича қабул қилинган Қонун ва йўриқномаларни бажарилишини назорат қилиш.
5. Ҳисоб ишларини тўғри ташкил қилинганлигини текшириш ва ҳ.к.

Тафтиш ва назорат ишларини тўғри ташкил қилиш фақат маблағлардан самарали фойдаланишни таъминлабгина қолмай, балки моддий жавобгар шахслар зиммасидаги товар-моддий бойликларнинг тўғри сақланишини назорат қилиш имконини беради.

Юқоридаги вазифаларни бажарилиши биринчи навбатда тафтиш ишларини тўғри режалаштиришга, тафтишчининг иш ваколатларидан тўғри фойдаланишига боғлиқдир. Ишни тўғри режалаштириш тафтишчи ва назоратчиларнинг йил давомида иш вақтидан унумли фойдаланишни таъминлайди.

Тафтиш ишларини ўтказувчи ташкилот ҳар йили йиллик тафтиш ўтказиш режасини ишлаб чиқади ва бу режа ташкилот раҳбари ва бош бухгалтер томонидан имзолангандан кейин амалда қўллаш учун қабул қилиниб, тасдиқланади.

Тафтиш ва назорат ишларида амалда қўлланилаётган қўлланилиши тўхтатилган ҳукумат қарорлари аниқланиб уларда белгиланган меъёрларга риоя қилиш тафтишчидан юқори малакани талаб қилади. Тафтиш ишларини ташкил қилишда асосий манба бўлиб хўжалик муомалаларини тасдиқловчи ҳужжатлар, амалга оширилган харажатлар учун белгиланган меъёрлар, чораклик ва йиллик бухгалтерия ҳисоботлари ҳисобланади, шунинг учун тафтишни ҳужжатли тафтиш деб ҳам айтиш мақсадга мувофиқдир. Тафтиш ишларида моддий жавобгар шахсларнинг иш фаолиятини тафтиш томонидан ўрганилиб чиқилиши товар-моддий бойликларни тўлиқлигини таъминлашдаги бошланғич омил деб ҳисоблаш мумкин. Чунки бойликларни тўлиқлиги биринчи навбатда моддий жавобгар шахслар томонидан тузилган ҳисоботларда ўз ифодасини топади. Шундай экан тафтиш ўтказиш жараёнида моддий жавобгарлик тамойилларига риоя қилиш тартиби тафтишчи томонидан ўрганилиб чиқилади. Демак тафтиш ишларида корхона билан моддий жавобгар шахс ўртасида тузилган моддий жавобгарлик тўғрисидаги шартномаларнинг тўғри тузилганлиги ўрганилади.

Тафтиш ишларида амалга оширилган хўжалик муомалаларини ўз вақтида тўғри расмийлаштирилиши уларни бухгалтерия ҳисоби счетларида икки ёклама ёзув билан кўрсатилганлиги тафтишчи томонидан текширилиб чиқилади. Демак корхона ва ташкилотларда тафтиш ўтказиш асосан ҳужжатлар ва улардан ёзувларни тўғрилигини текширишдан бошланади. Тафтиш давомида бухгалтерия ҳужжатлари шу муддатлар асосида тузилган

ҳисоботлар, синтетик ва аналитик ҳисоботлардаги ёзувлар билан таққосланиб уларнинг тўғрилиги аниқланади.

Хўжалик муомалаларини ўз вақтида ҳужжатлаштирмаслик оқибатида товар-моддий бойликларни талон-тарожга учраш оқибатлари келиб чиқмоқда.

Тафтиш ишлари ҳажми бўйича тўлиқ, қисман ёки танлаб олган ҳолда яъни операцион ҳолда ўтказилиши мумкин. Тўлиқ тафтиш ишлари олдиндан режалаштирилган бўлиб, унда корхона фаолияти тўлиқ тафтишдан яъни, барча бўлимлари тўлиқ тафтишга тортилади. Қисман ёки танлаб олинган ҳолда тафтиш ўтказишда тафтиш ўтказилаётган ташкилотни маълум бир бўлаги, танлаб олинган бир турли хўжалик муомалалари тафтишчи томонидан текширилади.

Тўлиқ (комплекс) тафтиш ўтказишда корхона хўжалик фаолиятининг ҳамма бўғинлари тафтиш қилиниб, унда махсус тафтиш ўтказиш гуруҳлари тузилиб, улар томонидан ўтказилади.

Тафтиш гуруҳлари таркибига турли йўналишдаги мутахассислар жалб қилиниши мумкин. Мисол учун инвентаризаторлар, маркетинглар, иқтисодчилар ва ҳ.к.

Корхона ва ташкилотларда тафтиш ўтказиш тартиби, натижаларини аниқлаш Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг махсус йўриқномаси асосида ташкил қилинади.

Тафтиш ишларини натижаси бу тўғрида тузилган далолатномада кўрсатилади. Далолатнома ёзиш учун асосий маълумотлар тафтиш ўтказиш давомида йиғилади. Ўтказилган тафтиш тўғрисидаги далолатнома бир неча бўлимлардан иборат бўлиб, ҳар бир бўлим алоҳида олинган хўжалик муомалаларини ўзида ифода этади.

Тафтиш натижалари бўйича тузилган далолатномада асосан қуйидагилар кўрсатилади:

1. Тафтиш қилинаётган ташкилотга қисқача характеристика олдинги ўтказилган тафтиш даври қачон ва ким томонидан ўтказилганлиги, охириги тафтиш қайси бўйриққа асосан ўтказилганлиги тафтиш даври кўрсатилади;
2. Тафтиш ўтказилган корхона бўйича белгиланган харажат меъёрларини тасдиқловчи ҳужжатлар мазмуни ва харажатларнинг ҳақиқий сарф қилиниши (харажат мудддаолари бўйича) харажатлар ўртасидаги фарқлар, харажатларни ўзгаришига таъсир қилувчи омиллар;
3. Ўтказилган инвентаризация натижалари моддий жавобгар шахслар бўйича кўрсатилади;
4. Иш ҳақи жамғармасидан фойдаланиш ҳолати;
5. Тафтиш давомида аниқланган хато ва камчиликлар, уларни бартараф қилиш тўғрисидаги чора ва тадбирлар;
6. Ҳисоб ишларини ташкил қилиш ҳолати, ҳисоб ва ҳисобот кўрсаткичларини бир-бирига мос келиши, тўғрилиги ва ҳ.к.

Юқоридагилардан ташқари тармоқни ривожлантириш бўйича ҳукумат томонидан қабул қилинган қарорларни бажарилишига алоҳида эътибор берилиб далолатномада кўрсатилади. Далолатнома уч нусхада ёзилиб унда тафтиш ўтказилган ташкилот раҳбари ва бош бухгалтери имзо чекадилар.

Ўтказилган тафтиш тўғрисидаги далолатнома имзолангандан кейин унинг бир нусхаси бош бухгалтерга берилади ва тафтиш далолатномасига бир нусхасини олганлиги тўғрисида бош бухгалтер далолатномасига имзо қўяди.

Тафтиш натижалари далолатномага асосан корхона ходимлари билан ўтказилган умумий мажлисда муҳофаза қилиниб, кўрсатилган камчиликларни бартараф қилиш тўғрисида чора тадбирлар ишлаб чиқилиб юқори ташкилотга тақдим қилинади.

Ишлаб чиқилган чора тадбирлар тафтиш ишларида аниқланган хато ва камчиликларни бартараф қилишга қаратилгандир. Айрим ҳолатларда тафтиш ишлари суд-тергов идоралари томонидан ўтказилиши мумкин. Бундай ҳолларда тафтишчи бетараф шахс ҳисобланиб ташкилот фаолиятини тўғри баҳолаб бериши ҳақиқий ҳолатни акс эттириб бу тўғрида далолатнома ёзиши шарт. Суд-тергов органлари томонидан ўтказиладиган тафтишни тармоқ ичидаги тафтишдан асосий фарқи шундаки, тергов ходимлари тафтиш ўтказаётганда маълум бир жиноят моддасига асосланиб тафтиш ишларини тергов материаллари билан боғланган ҳолда олиб борадилар.

## **8-мавзу. МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР АУДИТИ.**

- 1.Молиявий натижалар аудитининг аҳамияти, вазифалари.
- 2.Товар ва маҳсулотларни сотишдан олинadиган ялпи даромад аудити.
- 3.Фойда ва зарарлари аудити.
- 4.Молиявий натижаларни ҳисобот кўрсаткичлари бўйича аудити.
- 5.Молиявий ҳисоботни тузиш ва аудитдан ўтказиш.
- 6.Қўшма корхоналарда молиявий натижалар аудитининг хусусиятлари.
- 7.Рентабеллик даражаси таҳлили.

### **1. Молиявий натижалар аудитининг аҳамияти ва вазифалари**

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз фаолиятини фойдали, харажатларни қоплаши тегишли даромад олиш йўлида ташкил қилади. Олинган даромад миқдори бевосита ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига, сифатига баҳосига, бозордаги талабга қараб ўзгариб боради.

Молиявий натижа асосан йил охирида ҳисоб-китоб қилинади. Бунинг учун йил давомида қилинган хўжалик муомаласининг натижалари ҳисоб-китоб қилиниб, барча бухгалтерия ҳисоби счётларидаги ёзувлар 1 январь ҳолатига келтирилади. Бунинг учун харажатлар ўзида ифода этувчи счётлар ҳисобот даврининг охирига етилади ва йиллик қилинган жами харажат суммалари ҳисоблаб чиқилади.

Молиявий натижаларни ҳисоблаш тартиби тармоқлар бўйича биридан фарқ қилиб, бу фарқ асосида маҳсулот таннархини аниқлаш харажатларни тақсимлаш мезони туради. Молиявий натижанинг асосий манбаи бўлиб, маҳсулотни сотишдан келиб тушган пул маблағлари ҳисобланади. Молиявий натижалар ҳолатига маҳсулот ва товарларни сотиш билан боғлиқ харажатлар бевосита таъсир қилади. Фикримизни далили сифатида савдо-тижорат соҳасида молиявий натижаларни аниқлаш ҳолатига (тартибига) мурожаат қилайлик. Бунинг учун «Маҳсулот (иш, хизмат)лар реализацияси» счётининг маълумотларидан фойдаланамиз. Бу счётнинг кредит томонида товарлар реализацияси сотиш баҳосида кўрсатилади. Олинган товарлар учун мол етказиб берувчилар билан ҳисоб-китобни эркин шартнома (сотиб олиш) баҳосида амалга оширилади. Ўртадаги фарқ савдо устамасини ташкил қилади. Савдо устамасининг миқдори бевосита шу товарга бўлган талаб билан ўлчанади.

Савдо устамасининг асосий мақсади товарларни сотиш билан боғлиқ харажатларни қоплаш ва даромад манбаини шакллантиришдир. Молиявий натижаларни аниқлашда савдо устамаси алоҳида-алоҳида сотилган ва қолган товарларни нисбатан ҳисобланади.

Ҳисобот даврида товарлар ҳаракати билан боғлиқ харажатлар «Давр харажатлари» счёти ҳисобига олинади. Бу счётда кўрсатилган харажатлар жами товарларга тааллуқли бўлиб, даромадни аниқлашда сотилган ва қолган товарларга тааллуқли бўлган харажатларни аниқлашни талаб қилади. Шунинг учун ҳисобот даврининг охирида ўртача савдо устамаси ва сотилган

товарларга тааллуқли ҳаражатларни ҳисоб-китоб қилиш талаб қилинади (йил охирида «Савдо устамаси» ва «Давр ҳаражатлари» счёти бўйича қилинадиган ҳисоб-китоб назарда тутилмоқда).

Молиявий натижаларни аниқлашда уларни бевосита товарларни сотишдан, яъни асосий хўжалик фаолиятидан ва кўзда тутилмаган манбалардан шаклланишига алоҳида аҳамият берилади.

Ўзбекистон Республикасида «Маҳсулот (иш, хизматлар) таннархига киритиладиган маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларнинг шаклланиш таркиби тўғрисида»ги Низомни қабул қилиниши молиявий натижалар ҳолатини такомиллаштиришга қаратилгандир.

Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг самараси йилдан-йилга ортиб бормоқда, янгича муносабатларнинг шаклланиши унинг янги ижобий натижаларини бермоқда. корхона ва ташкилотларда тежамкорликни тўғри ташкил қилиш иқтисодий маданиятни қандай қилиниши билан баҳоланади.

Бозор иқтиодиёти шароитида ҳар бир корхона ўз маҳсулоти сифати учун жавобгар. Бозор талабига жавоб бериш, рақобатбардошлиги, сифатли бўлиши даврнинг ўзида талаб қилмоқда. Юқоридаги талабларни бажарилиши ўз навбатида товар ишлаб чиқаришни молиявий ҳолатини яхшилашига ўз таъсирини ўтказди.

Ўзбекистон Республикасида «Маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатларини таркиби ҳамда молиявий натижаларнинг шаклланиши тартиби тўғрисида»ги Низом халқаро андозаларни ҳисобга олган ҳолда, бухгалтерия ҳиобини юритиш ва солиққа тортиш учун ҳаражатларни ҳисоблашда юзага келадиган фарқларни эътиборга олган ҳолда ишлаб чиқилади.

Низомга асосан корхона ва ташкилотларнинг молиявий натижалари қуйидаги фойда кўрсаткичларига асосан олиб борилади, яъни маҳсулотни сотишдан олинган фойда-ялпи фойда, у маҳсулотни сотишдан олинган соф даромаддан сотилган маҳсулот таннархини айриш йўли билан аниқланади. Молиявий натижаларни аниқлашда юқоридаги Низомга тўлиқ риоя қилинади.

Ўзбекистон Республикасида маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ҳаражатларини тартибга солишни такомиллаштириш тўғрисида махсус Низом қабул қилинди. Низом хўжалик юритувчи субъектлар юридик ва жисмоний шахслар учун Ўзбекистон Республикасида маҳсулот (иш,хизмат)лар таннархига киритиладиган ҳаражатларни аниқлаш бир хилда бўлишини таъминлаш мақсадида, шу билан бирга ҳисоб ва ҳисоботлар ҳақидаги қонунларни инобатга олган ҳолда ишлаб чиқилгандир.

Ҳаражатларни юқоридаги Низом асосида шакллантириш молиявий натижаларни тўғри аниқлаш имконини беради. Низомда келтирилган ҳаражатларни турланиши энг аввало, ҳаражатларнинг тўғри ва тўла акс эттириш, молиявийҳисоботни тузишда фойда ва зарарни аниқлашга қаратилган.

Молиявий натижаларни таҳлил қилишдан асосий мақсад биринчидан, харажатларни камайтиришда ички имкониятларни ва улардан самаради фойдаланиш, иккинчидан маҳсулотни рақобатбардошлигини аниқлашдир.

Молиявий натижаларни таҳлил қилишда қуйидаги омилларга алоҳида эътибор бериш керак:

- 1) Асосий воситалардан самарали фойдаланишга;
- 2) Маҳсулотни рақобатбардошлиги ва сифатига;
- 3) Меҳнат унумдорлигини ошириш имкониятларига;
- 4) Маҳсулот товарларни сотиш даражасига;
- 5) Шартнома шартларининг бажарилишига;
- 6) Унумсиз харажатларни камайтиришга;
- 7) Корхона рентабеллик даражасига.

Юқоридаги омилларни тўғри таҳлил қилиш уни сифати ва ҳажми билан боғлиқ ҳолда олиб бориш молиявий натижаларни яхшиланишига ижобий таъсир қилади.

Мулк шаклидан қатъий назар ҳар бир корхона а ташкилот фаолиятини баҳоловчи кўрсаткич бўлиб унинг маълум тайёргарлик ишларини бошқариш талаб қилинади.

Тайёргарлик ишларига харажатлар ҳисобини тартибга солиш, харажатларни маҳсулот таннархига турлари бўйича тақсимланишини таъминлаш, ялпи даромад суммасини ҳисоб-китобини қилиш каби ишларни бажариш талаб қилинади.

Молиявий натижаларни аниқлашда бевосита маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинган даромад, кўзда тутилмагнан фойда ва зарарлар ҳолатига алоҳида аҳамият берилди. Чунки бундай кўрсаткичлар бухгалтерия ҳисоби алоҳида-алоҳида кўрсатилади.

Давлат тасаруфида бўлган корхоналар билан хусусий уорхоналарни молиявий натижаларини аниқлашдаги асосий фарқ шундаки, фойдани тақсимлашдир.

Халқ хўжалиги тармоқлари ўз навбатида ишлаб чиқариш билан боғлиқ корхоналар яъни саноат, қишлоқ хўжалиги, маиший хизмат, савдо ва хоказо тармоқларни ўз ичига олади, оғир ва енгил саноат тармоқларига бўлинади. Уларни фаолиятида асосий кўрсаткич молиявий натижа ҳисобланади.

Ишлаб сиқариш корхоналарида молиявий натижанинг асосий манбаи бўлиб, маҳсулот ишла чиқариш ва уни истеъмолга етказиб бериш, яъни сотиш ҳисобланса бошқа тармоқларда, масалан, савдо товарларини сотиш ва ундан олинадиган даромад манбаи бўлиб, савдо устамаси ҳисобланади.

Ҳар бир тармоқни ўзига хос хусусиятини ҳисобга олиб, уларда молиявий натижаларни аудит бир-биридан фарқ қилади. Бу фарқ асосида маҳсулотни баҳолаш харажатларни туркумларга ажратиш турлари ётади.

## **2. Товар ва маҳсулотларни сотишдан олинадиган ялпи даромад аудити.**

Ҳар бир товар ишлаб чиқарувчининг охириги маҳсулоти, яъни тайёр маҳсулот тасдиқланган стандартларга жавоб бериши ва техник назорати томонидан қабул қилинган бўлиши керак. Корхона фаолиятида реализация жараёни асосий жараён бўлиб, унда тайёр маҳсулот тузилган шартномаларга асосан товар олувчиларга жўнатилади ва шу даврдан бошлаб сотилган деб ҳисобланади. Сотилган маҳсулот ҳажми ялпи даромадни шакллантирувчи омил ҳисобланади. Хақиқий фойда суммаси ҳар ойнинг охирида қуйидаги усулда топилади:

$$\Phi = \text{СК} - (\text{ТТ} + \text{ҚҚС})$$

## **Бунда $\Phi$ -хақиқий фойда**

СК-маҳсулотни сотиш қиймати

ТТ-тўлиқ ҳақиқий таннарих

ҚҚС-қўшимча қиймат ва акциз солиқ

ялпи даромадни аниқлаш ҳар бир тармоқ хусусиятидан келиб чиққан ҳолда бир-биридан фарқ қилади. Масалан: савдо ишлаб чиқариш ҳиссадорлик жамиятларида ялпи даромад суммасининг манбаи бўлиб, сотилган товарларга таълуқли бўлган сарф устамаси ҳисобланади. Ҳар ойнинг охирида сотилган товарларга таълуқли бўлган сарф устамасининг ўртача фоизи аниқланади. Жами ой давомида сотилган товарлар суммасидан ўртача фоиз суммаси топилади ва шу сумма ташкилотни ҳисобот давридаги ялпи даромади деб юритилади.

Ялпи даромад суммасини аудит назоратида «Маҳсулот сотиш» счетининг кўрсаткичлари аудит томонидан текширилади. Бу счетнинг кредит томонидан қолдиқ товар ва маҳсулотларни сотишдан олинадиган ялпи даромадни кўрсатади. Товар ва маҳсулотларни сотишдан олинган ялпи даромад суммасидан ҳисобот даврида сотилган товарларга таълуқли бўлган харажатлар қоплангандан кейин маҳсулотни сотишдан олинган фойда суммаси кўрсатилади. Аудит назоратида ялпи даромадни ташкил топиши билан боғлиқ бухгалтерия ёзувларининг тузилиши ва у билан боғлиқ ҳисоб-китоблар аудитор томонидан текширилади.

Аудитор ўз фаолиятида товар ва маҳсулотларни сотишдан ташкил топадиган даромадни аудиторлик назоратидан ўтказар экан, биринчи навбатда Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралда тасдиқланган Низомига асосланганлигини ўрганиб чиқади. Низомда келтирилган харажатлар таркиби энг аввало бухгалтерия ҳисобидаги харажатларни тўғри ва тўлиқ акс эттиришга, шунингдек хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисоботини тузиш учун, молиявий натижаларини аниқлашга йўналтирилгандир. Молиявий натижани аниқлашда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланиш юқорида кўрсатилган Низомда белгилангандир.

$$\text{Я}\Phi = \text{ССТ} - \text{ИТ}$$

Бунда ЯФ-ялпи фойда;

ССТ-сотишдан олинган соф тушум;

ИТ-сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари.

Асосий фаолиятдан кўрсатилган фойда, бу маҳсулотни сотишдан олинган ялпи фойда билан давр харажатлари ўртасидаги фарқ ва асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлардан бошқа зарарлар суммасини айрилиш йўли билан аниқланади. Аудиторлик назоратини ўтказишда даромад ва харажатларни тўғри аниқлаш ва гуруҳлашга қандай эътибор берилганлиги, харажат моддалари асосида ўрганилиб чиқилади. Харажат моддаларини тўғри ҳисоб-китоб қилмаслик ҳисобот даврида молиявий натижаларни нотўғри аниқлашга олиб келади. Бундай ҳолларга йўл қўйилганлигини билиш учун аудитор харажатларни махсулий таннарига тўғри ўтказилганлигини ва ўз навбатида қолган маҳсулотга тегишли қисмини тўғри аниқланганлигини текшириб чиқиш керак.

Республикамизда иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш тармоқлар фаолиятини кенгайтиришни талаб қилмоқда. Бу борада савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаларида сезиларли ишлар амалга оширилмоқда. Бугунги савдо ташкилоти фақат товарларни истеъмолчиларга билан кифояланмай балки товар ишлаб чиқариш, яъни истеъмол бозорини товар билан тўлдиришда фаолият кўрсатмоқда. Савдони товар ишлаб чиқариш билан боғлиқ ҳолда фаолият олиб бориш харажатларни маҳсулот таннарига ўтказиладиган қисмини, ҳамда товарларни сотиш билан боғлиқ бўлган қисмини тўғри ҳисоб-китоб қилинишини талаб қилмоқда.

Аудиторлик назоратида харажатларни тўғри ҳисоб қилинганлигини бухгалтерия ҳисобидаги ёзувлар ва уларга берилган бухгалтерия ёзувларини тўғрилигини текширилади. Ҳозирда барча харажатлар қуйидаги гуруҳларга бўлинади, яъни маҳсулот таннарига киритиладиган харажатларга қуйидагилар киради:

- А) бевосита ва билвосита моддий харажатлар;
- Б) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;
- В) ишлаб чиқариш хусусиятларига эга бўлган устама харажатлар.

Шундай харажатлар борки, уларни ишлаб чиқарилган маҳсулот таннарига эмас, балки давр харажатлари таркибида ифода этиш мақсадга мувофиқдир. Бундай харажатларга реклама харажатлари, товарларни ташиб келиш, сақлаш харажатлари киради.

Товарларни сотишдан олинadиган фойда манбаи бўлиб сотилган товарларга таълуқли бўлган савдо устамаси ҳисобланади. Бу устама товарларни шартнома баҳоларига нисбатан, талаб ва таклифни ҳисобга олган ҳолда белгиланиб, товарни сотиш баҳосида намоён бўлади. Аудит текширишда сарф устамалари ҳолати, уларни тўғри белгиланиши аниқланади.

Бозор иқтисодиётининг ўзига хос хусусияти шундаки, сотувчи ўз товарини юқори баҳога, сотиб олувчи эса арзонроқ (пастроқ) баҳода сотиб олишга ҳаракат қилишададир. Бу шароитда савдони ҳолати, ташкил қилиш талаб ва таклифини ўрганиш сотиб олувчига яратилган шароит муҳим ўрин эгаллайди.

Демак, товарни сотиш баҳосини белгилашда талаб ва таклиф, товарнинг сифати, аҳолининг қарийб қобилияти аҳамиятлидир. Истеъмол товарларини сотиш баҳоларини пасайиши шу товарга бўлган талабдан келиб чиқади. Баҳони пасайтириш асоси улар учун қўшилган савдо устамасини пасайтириш ҳисобига амалга оширилади. Товарларни сотиш баҳоларини пасайтиришда асосан инвентаризация ўтказиш йўли билан амалга расмийлаштирилади. Агар сотиш баҳоларини пасайтирган товарлар ҳажми товарлар суммасига нисбатан 30 фоиздан ортиқ бўлса, товарлар тўлиқ инвентаризация қилиниб унинг натижалари аниқланади.

Халқ истеъмоли товарларини арзонлаштириш, яъни сотиш баҳоларини пасайтиришдаги фарқ суммасига дебет «Савдо устамаси» смети, кредит «Товарлар» смети деб бухгалтерия ёзуви берилади. Баҳони пасайиши ўртасидаги фарқ суммаси моддий жавобгар шахснинг товар ҳисоботида кўрсатилади. Товар ҳисоботида кўрсатиш учун асос қилиб инвентаризация натижалари асосида тузилган далолатнома олинади. Сотиш баҳоларини ўзгариши билан боғлиқ муомалалар аудит назоратидан ўтказилаётганда бу тўғридаги буйруқлар, инвентаризация комиссиясининг сифати, тузилган далолатномаларнинг ҳолати, фарқ суммаларини тўғри аниқланганлиги текширилади.

Товарларни истеъмолчиларга етказиб беришда идишлар алоҳида аҳамиятлидир, чунки товарни рекламасида, хусусиятида унинг хизмати юқоридир. Идишлар билан боғлиқ муомалалар аудит назоратидан ўтказилар экан, биринчи навбатда идишларни сақлаш, қайтариб топшириш, уларни баҳолаш билан боғлиқ ҳолатлар аудитор томонидан ўрганилиб чиқиши керак. Идишлар хусусиятидан келиб чиққан ҳолда белгиланган муддатларда қайтариладиган ва қайтарилмайдиган бепул олинган идишларга бўлиш мумкин.

Аудит ишларида идишларни тўлиқлигини аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун мавжуд идишларни инвентаризация қилиш билан амалга оширилади. Лекин идишларни инвентаризация қилиш маълум вақтни талаб қилиши муносабати билан уларни тўлиқлигини моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари асосида ташкил қилиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Идишлар билан боғлиқ бўлган муомалалар аудит қилинаётганда, уларни идиш йиғувчи ташкилотларга топширилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар ёрдамида идишларнинг ҳолати аудиторлик назоратидан ўтказилади. Агар аудитор томонидан идишлар ҳаракати билан боғлиқ муомалалар бўйича жарима тўловларининг тўпланганлиги аниқланса, у ҳолда айбдор шахслар аниқланиб тегишли ундириб олиш чора тadbирлари белгиланади.

### **3. Фойда ва зарарлар аудити**

Мулк шаклидан қатъий назар ҳар бир корхона ва ташкилотнинг иш фаолиятининг натижаси унинг молиявий ҳолати билан, яъни олинган даромадлари билан баҳоланади. Фойда бир турли маҳсулот бўйичаа ёки жами маҳсулотни сотишдан олинадиган даромад билан харажатлар ўртасидаги фарқдан иборат.

Фойда ҳолатига маҳсулот сифати, сотиш имкониятларига, тўлов муносабатларига боғлиқ бўлиб сотилган маҳсулот ҳажми билан тартибга солинади.

Фойда ва зарарлар аудитида сотилган маҳсулот миқдорини тўғри белгилаш, харажатлар ҳисоб-китоб, уларни маҳсулот таннарихига ўтказилиши тўғрилиги текширилади. Фойда ва зарарлар ҳолати аудит назоратида уларни маҳсулот тури бўйича ҳисоб-китоб қилинишига эътибор бериш талаб қилинади.

Фойда ва зарарни тўғри ҳисоб-китоб қилинганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар, харжат моддалари бўйича текширилиб, ўртадаги фарқ суммаларини келиб чиқиш сабаблари таҳлил қилинади бухгалтерия ҳисоби счётларидаги фойда ва зарарни кўрсатувчи ёзувлар бу тўғрида тузилган ҳисобот кўрсаткичлари билан таққосланиш ҳолда аудитдан ўтказилади.

Аудит назорати давомида ҳисоб ва ҳисобот кўрсатмаларидаги фойда ва зарарлар, баланс фойдани аниқланганлиги текширилади. Фойда ва зарарлар аудитида фойдадан тўланган солиқ ва бошқа тўловларни белгиланган меъёрларга мос келиши аниқлаб корхонанинг соф даромадини тўғри ҳисоб-китоб қилинганлиги аниқланади. Текшириш давомида ялпи даромад суммаисдан қопланадиган харажатлар уларни ҳисобот даврлари бўйича такомиллаш таркиби текширилади. Корхона фойдасини қайси йўналишлар бўйича такомиллаш тартиби текширилади. Корхона фойдасини қайси йўналишлар бўйича сарфланганлиги уни корхона хўжалик фаолияти билан боғлиқ даражасига аудитор алоҳида эътибор бериши керак.

Мол етказиб берувчи ва товар олувчи ташкилотлар ҳисоб-китобларни тўғри амалдаги қонунларга мос шартнома шартларига асосланган ҳолда олиб боиришлари керак. Ҳар иккала ташкилот учун шартнома шартларини бажармаслик, тегишли жарима, устама суммаларини келиб чиқишига сабаб бўлади, яъни кўзда тутилмаган фойда ва зарарлар келиб чиқади. Уларни келиб чиқиш сабабларига қуйидагилар киради:

- Банк томонидан белгиланган тўлов муддатларига риоя қилмаслик;
- Шартнома шартларини бажармаслик;
- Жўнатилган товарларни тасдиқланган стандарт нормаларига тўғри келмаслиги;
- Товарларни идишларга жойлашдаги хатоликлар;

Юқоридаги ҳолатлар бўйича кўзда тутилмаган фойда ва зарарлар ҳолати аудит назоратида биринчи навбатда шартномаларни қонун талабларига мос келиши, уларни тўғри тузилгани ўрганилади, чунки шартнома шартлари бўйича бажармаслик ҳолатлари учун турли жарима фоизлари белгилангандир. Иккинчидан кўзда тутилмаган фойда ва

зарарларни вйбдорларни аниқлашига қаратилади. Аудит назоратида келтирилган зарар қайси манбалардан қопланганлиги текширилади.

Шартнома шартларини бажармаслик оқибатида келиб чиқадиган кўзда тутилмаган фойда ва зарар алоҳида-алоҳида текширилиб, уларни хужжатлаштириш тартибига алоҳида эътибор бериш лозимдир. Кўзда тутилмаган фойда ва зарарлар ҳолати аудит назоратида уларни бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри кўрсатилганлиги хужжатлар ёрдамида ҳарр бир ҳолат бўйича текширилади.

#### **4. Молиявий натижаларни ҳисоб кўрсаткичлари бўйича аудити**

Ҳар бир корхона ва ташкилот фаолиятини умумлаштириш, хўжалик фаолиятига баҳо беришда ҳисобот (кўрсаткичлари) алоҳида аҳамиятлидир.

Амалиётда оператив, статистика, бухгалтерия ҳисобларидан кенг фойдаланилади. Оператив ҳисобот узлуксиз тарзда олиб борилмасдан, маълум бир вақт бирлигида амалга оширилаётган хўжалик жараёнини кузатиш мақсадида тузилади, кўп ҳолларда оператив ҳисобот кўрсаткичлари умумлаштирувчи маълумотларни ўзида ифода этмайди.

Статистика ҳисобот шакллари, тузилиши тегишли маълумотларни қайд қилиш тартиби давлат органлари томонидан тартибга солинган ҳолда олиб борилади. Бухгалтерия ҳисоби бошқа ҳисобот шаклларида фарқли ҳолда, ташкил қилиниб, биринчидан амалга оширилган хўжалик муомалаларини узлуксизлигини талаб қилади, иккинчидан ҳисоботни тузиш тартиби, топшириш кўриб чиқиш ва тасдиқлаш Республика Молия Вазирлиги томонидан белгиланади. Бухгалтерия ҳисобини ҳажми, тегишли ҳисобот бланкалари Вазирлик томонидан тасдиқланади. Бухгалтерия ҳисоботида тасдиқланмаган хужжатлардан фойдаланиш ман қилинади.

Бухгалтерия ҳисобини тузиш учун тегишли тайёргарлик ишларини олиб бориш талаб қилинади. Бундай тайёргарлик ишларига тегишли счётлардаги маълумотларни ҳисоблаб чиқиш, қолдиқларни аниқлаш, уларни аналитик счётлар билан тўрилигини таъминлаш айланма ведомостлари тузиш, уларни маблағлар ҳолатини тўғри ифодалаш, бош давтар маълумотларини ҳисоблаб балансга олиш ишлари кирати.

Бухгалтерия ҳисоблари қайси даврга тузилишига қараб иккига бўлинади, яъни даврий ва йиллик бухгалтерия ҳисоблари, ўз навбатида даврий бухгалтерия ҳисоботлари ойлик, чораклик бухгалтерия ҳисоботларига бўлинади.

Йиллик бухгалтерия ҳисоби жорий йил натижалари бўйича йилнинг охирига тузилади. Йиллик бухгалтерия ҳисоботини тузиш тасдиқланган йўриқномаларга асосланади.

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз фаолиятини фойдали бўлиши учун ҳаракат қилади ва бунинг учун белгиланган тартибда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил қиладилар. Бухгалтерия ҳисобида ҳар бир амалга оширилган хўжалик муомаласи иккиёқлама ёзув асосида (ифода этилади) кўрсатилади, яъни бир счёт дебетланиб, иккинчиси кредитланади.

Ой, чорак давомида ҳар бир амалга оширилган хўжалик муомалалари тегишли журонал ордерларда умумлаштирилади, яъни тегишли ҳисобот даври учун ҳисобот тузишга маълумотлар жамлаб боради.

Ҳисобот маълум бир белгиланган муддат ичида амалга оширилган хўжалик муомалалари умулаштирилган ҳолда ўз ифодасини топади. Ҳисоб чорак ва йиллик бўлиб, уни тузиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан белгиланади. Ҳозирда чорак ва йиллик молиявий ҳисоботларни шакллари тўлдириш тўғрисидаги кўрсатма асосида олиб борилмоқда (1997 йил 15.01.5-сони буйруқ) чораклик ва йиллик ҳисоботларни тузиш тартиби, муддатлари Республика Молия Вазирлиги томонидан белгиланади.

Ҳисоботни мазмунли бўлиши ва қуйидагиларга жавоб бериши керак:

-Маълумотларни тўғри бўлиши;

-Аниқ ва содда тузилиши;

-Вақтида тузилиши ва топширилиши;

Чораклик ҳисоботлар учун қуйидаги ҳисобот шакллари тасдиқланган:

1. «Бухгалтерия баланси» шакли.
2. «Молиявий фаолият ҳақидаги ҳисобот» шакли.
3. «дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳақидаги маълумотнома» шакли.

Юқоридаги ҳисобот шакллари тўлдириш учун маълумотлар бухгалтерия ҳисобининг тегишли счётлардан олинади.

Ҳисобот кўрсаткичларини тўғрилигини корхона хўжалик фаолиятига тўғри баҳо бериш, эришган ютуқ ва камчиликларни таҳлил қилиш имконини беради. Ҳисобот тузишда иқтисодий маълумотларни умумлаштириш, уларни баланс моддаларига жойлаштиришда ҳисоб маълумотларини тегишли счётлар бўйича ҳисоб-китоб қилиш алоҳида аҳамият талаб қилади. Шунинг учун ҳисобот кўрсаткичларини тўғрилигини таъминлаш бевосита бош бухгалтер зиммасига юклангандир.

Йиллик ҳисобот белгиланган муддатларда топширилиши юқори ташкилотлар томонидан назорат қилинади. Ҳисобот қабул қилинган қарорларни бажарилиши малдаги қонунларга риоя қилиш шартлари ўрганилади.

Корхона ва ташкилот ҳмабалғларининг ҳоолати, хўжалик фаолияти давомида ўзгариб боради, яъни материаллар тайёр млахсулотга, тайёр махсулотлар эса пул маблағларига айланиб боради. Ишлаб чиқаришни кенгайтириш, махсулот сифатини яхшилаш мақсадида мулк эгасига шундай маълумотлар керак бўладики, унинг натижасига кўра маблағларга, яъни асосий ва асосий маблағларга бўлган талдалбни ўрганиш учун асос яратилади.

Ҳар бир ҳисобот маълум бир белгиланган мақсад учун қаратилгандир, олайлик моддий жавобгар шахсларнинг товар ҳисоботини, унда ҳисобот кунининг бошига бўлган товарлар қолдиғини кунлик кирим ва чиқими, куннинг охирига бўлган қолдиқ кўрсатилади. Демак, ҳисобот кўрсаткичлари деб товар ҳаракатини узлуксиз маълум кетма-кетликда ташкил қилинишидир.

Ҳисобот кўрасаткичлари доимо маълум кетма-кетликда ташкил қилинмайди, мисол учун оператив (тезкор) ҳисобот кўрсаткичлари фақат кузатиш ўтказилаётган давридаги маълумотни ўрганиб умумлаштириб бориш мумкин, лекин бу ҳисобот кўрсаткичи узлуксиз, кетма-кетликка риоя қилинган деб ҳисобланмайди.

Ҳисобот кўрсаткичларидаги ёзувларни тўғрилигини ўлчов бирликларидан ўринли фойдаланиш талаб қилинади.

Ҳар бир мулк эгаси 3 маблағларини тўлиқлигини таъминлаш асосида тегишли молиявий ҳолатини яхшилашини ҳисобга олган ҳолда фаолият кўрсатади. Молиявий ҳолати дейилганда корхона ва ташкилотнинг фаолияти давомида эришган фойда ёки зарарлари тушунилади.

Молиявий натижани аниқлашда маҳсулотни сўтдан олинган даромад, яъни ялпи даромаддан қилинган харажатлар чиқариб ташлангандан қоладиган сумма назарда тутилади. Аудитор корхона молиявий ҳолати тўғрисидаги ҳисоботни тўғрилигини текширишдан олдин, унинг Низоми, ташкил қилиш билан боғлиқ барча таъсис ҳужжатларида олинган фойдани сарфланиши тўғрисида тегишли маълумотлар кўрсатилади.

Ўзбекистон Республикасида «Маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларнинг шаклланиши таркиби тўғрисида»ги Низомнинг қабул қилиниши молиявий ҳолатни тўғри аниқлашга харажатларни тартибга солиш учун қаратилгандир. Низом ҳўжалик юритувчи субъектлар учун Республика миқёсида маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиладиган харажатларни аниқлаш, уларни, бир хил бўлишини таъминлаш мақсадида ишлаб чиқилгандир.

Молиявий натижаларни аниқлаш тармоқлар бўйича бир-биридан фарқ қилиниши мумкин. Масалан: савдода молиявий натижани аниқлашда товарнинг сотиб олиш, яъни шартнома баҳосига қўшилладиган савдо устамаси молиявий натижани шакллантирувчи омил ҳисобланиб, унинг ҳисобидан товарларни истеъмолчига етказиб бериш билан боғлиқ ҳолда жойлар қопланади, қолган қисми молиявий натижа деб ҳисобланади. Шунинг учун савдода сотилган товарларга тааллуқли бўлган савдо устамасининг фоизи аниқланади.

Сотилган товарларга тааллуқли савдо устамаси ташкилотни сифат кўрсаткичи ҳисобланиб, б сумма «Савдо устамаси» сўтинининг кредит томонида кўрсатилади, шунинг учун аудитор бу сўт бўйича амалга оширилган муомалаларни, шунингдек сотилган товарларга тааллуқли савдо устамаси тўғри аниқланганлигини текшириб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Демак, савдода молиявий ҳолат, натижа, савдо устамаси кредит томонидаги қолдиққа ва муомала харажатлари ҳолтига нисбатан аниқланади. Молиявий натижалар тўғрисида 2-шакл «Молиявий фаолият ҳақидаги ҳисобот» шакли тузилади. Аудит назоратида 2-шаклда кўрсатилган маълумотлар бухгалтерия ҳисоби сўтларидаги маълумотлар билан таққосланиб ҳар бир ҳисобот сатридаги кўрсаткич ҳисоб ёзувлари билан солиштирилиб тўғрилиги аниқланади. Молиявий натижалар ҳолати тегишли

счётларда бош дафтарга олинади, бош дафтардаги маълумотлар 2-шаклдаги кўрсатилган маълумотлар билан солиштирилган ҳолда текширилади.

## **5. Молиявий ҳисобот тузиш ва аудитдан ўтказиш**

Молиявий ҳисобот қамраб олган даври бўйича кунлик, ҳафталик, ойлик, кварталлик ва ярим йиллик ҳисоботлар ва йиллик ҳисоботларга бўлинади. Ҳисоботни тузишда бухгалтерия ҳисоботини юритишнинг қуйидаги шартларига риоя қилиш талаб қилинади:

- Ҳисобот йили давомида қонунда белгиланган тартибда мулкӣ муносабатларга амал қилиш ҳисоб сиёсатини бажариш
- Ҳисобот йилида амалга оширилган хўжалик муомалаларини счётларда тўғри акс эттириш ва сарф харажатларни ҳисобот даври бўйича акс эттириш
- Бухгалтерия ечимлари режаси асосида ва бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонунга риоя қилиш
- Ҳисобот кўрсаткичларини тўлиқлигини, аниқлигини таъминлаш мақсадида белгаланган инвентаризация ўтказиш муддатларига риоя қилиш ва синтетик счётлар маълумотини аналитик счёт маълумотлари билан тенглигини таъминлаш.

Молиявий ҳисоботга қўйилган талаблардан бири ҳисобот тушунарли ва содда бўлишидир. Ҳисоботда кўрсатилган маълумотларнинг тўғрилиги биринчи навбатда бухгалтерия ҳисобининг ҳолатига счётлардаги ёзувларнинг аниқлигига боғлиқдир.

Молиявий ҳисобот кўрсаткичларидаги маълумотларнинг тўғрилиги аудит назоратидан ўтказилар экан асосий эътибор уларни тасдиқловчи манбалар яъни бухгалтерия ҳисоби кўрсаткичлари назоратдан ўтказилади.

Молиявий ҳисобот қуйидаги шаклларни ўз ичига олади, аудит назоратида ҳар бир ҳисобот шаклидаги маълумотларнинг тўғрилиги аниқлаб чиқилиши керак. Мисол учун «Бухгалтерия баланси» 1-шакл маълумотларининг аниқлиги тўғрилигини текширишда ҳар бир баланс моддасини ифода этувчи бухгалтерия ҳисоби счётидаги маълумотлар билан баланс моддасида кўрсатилган маълумот бир-бири билан таққосланади.

Бошқа бухгалтерия (молиявий) ҳисоботи шаклларида ифода этилган кўрсаткичлар тегишли бухгалтерия счётлари ёрдамида текширилади.

Айрим ҳисобот кўрсаткичларини бевосита тегишли счётлардан олиш имконияти паст, ҳисобот кўрсаткичларини бевосита тегишли счётлардан олиш тартибга солинади. Бундай ҳолларда ҳисобот кўрсаткичларини тўғрилигини текшириш тузилган ҳисоб-китобларни тўғрилигини текшириш билан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунга асосан молиявий ҳисоб тузадилар.

Маълумки ҳисобот кўрсаткичларидаги асосий маълумотлар тегишли жадвал кўринишида ифода этилади. Жадвалдаги маълумотлар корхона ва ташкилот хўжалик фаолиятига ҳисобот йилида рўй берган ижобий ёки салбий ўзгаришлар тўғрисида тўлиқ маълумотлар бермайди. Йиллик

ҳисоботга ёзиладиган тушунтириш хатида ҳисобот даврида ҳўжалик фаолиятини яхшиланишига таъсир қилувчи омиллар шарҳи билан кўрсатилади.

Тушунтириш хатининг бошланишида тармоққа тааллуқли бўлган қонунларнинг бажарилиши, бу бўйича белгиланган чора-тадбирлар мазмуни қисқа ва тушунарли тарзда ёзилади. Тушунтириш хатида асосан қуйидаги маълумотларни тўлиқ ёритилишига эришиш керак:

-ҳисобот даврида корхона ишчи ходимларининг касб маҳорати натижалари;

-олинган ва тўланган жарималар уларни келиб чиқиши сабаблари;

-асосий воситалардан унумли фойдаланиш;

-номоддий активлар ҳолати бўйича ўзгаришлар;

-ҳаражатларнинг тежаб қолишдаги ички имкониятлардан фойдаланиш.

Тушунтириш хатида ҳисобот даврини эришган ютуқлар эмас, балки кейинги йил учун таклифлар, таҳлил натижалари ўз ифодасини топиши керак. Ҳисобот даврининг бошига ва охирига бўлган ташкилотни тўлов қобилиятини, айланма маблағларда фойдаланиш имкониятлари таҳлиллар асосида берилади.

Мулк шаклидан қатъий назар ҳар бир корхона, ташкилот ўз фаолиятини умумлаштириш натижасини аниқлаш ва унга баҳо бериш мақсадида ҳисобот тузиши ва камчиликларини таҳлил қилиш имконияти яратилади.

Ҳисобот тузиш йили билан миқдор ва қиймат кўрсаткичлари ҳолати бир хил кўрсаткичда яъни пул ифодасида кўрсатилади. Бухгалтерия ҳисоботи корхона фаолиятини режалаштиришда назорат ва баҳолашда ахборот манбаи бўлиб хизмат қилади. «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуннинг 16-моддасида: «Молиявий ҳисобот, Бухгалтерия ҳисоби маълумотлари асосида тузилади».

Молиявий ҳисобот қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Бухгалтерия баланси;
- Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот;
- Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот;
- Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот;
- Изохлар, ҳисоб-китоб ва тушунтиришлар.

Молиявий ҳисоботнинг таркиби ва мазмунини «Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги белгилайди» деб кўрсатилган.

Демак, йиллик, чорак бўйича ҳисоботларни тузиш тартиби, мазмуни Республика Молия Вазирлиги томонидан белгиланади ва бу тўғрисида тегишли Низом, Йўриқномаларни ишлаб чиқади. Ундай ҳисоботнинг мақсади, вазифалари тузиш тартиби кўрсатилади.

Йиллик ҳисобот кўрсаткичларини тўғрилиги бухгалтерия сўётларидаги маълумотларга асосланган бош дафтар маълумотлари билан тартибга солинади. Йиллик бухгалтерия ҳисоботида тушунтириш хати илова қилинади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий фаолияти (аҳволи) белгиланган ҳисобот шаклида кўрсатилади. Ҳисобот кўрсаткичларида корхона ташкилотининг фаолияти ўтган ҳисобот даври билан, йил бошига бўлган ҳолати билан таққосланиб таҳлил қилинади.

Бухгалтерия ҳисоботининг бошқа ҳисобот турлари фарқи шундаки, унда бир вақтнинг ўзида натура ва пул ўлчов бирликларидан фойдаланиш мумкин. Иккинчидан ҳисобот кўрсаткичларини кетма-кетлиги уларни ўзаро боғлиқлиги билан бошқа ҳисобот кўрсаткичлар билан фарқ қилади.

Ҳисобот кўрсаткичларида маблағ ҳаракати умумлаштирилган ва турлари, йўналишлари бўйича таҳлил қилинади. Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 1997 йил 15 январдаги 5-сонли буйруғида «Корхоналарнинг шакллари тузиш бўйича кўрсатмаси»да ҳисоботларни тузиш тартиби, ҳажми, маълумотларни акс эттириш кўрсатилган.

Ҳисобот кўрсаткичларини тўғрилиги аудит назоратидан ўтказилаётганда ҳисобот учун белгиланган шаклларга алоҳида аҳамият бериш лозим. Агар аудитор «Бухгалтерия баланси»ни текширар экан, балансдаги кўрсаткичларни синтетик счёт кўрсаткичлари билан, мос келиши аниқлаб чиқади.

Хўжалик фаолиятида маблағлар ҳаракати билан боғлиқ счётлардаги маълумотларни аналитик счётлардаги кўрсаткичлар билан боғлиқлигига аудит эътибор бериш керак. Аудитор томонидан «Молиявий фаолият ҳақидаги ҳисобот» шакли (2-шакл) назорат қилинар экан, асосий эътибор Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан тасдиқланган шакллар билан уларни ўзаро боғлиқлиги яъни баланс моддаларидаги кўрсаткичларни ҳисобот шаклларидаги маълумотлар билан мос келиши таҳлил қилинади. Айниқса, 2-шаклдаги «Сотишдан тушган соф тушумни аниқлашда қўйилган қиймат солиғи бож тўловлари каби маълумотлар билан боғлиқ ҳолда текширилади. Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» (2-шакл)ни иккинчи қисми бевосита бюджетга тўловлар тўғрисидаги маълумот бўлиб, унда солиқлар суммаси турлари бўйича кўрсатилади. Бу шаклдаги маълумотлар билан тегишли шаклларнинг маълумотлари бир-бири билан таққосланган ҳолда таҳлил қилинади.

## **6. Қўшма корхоналарда молиявий натижалар аудитининг хусусиятлари**

Президентимиз И.А.Каримов республикамызда хорижий сармоялар иштирокидаги ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил қилишга қайта эътибор билан қараб келмоқда. Хорижий корхоналар иштирокида ташкил қилинган корхоналар фаолиятини рағбатлантиришга қаратилган бир қатор Фармонлар қабул қилинди.

Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар ташкил этиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 2 июлдаги «Ўзбекистон Республикасида хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш, Давлат рўйхатидан ўтказиш ва тугатиш тартиби тўғрисида»ги 366-сонли қарорида белгилаб берилган. Бу қарорга 1998 йил 27

март 134-сонли Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан киритилган ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда Давлат рўйхатидан ўтказиладиган хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар жумласига қуйидаги шартларга жавоб берадиган корхоналар киради.

Корхонанинг низом жамғармаси 150 минг АҚШ долларига тенг суммадан кам бўлмаслиги керак. Корхона иштирокчиларидан бири албатта хорижий юридик шахс бўлиши керак. Хорижий сармоя улуши корхона низом жамғармасининг камида 30 фоизини ташкил этиши зарур.

Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар ҳудудларида жойлашган 500 минг АҚШ долларгача миқдорда Низом жамғармасига эга бўлган хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар Қорақалпоғистон Республикаси Адлия Вазирлигида ва вилоятлар адлия бошқармаларида давлат рўйхатидан ўтадилар.

Низом жамғармаси 500 минг АҚШ долларида кўп бўлган, шунингдек, Тошкент шаҳрида жойлашган хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналар Ўзбекистон Республикаси Макроиқтисодиёт ва статистика Вазирлигининг Давлат статистик департаменти ёки тегишли ҳудудий органида унинг корхоналар ва ташкилотларнинг ягона давлат реестрига киритилганлиги ва унга корхоналар ва ташкилотлар умумреспублика классификаторининг идентификация кодлари берилганлиги тўғрисидаги гувоҳномани олишга мажбурдир.

Рўйхатдан ўтган корхона бир ҳафта ичида ўзи жойлашган жойдаги солиқ инспенциясида рўйхатдан ўтиши мажбурдир.

Чет эл инвестицияларини амалга ошириш шакллари, чет эл инвесторларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари уларнинг ҳўжалик фаолияти тартиби чет эллик ходимларни жалб этиш тартиби ҳамда чет эл инвестициялари бўйича давлат мажбуриятлари ва улар устидан назорат қилиш бўйича давлат органларининг ваколатлари Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонунда белгиланган. Мазкур Қонуннинг 6-моддасида чет эл инвестициялари иштирокидаги корхона давлат рўйхатига олинган пайтдан бошлаб юридик шахс ҳуқуқига эга бўлишлиги белгилаб қўйилган.

Юқоридаги Қонуннинг 12-моддасига мувофиқ чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари талабларига риоя этган ҳолда экспорт-импорт муомалаларини мустақил равишда амалга оширадилар. Ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотни экспорт қилганларида бундай маҳсулотлар лицензияланмайди ва кварталланмайди. Чет эллик инвесторлар билан тузилган шартномаларга мувофиқ Ўзбекистон Республикасида турган чет давлатлар фуқароларининг шахсий эҳтиёжлари учун олиб кириладиган мол-мулкдан бож тўловлари олинади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 31 майдаги «Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиши ва уларнинг фаолиятини рағбатлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Фармонида мувофиқ экспортга мўлжалланган ва импортнинг ўрнини босувчи маҳсулот ишлаб чиқарувчи хорижий инвестициялар

иштирокидаги корхоналар учун 1996 йил 1 июндан бошлаб ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун бюджетга тўланадиган фойдадан олинадиган солиқ, қўшилган қиймат солиғи юзасидан тўловлар икки йилгача кечиктириш ҳуқуқи берилган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 30 ноябрдаги «Хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга бериладиган қўшимча рағбатлантириш омиллари ва имтиёзлари тўғрисида»ги Фармониға мувофиқ 1997 йил 1 сентябрдан бошлаб ўзи ишлаб чиқарадиган маҳсулотни эркин алмаштириладиган валютаға экспорт қилувчи хорижий сармоялар бўлиб ишлаб чиқариш корхоналари учун қуйидаги қўшимча имтиёзлар берилган:

- Ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотға экспорт бож тўловлари бекор қилинган;

- Харидорларға хизмат қилувчи вакил банкларнинг кафолатлари мавжуд бўлган ҳамда амалдаги қонунларда кўзда тутилган валюта даромади тушуми муддатларида риоя этилган тақдирда ўз маҳсулотини олдиндан ҳақ тўламасдан ва аккредитив очмасдан экспорт қилиш ҳуқуқи берилган.

Юқоридаги имтиёзларни бошқа турлари ҳам амалдаги қонунлар асосида қўлланилиб келмоқда.

Қўшма корхоналар фаолияти (тузилган) Уставда белгиланади, уни амлга ошириш қўйилган ўзаро сармояларда намоён бўлади. Низомға асосан корхонанинг устав сармояси унинг иштирокчилари ҳисобидан ташкил топади. Устав сармоясига хўжалик фаолиятидан олинган фойда ҳисобига қўпайиши мумкин.

Аудит назоратида биринчи бир томонларнинг устав сармоясидаги улуши, ўрганилади, унинг амалдаги қонунларига мос ҳолда тшқил қилинганлиги аниқланади.

## **7. Рентабиллик даражаси таҳлили ва аудити.**

Рентабиллик хўжалик фаолиятининг натижаларини тўла ва ҳар томонлама тасвирлаб беради. Мулк шаклидан қатъий назар иш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткич сифатида фойдаланилади. Рентабеллик хўжалик фаолиятини ўз даромадлари билан барча харажатларини қоплаб хўжаликни ривожлантиришға қўшимча фойда касб этади. Рентабеллик даражасини аниқлашда турли кўрсаткичлардан фойдаланиш, яъни тармоқ хусусиятини ҳисобға олиш алоҳида аҳамиятлидир. Ўз навбатида унга таъсир қилувчи омилларни тўғри аниқлаш ва уларни тўғри таҳлил қилиш натижасида унумсиз харажатларни камайитириш имкониятларини белгилаш чора-тадбирлари ишлаб чиқилади.

Рентабеллик даражасини аниқлаш, таҳлил қилиш ва аудит назоратини ишлаб чиқариш ҳиссадорлик жамиятлари мисолида ўрганиб чиқилиши мақсадға мувофиқ деб ҳисобланган ҳолда фикр юритилади. Савдода рентабеллик даражаси фойданинг товар айланишиға нисбатан аниқланади. Фойда мулкдорининг ўзи савдода икки кўрсаткичға, яъни товар айланишиға ва товарларни сотиш билан боғлиқ бўлган харажатларға боғлиқдир. Лекин

савдода рентабеллик даражасини аниқлаш бўйича бошқа таклиф ва мулоҳазалар ҳам мавжуд. Масалан: фойдани асосий фондларга нисбатан ёки фойдани харажатларга нисбатан бўйича аниқлаш. Хозирда рентабелликни аниқлашда фойданинг товар айланишига нисбати бўйича аниқланишининг асосий томони шундаки, биринчидан икки кўрсаткич, яъни даромад (фойда) ва товар айланиши асосий кўрсаткич деб ҳисобланишидадир. Маълумки рентабелликни қайси кўрсаткичга нисбатан аниқлаш, ундан кутилаётган мақсадга эришиш бош вазифа бўлиб қолиши керак.

Мулк шаклидан қатъий назар рентабеллик даражасини аниқлашда, корхона ва ташкилотлар турли кўрсаткичлардан фойдаланадилар. Мисол учун савдо ташкилотларида рентабеллик даражаси фойданинг товар айланишига нисбатан аниқланади. Иқтисодий адабиётларда, амалиётларда рентабелликни аниқлаш усуллари кўрсатилган. Корхонанинг рентабеллик даражасига биринчи навбатда маҳсулотни сотиш ҳажми таъсир қилса, иккинчи навбатда харажатларни тежамкорлик асосида ташкил қилиш меҳнат унумдорлигини ошириш каби омиллар ўз таъсирини ўтказди.

Демак, бугунги рентабелликни аниқлаш тартиби бошқа кўрсаткичларни ҳам ўзида ифода этилишидадир. Рентабелликни таҳлил қилиш биринчи навбатда унга таъсир қилувчи омилларни белгилашга олиб келади. Рентабеллик даражасини таҳлил қилишда аудитор биринчи навбатда ялпи даромад даражаси билан харажатлар ҳолатига алоҳида эътибор бериши керак. Ялпи даромаднинг ўзгаришига икки омил яъни товар айланиши ҳажми ва сотилган товарларга таълуқли бўлган савдо участкаси таъсир қилади. Товар айланиш ҳажмини рентабелликка таъсирини аниқлашда, товар балансидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Яъни товар баланси:

$$T_{ск}+T_{к}=T_{о.к}+C_{т.с}$$

Бу ерда:  $T_{ск}$ —товарларни бошланғишлаб чиқариш қолдиғи;

$T_{к}$ —киримга қабул қилинган товарлар;

$T_{о.к}$ —товарларнинг охирги қолдиғи;

$C_{т.с}$ —сотилган товарлар суммаси.

Товар айланиш ҳажмига ҳисобот даврининг бошқа мавжуд товарлар қолдиғи билан охирги товарлар қолдиғи ўртасидаги ўзгаришни яққол кўриш мумкин. Товар айланиши омилини ўртача ялпи даромад даражасига таъсирини аниқлаш учун товар айланиши ҳажми бўйича мутлоқ фарқи режадаги ўртача ялпи даромад даражасига кўпайтирилиб 100 га бўлинади.

Ўртача ялпи даромад даражаси ўзгариши билан боғлиқ оралиғни аниқлаш учун ўрта ялпи даромад даражаси бўйича мутлоқ фарқ ҳисобидаги товар айланиши ҳажмига кўпайтирилиб 100 га бўлинади. Ҳар иккала омилни ижобий баҳолаш билан бирга корхона ва ташкилот фойдасига харажатлар ўз таъсирини ўтказиб беради. Умуман олганда рентабеллик даражасини таҳлил қилишдан асосий вазифа, биринчидан унга таъсир қилувчи омилларни аниқлаш бўлса, иккинчидан рентабелликни ошириш имкониятларини белгилашдир, учинчидан товар захираларини тартибга солишдир.

Аудитор томонидан рентабеллик даражаси текширилар экан, асосий эътибор уни тўғри аниқланганлигини текширилиб чиқилади. Текшириш давомида товар заҳиралари ҳолати, товар айланиш ҳажмига ялпи даромад даражаси, харажатлар даражасини тўғри аниқланганлиги, ойлик сотилган товарларга таълуқли бўлган савдо устамасини аниқлаш тартиби ўрганилади.

Савдода товарлар ҳаракати билан боғлиқ харажатлар бевосита рентабеллик даражасига ўз таъсирини ўтказилиши ҳисобга олиниб, харажатларни сотилган товарларга ва қолган товарларга таълуқли бўлган қисмини тўғри аниқланганлигини аудитор томонидан текширилади.

## **9-мазу.БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ХОЛАТИ АУДИТИ.**

1.Бухгалтерия ҳисоби, ҳисоботи аудити.

2.Бухгалтерия ҳисоботини шакллари бўйича таҳлили ва аудиторлик назорати:

а) баланс аудити;

б) молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот аудити;

в) бошқа ҳисобот шакллари аудити.

### **1. Бухгалтерия ҳисоби ҳисоботи аудити**

Ўзбекистон Республикасида мулкчилик шаклидан қатъий назар барча корхона ва ташкилотларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисидаги Низомини тасдиқлаш, ҳамда бухгалтерия ҳисоби счётлар тизимини такомиллаштириш ҳақида»ги 1994 йил 26 мартдаги 164-сонли қарорига асосан республикамызда бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишнинг умумий қоидалари хўжалик муомалаларини хужжатлаштириш ва уларни бухгалтерия ҳисоботида акс эттириш каби қоидалар ўз ифодасини топган.

Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун ҳисоб ишларини ташкил қилишни тартибга солиш, бош ҳисобчининг ҳуқуқи, вазифалари бухгалтерия ҳисобини юритиш тартибини белгилаб берди. Қонуннинг 2-моддасида: «Бухгалтерия ҳисобининг мақсади фойдаланувчиларни ўз вақтида тўлиқ, ҳамда аниқ молиявий ва бошқа бухгалтерия ахбороти билан таъминлашдир.

#### **Бухгалтерия ҳисобининг вазифалари:**

Бухгалтерия ҳисоби ҳисоб варақаларидаги активларнинг ҳолати ва ҳаракати, мулкый ҳуқуқлар ва мажбуриятларнинг ҳолати тўғрисидаги тўлиқ аниқ маълумотларни шакллантириш;

Самарали бошқариш мақсадида бухгалтерия ҳисоби маълумотларини умумлаштириш;

Молиявий, молиққа доир ва бошқа ҳисоботларни тузишдан иборатдир» деб белгилаб берилган.

Бухгалтерия ҳисоби ҳолати назоратидан ўтказилар экан, амалдаги қонун ва йўриқномаларга амал қилиш ҳолати текширилади. Бухгалтерия ҳисоби ҳолати аудитида счётлар режасига тўғри амал қилиш, хужжатларни белгиланган талабларга тўлиқ жавоб бериши аниқланади.

Текшириш давомида баланс моддаларидаги маълумотларга алоҳида эътибор берилади. Бухгалтерия ҳисоби ҳолатини тўғри таҳлил қилиш биринчидан маблағлар ҳолатини, уларни турлари бўйича ўрганишни таъминласа, иккинчидан амалга оширилган хўжалик муомалаларини тўлиқлигини аниқлаш имконини беради.

Аудитор томонидан бош дафтардаги ёзувларни журнал-ордерлардаги маълумотлар билан таққослаш ишлари ўтказилар экан бош ҳисобчининг иш фаолиятига алоҳида эътибор берилади.

Бухгалтерия ҳисобининг ўзига хос хусусияти ва бошқа ҳисоб турларидан фарқи, амалга оширилган хўжалик муомалаларини ҳужжатлар асосида олиб борилиши бўлса, иккинчидан уни узлуксиз тарзда олиб борилишидир. Ҳар бир амалга оширилган хўжалик муомаласи тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилиб бўлгандагина счётларда акс эттириш учун асос яратилади.

Бухгалтерия ҳисобида ифода этиладиган барча ҳужжатлар Молия Вазирлиги томонидан тасдиқланган бўлиши шарт. Ҳар бир ҳужжатда бир турли хўжалик жараёнларининг ҳолати акс эттирилади.

Ҳужжат ёрдамида амалга оширилган хўжалик муомаласининг Қонунлиги счётларда акс эттириш имконияти яратилади, демак бухгалтерия ҳисобини юритиш асоси бўлиб, ҳужжат ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуннинг 9-моддасида: «Хўжалик муомалаларининг бухгалтерия ҳисоби учун муомалаларни амалга оширишганлигини қайд этувчи бошланғич ҳисоб ҳужжатлари ва уларни ўтказишга доир фармойишлари асос бўлади. Бошланғич ҳисоб ҳужжатларининг мажбурий реквитлари қуйидагилардир:

1. Корхона (муассаса)нинг номи;
2. Ҳужжат номи ва рақами, у тузилган сана ва жой;
3. Хўжалик муомаласининг номи, мазмуни ва миқдор ўлчови, натура ҳолида ва пулда ифодаланган ҳолда;
4. Масъул шахсларнинг шахсий имзолари.

Бошланғич ҳисоб ҳужжатларини тузган, ҳамда имзоланган жавобгардирлар»

Ҳужжат ёрдамида моддий жавобгар шахсларнинг иш фаолияти, улар зиммасига товар моддий бойликларнинг тўлиқлигига назорат қилинади.

Мулк шаклидан қатъий назар корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти уларга тааллуқли бўлган маблағларнинг ҳаракати бухгалтерия ҳисоби маълумотларида ҳужжатларга асосан ўрганилади ва уларнинг тўлиқлиги назорат қилинади.

«Корхона тўғрисида»ги Қонуннинг (1991 йил 15 феврал) 33-моддасида «Корхона ўз ишини натижаларини оператив ва бухгалтерия ҳисобини амалга оширади, статистик ҳисоботни олиб боради» деб белгилаб берган

бухгалтерия ҳужжатлари корхона раҳбари ва бош ҳисобчиси томонидан имзолангандан кейингина ҳақиқий деб ҳисобланади. Айрим бухгалтерия ҳужжатлари қатъий ҳисоботлар туркумига киритилиши муносабати билан уларнинг ҳаракати, сақланиши, расмийлаштириши устидан раҳбар ва бош ҳисобчи жавобгардир.

Бухгалтерия ҳисоби, ҳисоботини аниқ маълумотлар билан таъминлашда, тезкорлигини оширишда ҳужжатлар айланиши алоҳида

аҳамиятлидир. Хужжатларни ўз вақтида, сифатли, амалдаги қонунлар асосида расмийлаштириши хужжатлар айланиши билан боғлиқдир.

Хужжат айланиши деб хужжат расмийлаштирилган вақтдан бошлаб йиллик ҳисобот тузишгача бўлган даврга айтилади. Айрим иқтисодий адабиётларда хужжат аниқланиши деб, хужжат расмийлаштирилмаган даврдан бошлаб то архивга топширилган кунгача бўлган даврга жавоб бермайди, чунки ҳисоботни тузилиши хужжатдаги маълумотларни ҳисоботда ифода этилиши билан характерланади.

Хужжатлар айланишини тўғри ташкил қилиш, бухгалтерия аппарати ходимларини иш фаолиятини тартибга солади, иккинчидан уларни тўғри расмийлаштирилганлигини назорат қилиш имконини беради. Жадвалда хужжат турларини корхона бўлимларидаги ҳаракати ҳисобга олиниши керак.

«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуннинг 2-моддасида: «Бухгалтерия ҳисобининг мақсади фойдаланувчиларни ўз вақтида, тўлиқ, ҳамда аниқ молиявий ва бошқа бухгалтерия ахбороти билан таъминлашдир».

Бухгалтерия ҳисобини тўғри ташкил қилиниши хўжаликдаги маблағларни тўлиқлигини, улардан самарали фойдаланишни ички имкониятларидан фойдаланишни назорат қилишда алоҳида аҳамиятлидир. Бухгалтерия ҳисоби ҳолати аудит назоратидан ўтказилар экан, бу тўғрида қабул қилинган қонунни бажарилишига қаратилган бўлиши керак.

Бухгалтерия ҳисобини ҳолати дейилганда, уни давр талабига жавоб бериши, кам харажатлар билан фаолият кўрсатиши, корхона молиявий ҳолатини аниқлаб бериши тушунилади. Бухгалтерия ҳисоби ҳолати назорат қилинаётганда ҳисоб шакллари тўғри танлаш, хужжатлар айланишига риоя қилиш, (берилган) хўжалик муомалалари берилган ёзувларни ҳисоби текширилади.

Хўжалик юритувчи субъект томонидан ҳисоб шакллари тўғри танлаш ва жрий қилиш ютуқлар учун иқтисодий замин ҳисобланади.

Бухгалтерия ҳисоби ҳолати аудит назоратидан ўтказилар экан, куйидаги ҳолатларга эътибор бериш керак:

1. Бухгалтерия ҳисобини қабул қилинган қонун асосида ташкил қилиниши;
2. Ҳисоб ҳолатини илғор усуллар асосида ташкил қилинишига;
3. Ҳисоб ва ҳисоботлар кўрсаткичларини хўжалик фаолияти билан боғлиқлиги;
4. Амалга оширилган бухгалтерия ёзувларини ҳисоб ва ҳисобот кўрсаткичларини тасдиқланган бланкалар асосида олиб борилиши.

Ўзбекистон Республикасида «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 9-моддасида: «Аудиторлик текширувчи молиявий ҳисобот ва бошқа молиявий ахборот тўғрилиги ва қонун хужжатларига мойиллигини аниқлаш мақсадида хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисоботини, ҳамда у билан боғлиқ молиявий ахборотни аудиторлик ташкилотлари томонидан текширишдир» деб кўрсатилган.

Ҳисоботларда кўрсатилган маълумотлар маълум мақсадга йўналтирилган кузатишнинг натижаси сифатида таҳлил қилинади. Ҳар бир

ҳисобот амалга оширилган кузатиш натижасида тузилади. Ҳисоботларни тўғрилиги бирламчи ҳужжатларни тўлиқлигидан, ўз вақтида бажарилишидан, белгиланган тартибда амалга оширилишидан, келиб чиққан ҳолда аудит назоратидан ўтказилади.

Ҳисоботларни тўғрилигини аудит назоратидан ўтказишда Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан ҳисоботларни тузиш тўғрисидаги йўриқномасини қандай бажарилиши назорат қилинади. Ҳисоботлар ўз навбатида кунлик, ойлик, чораклик ва йиллик туиладиган ҳисоботлар белгиланган ҳисобот шакллари асосида ташкил қилинади. Ҳар бир ҳисобот кўрсаткичларни ҳисобдаги маълумотлар асосида тузилганлиги аудитор томонидан аниқланади.

Ҳисоботларнинг тўғрилиги ҳар бир ҳисобот шакли ва ундаги маълумотларни синтетик ва аналитик сўёт маълумотлари билан таққосланиб тўғрилиги аниқланади. Айрим ҳисоботлардаги маълумотларни тўғрилигини тасдиқлаш мақсадида ҳисобот кўрсаткичлари тегишли иловалар билан тўлдирилади.

Мисол учун «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида»ги ҳисоботга илова қилиб дебиторлик ва кредиторлик қарзлари қайси ташкилотларда борлиги кўрсатилган илова берилади:

Корхона ва ташкилотлар фаолияти бевосита мулоқотлар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг ҳолати, миқдори, сифат, сўм ифодасида ҳисоб-китоб қилиши билан бирга тегишли ўзгаришларни келтириб чиқаради. Бундай ўзгаришлар оқибатига товар пул муомаласини амалга ошириш учун шароит яратилади.

Товар пул муомаласи амалга ошириш тегишли ҳисоб ишларини ташкил қилинишини талаб қилади. Маблағлар ҳаракати бухгалтерия ҳисоби сўётларида кўрсатилади, бунинг учун махсус ишлар режаси тасдиқлангандир. Ҳар бир сўёт турли маблағлар ҳаракати ҳисобга олиш учун белгиланади.

Мисол учун «Касса» сўёти фақат кассадаги пул маблағларини ҳаракати ҳисобга олиш учун белгиланган. Кассадаги пул маблағларининг ҳаракати «Касса» сўётида кирим ва чиқим ордерлари билан расмийлаштирилади. Амалга оширилган ҳар бир муомалага икки ёқлама бухгалтерия ёзуви берилади. Ҳар бир ёзувида маблағларни ҳаракати тегишли маблағлари бўйича кўрсатилади. Бухгалтерия ҳисоботдаги ёзувларни тўғри кўрсатилиши биринчидан, уларни тўлиқлигини таъминлаш имконини берса, иккинчидан тегишли маблағларга бўлган эҳтиёжни бир меъёрда таъминлаш имконини беради, учинчидан эса молиявий натижаларни тўғри ҳисоб-китоб қилишини таъминлайди.

Аудит назоратида амалга оширилган ҳўжалик муомалаларни тўғри ҳужжатлаштирилганлиги текширилади, чунки бухгалтерия ёзувлари учун асос бўлиб, амалга оширилган ҳўжалик муомалаларини тасдиқловчи ҳужжатлар ҳисобланади.

Ҳар бир ҳужжат бир турли ҳўжалик муомалаларини ифода этиш учун белгилангандир. Бухгалтерия ёзувларини аудит назоратидан ўтказишда

бевосита маҳсулот таннархига киритиладиган харажатларни тўғри хужжатлаштиришга алоҳида эътибор берилади.

Бош дафтардаги ёзувларни тўғрилигини назорат қилишда ҳар бир счёт бўйича киритилган, юритиладиган журнал ордердаги бухгалтерия ёзувлари билан таққосланган ҳолда олиб борилади.

Ҳисоботни асосий мақсади мулк шаклидан қатъий назар маблағлар ҳолатини тартибга солиш уларни турлари бўйича маълум бир белгиланган муддатга бўлган ҳолатини кўрсатишдир.

Ҳар бир ҳисобот даври, ҳисобот тузиш учун тайёрганлик шакллари талаб қилади. Бу талабга қуйидагилар қиради:

1. Амалга оширилган хўжалик муомалаларини тўлиқ хужжатлаштириш;

2. Хўжалик муомалаларига тегишли бухгалтерия проводкаларини тўғри беришни таъминлаш;

3. Тегишли ҳисоб кўрсаткичларини синтетик ва аналитик счёт маълумотлари билан таққосланиб чиқиши;

4. Ҳисобот даври бўйича маълумотларни ҳисоб кўрсаткичлар тўлиқ тегишли журнал-ордерлар бўйича ҳисоб-китоб қилиб чиқилган бўлиши керак.

Чоракли, йиллик ҳисоботини тузиш тегишли ҳисобот шакллари тўлдирилишини талаб қилади. Ҳисобот шаклларида асосан бир турли хўжалик муомалаларини умумлаштириш тартиби махсус йўриқномада кўрсатилгандир.

Ҳисобот кўрсаткичларини тўғрилигини аудит назоратида ҳар бир шаклдаги кўрсаткич, ҳисоб кўрсаткичлари билан таққосланган ҳолда олиб борилади. Мисол учун «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» 2-шаклни олайлик унда маҳсулот (иш, хизмат) сотишдан келиб тушган маблағлари «Маҳсулотларни сотиш» счётидаги ёзувлар билан таққосланиб чиққан ҳолда текширилади. Чораклик, йиллик ҳисобот шаклларда кўрсатилган маълумотлар тегишли ҳисоблардаги ёзувлар билан солиштирилади.

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий ҳолати уларга тегишли бўлган маблағларни ҳаракатидан шаклланади. Ҳисобот даврининг охирига бориб ҳар бир маблағнинг ҳолати тегишли счётлар ёрдамида умумлаштирилади.

Бош дафтарга ёзиш учун маълумотлар ҳар бир счёт бўйича киритиладиган журнал-ордерлардан олинади. Амалга оширилган хўжалик муомалаларига берилган бухгалтерия проводкалари (ёзувлари) ой охирига тўлиқ ҳисобланиб чиқилади. Бош дафтарда ҳар бир счёт учун алоҳида варақ ажратилади.

Бош дафтарнинг кўриниши қуйидагича:

Бош дафтар 2000 йил учун «Газмол Анд» УСИЧ хиссадорлик жамияти бўйича

### Счёт номи «Асосий воситалар»

| Ойлар | Ж/о | Ж/о | Ж/о | Ж/о | Ж/о | Ж/о | Дебет<br>томони<br>бўйича<br>жами | Кредит<br>томони<br>бўйича<br>жами | қолдик |
|-------|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----------------------------------|------------------------------------|--------|
|       | 06  | 08  | 47  | 76  | 62  | 85  |                                   |                                    |        |
|       |     |     |     |     |     |     |                                   |                                    |        |
|       |     |     |     |     |     |     |                                   |                                    |        |
|       |     |     |     |     |     |     |                                   |                                    |        |

Бош дафтарга ёзувлар ҳар ойлик журнал-ордерларни жамлаш оқибатида ёзилади. Бош дафтарда кўрсатилган ёзувлар асосида баланс тузиш учун шароит яратилади. Бош дафтардаги синтетик счётларнинг ойлик оборотлари, ой охирига бўлган қолдиқни тўғрилиги ҳисоб-китоб қилингандан кейин, аналитик счётлар кўрсаткичлари билан мос келиши текширилади.

Баланс моддалар билан бош дафтар ўртасидаги боғлиқлик шундан иборатки, баланс кўрсаткичлари биринчи бор бош дафтарда шаклланади. Лекин бош дафтардаги айрим счётларнинг кўрсаткичлари тегишли ҳисоб-китоблар қилиш йўли билан тартибга солинади.

Мисол учун балансда сотилган товарлар суммаси кўрсатилмайди, бундай товарлар суммаси фақат «Маҳсулот реализацияси» счётда кўрсатилади ва бош дафтарга бу счётни маълумотлари ҳисобга олинади.

Мулкчиликнинг турли шакллари қўлланилаётган ҳозирги шароитда хўжалик фаолияти натижалари тўғрисидаги маълумотни бухгалтерия ҳисоботида олиш мумкин.

Йиллик бухгалтерия ҳисоботида корхон ва ташкилотни ҳисобот даврида эришилган ютуқ ва камчиликлари умумлаштирилган ҳолда ва фаолият турлари бўйича кўрсатилади.

Йиллик бухгалтерия ҳисоботи тузилишига қараб бир қатор ҳисоб шакллари ўз ичига олади. Ҳисобот шаклларида эришилган ютуқ ва камчиликларни йил бошига ва йил охирига ҳолати ҳар бир омил бўйича ўрганилиши мумкин.

Бухгалтерия ҳисоботини таҳлилида асосий эътибор баланс кўрсаткичларини йил бошига бўлган ҳолати билан йил охирига бўлган таҳлилида йиллик бухгалтерия ҳисоботида бириктириладиган ҳисобот ўрганиш, ютуқ ва камчиликларни аниқлашда яқиндан ёрдам беради. «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот»да 2-шакл корхона бўйича маҳсулот (иш, хизмат) сотишдан тушган тушум кўрсатилса солиқ суммаси ҳисобга олинган ҳолда соф тушум ўтган йилнинг натижалари билан ҳисобот йили натижаларини таққослаш имконини беради. 2-шаклда корхона асосий ишлаб чиқариш фаолиятини молиявий натижаси (фойда ва зарар) кўрсатилади.

«Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»да бюджетга тўловлар турлари бўйича кўрсатилади.

Йиллик бухгалтерия ҳисоботини таҳлил қилиш ёрдамида ички имкониятлардан фойдаланиш манбалари аниқланади.

## **2. Бухгалтерия ҳисоботининг шакллари бўйича таҳлили ва аудиторлик назорати**

Турли мулкчилик шакллари ривож топаётган бир пайтда ҳар хўжалик юритувчи субъект ҳолати бўйича тўлиқ маълумотга мухтождир. Бундай маълумотлар муҳим манбаи бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботидир. Ҳисоб ва ҳисобот бир бири билан боғлиқ кўрсаткичлардир. Ҳисобот ёрдамида корхона ва ташкилотларнинг ишлаб чиқариш таъминот, сотиш ва молиявий фаолияти таҳлил қилинади.

Бухгалтерия ҳисоботининг бошқа ҳисобот турларидан фарқи шундаки, унда бир вақтда натура ва пул ўлчов бирликлари ишлатилиши мумкин, қолдиқлари бўйича кўрсатилади. Аудит назоратидан ўтказиш ҳисобот турлари бўйича бир биридан фарқ қилади. Агар аудит назорати бевосита моддий жавобгар шахсларнинг товар ҳисоботини текширишга қаратилган бўлса у ҳолда ҳисоботга бириктирилган товарлар ҳаракати бўйича кирим чиқим ҳужжатлари уларини тўғри расмийлаштирилганлиги текширишдан ўтказилади. Бунинг товарлар кирими учун асос ҳисобланган товар транспорт ҳужжатлари, счёти фактураларда кўрсатилган маълумотлар текшириб чиқилади.

Ҳисобот кўрсаткичлари текширилар экан биринчи навбатда уларни белгиланган муддатларда тузилишига ва топширилишига эътибор бериш лозим. Ҳисоботни белгиланган муддатларда тузилиши ва топширилишига эътибор бериш лозим. Ҳисоботларни белгиланган муддатда тузиш бухгалтерия ходимларининг фаолиятини тўғри ташкил қилинганлигини кўрсатади. Ҳисобот тўғри ва мазмунли бўлиши қуйидаги талабларга жавоб беришини аудитор хис қилиши керак:

1. Маълумотларни тўғри бўлиши;
2. Ҳисоботни содда ва аниқ тузиш;
3. Белгиланган муддатда топшириш ва кўриб чиқиш.

Аудит назоратида ҳисоботни Молия Вазирлиги томонидан тасдиқланган тузилганлигини аудит назоратининг асосини ташкил қилади.

Ҳисобот шакллари тўлдириш тартибига риоя қилинганлиги улардаги маълумотларни тасдиқланишини таъминлашда ҳисоб кўрсаткичларига мос ҳолда тузилганлиги аудит назоратидан ўтказилади.

Бухгалтерия ҳисоботини шакллар бўйича аудит назоратида ҳар бир шаклдаги маълумот тегишли аудитлардан тегишли маълумотлар билан ўзаро бажарилган ҳолда олиб боришлигини назорат қилиш.

Мисол учун 1-шакл «Баланс»ни аудит томонидан биринчи бўлими «Узоқ муддатли аудитлар» деб номланган. Биринчи бўлимга «Асосий воситалар», «Номоддий аудитлар», кейинги бўлимидаги маблағлар холидаки 1-шаклда тўғри кўрсатилганини аниқлаш учун «Асосий воситалар» ва «Номоддий аудитлар» счёти бўйича юритиладиган журнал-ордерларнинг

бошланғич қоидалари, ойлик обороти, йил охирига қолдирилган баланс муддатларида кўрсатилган маълумотлар билан таққосланган ҳолда назорат қилинади.

Корхона балансида ўз ифодасини топган маблағлар ва уларнинг манбалари инвентаризациядан ўтказилган бўлиши керак. Бунинг учун аудитор биринчидан корхона бўйича инвентаризация ўтказиш режасини бажарилишини, натижалари тўғри аниқланганлигини ўрганиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Шундай бухгалтерия ҳисоботи шакллари борки, уларда кўрсатилган маълумотлар тўлиқ баланс моддасида кўрсатилмайди. Фақат билишга баланс кўрсаткичини олиш учун ҳисоб шаклидан фойдаланилади. Мисол учун 2-шакл «Молиявий фаолият ҳақида ҳисобот» шаклини олайлик бу шаклдан асосий мақсад товарларни сотишдан олинган фойда (зарар)ни аниқлашдир. Бунинг учун сотилган товарлар суммаси, (балансда кўрсатилмайди) уларга тааллуқли савдо уюшмаси сотиш билан боғлиқ харажатлар, фавқулодда фойда (зарар)лар ҳисоб-китоб қилиниши, уларни тўғрилиги аудит назоратидан ўтказилади.

Бухгалтерия ҳисоботини шакллари бўйича аудит назоратида ҳисобот шаклларини ўзаро боғлиқлик даражасини таъминлашга алоҳида аҳамият берилади, яъни баланс моддаларида ифода этилган кўрсаткичлар тегишли ҳисобот шакллари билан боғлиқлигини назорат қилиш, уни тўғрилигини аудитордан юксак маҳорат талаб қилади.

Аудит назоратида бухгалтерия ҳисоботлари ва балансини тузиш ҳақида Низом бухгалтерия ҳисоби ҳисоблар режасини қўллаш бўйича кўрсатмалар ва бошқа меъёрий ҳужжатларни бажарилиши текширилади.

Йиллик ва чорак ҳисоботда тегишли бухгалтерия ҳисобидаги ёзувларга шахсан таққослаш далолатномалари тегишли ташкилотлар билан ўзаро ҳисоб-китоблар тўғрилигини тасдиқловчи муқобил далолатномалар, тегишли тушунтириш хатлари мавжудлиги аудит назоратидан ўтказилади.

Мисол учун 1-шакл «Балансининг иккинчи бўлими актив томонидан «Товарлар» моддасида 1200 млн. сўм деб товарлар кўрсатилган бўлса шу товарлар қайси моддий жавобгар шахслар зиммасидаги товарлар суммаси ҳар бири бўйича кўрсатилган ҳолати йиллик ҳисоботга илова қилинган бўлиши керак.

Бухгалтерия ҳисоботини шакллари бўйича аудит текшируви ўтказилаётган ҳисобот шаклларида кўрсатилган маълумотларни тўғрилигини бош дафтардаги ёзувлар билан таққослаб чиқиш аудитор талаб қилинади, чунки барча шаклларни тўлдириш учун асосий маълумотлар бош дафтарда кўрсатилади.

Бухгалтерия ҳисоботини иккинчи шакли «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоб»дир. Бу шаклни ўзига хос хусусияти шундаки бунга маълумотлар бевосита махсус ҳисобларни талаб қилади, иккинчидан тегишли баланс моддасида кўрсатилмайди. Масалан, жами сотилган маҳсулот хажми ва уни сотиш олиш баҳоси ёки ялпи даромад суммалари баланс моддаларида кўрсатилмаса ҳам бошқа кўрсатмаларни аниқлашда

ишлатилади. Бу шаклдаги маълумотлар текшириладиганда сотилган товарлар суммасини тўғри ҳисоб-китоб қилинганлиги уларга тааллуқли савдо устамаларини аниқлаш тушунчаси ҳисоб-китоблар аудитор томонидан текширилади.

## **10-мавзу. АУДИТОРЛИК ХУЛОСАСИНИ ЁЗИШ ВА МИЖОЗГА ТОПШИРИШ ТАРТИБИ.**

- 1.Аудиторлик хулосаси тўғрисида тушунча, унга қўйиладиган талаблар.
- 2.Аудиторлик хулосасини ёзиш учун маълумотларни тайёрлаш тартиби.
- 3.Аудиторлик хулосаси.

### **1. Аудиторлик хулосаси тўғрисида тушунча, унга қўйиладиган талаблар**

Ўзбекистон Республикасида амалга ошириладиган иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич ҳаётга жори қилиниши иқтисодиётни

эркинлаштирилишига, фаровон ҳаёт тарзини шакллантиришга, халқни турмуш тарзини янада яхшилашга қаратилган тадбирлардан биридир.

Республикамизда шаклланган ва фаолият кўрсатаётган мулкчилик шакллари бозорни истикбол товарлари билан тўлдиришда, сифатли, харидор талабига мос маҳсулот ишлаб чиқаришда, рақобат муҳитини яратишда фаол иштирок этмоқда. Президентимиз И.А.Каримов кўрсатиб берганидек «Мустақиллик йилларида республикамиз халқаро амалиётида қабул қилинган, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ва нормаларига асосланган кенг ҳуқуқий макон вужудга келтирилади»<sup>6</sup>. Иқтисодиётни ривожлантиришга бевосита мулк шакли билан боғлиқдир. Мулкни тўлиқлигини таъминлаш ундан самарали фойдаланиш тартиби, уни давлат томонидан химоя қилиниши Конституциямизда кўрсатилгандир.

Мулкни шу жумладан товар ва моддий бойликларнинг тўқинлигини таъминлашда, амалга оширилган хўжалик муомалаларининг хўжалик фаолияти билан боғланишини таъминлашда, маблағларида тўғри фойдаланишда ички имкониятларни аниқлашда аудит назоратини аҳамиятини алоҳида қайд қилиш керак. Назоратнинг бу шакли республика иқтисодиётида янги назорат тури бўлимига қарамай бошқарув ўз ўрнини топмоқда.

Республика Молия Вазирлиги, тармоқ вазирликлари назорат таҳрирдаги «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонун қабул қилиниши (2000 йил 26 май) назорати эркинлаштиришга қўйилган қадам деб ҳисоблаш керак. «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонунни қабул қилиниши ва ҳаётга тадбиқ этилиши назоратни халқаро талаблари доирасида фаолияти кўрсата олинишини белгилаб берди.

Аудит ишларини самараси биринчи навбатда уни мустақил фаолият кўрсатиш билан белгиланди. Қонунни 2-моддасида: «Аудиторлик текширувларини ўтказиш ва бошқа шу билан боғлиқ профессионал хизматлар кўрсатиш борасидаги тадбиркорлик фаолияти тушунилади.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органларига аудиторлик фаолиятини амалга ошириш ташкилот» деб белгилашдир.

Аудит назоратида асосий эътибор аудитор томонидан амалга оширилган хўжалик муомалаларини амалдаги қонунларга мос ҳолда бажарилишини, уни тўлиқлигини таъминлашга қаратилган Низом ва йўриқномаларга асосан бажарилиши назорат қилинади.

Ўтказилган назорат ишларини якуний қисми бўлиб аудитор томонидан тайёрланадиган хулоса ҳисобланади. Аудиторлик хулосасини тайёрлаш учун маълумотлар ўтказилган текширув давомида йиғилиб боради.

Аудиторлик хулосасини мазмуни, шакли аудиторлик фаолиятининг миллий стандартларида белгиланади.

«Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 19-моддасида «Аудиторлик хулосаси-молиявий ҳисоботнинг тўғрилиги ва бухгалтерия

---

<sup>6</sup> И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997 йил, 201 бет.

ҳисоби»ни юритиш тартиботининг қонун ҳужжатларига белгилаш талабларига мувофиқлиги тўғрисидаги аудиторлик ташкилотнинг фикри ёзма шакли ифодаланади, ҳўжалик юритувчи субъект молиявий ҳисоботидан фойдаланувчи учун очиқ бўлган ҳужжат» деб белгилангандир. Аудиторлик ҳулосаси аудитор, аудиторлик ташкилотининг раҳбари имзолаган ва муҳри билан тасдиқланган бўлиши керак.

## 2. Аудиторлик ҳулосасини ёзиш учун маълумотларни тайёрлаш тартиби

Аудиторлик ҳулосаси бу текширувнинг яқунларини умумлаштирувчи аниқловчи уни тўғрилигини тасдиқловчи ҳужжатдир.

Аудитор тегишли корхона фаолиятини аудит назоратидан ўтказар экан текшириш давомида аниқланган камчиликларни махсус жўрнал ёки дафтарларда, оралик далолатномаларида белгилаб бу ишларни олиб борилишини биринчидан, аудиторлик ҳулосасини ёзишини осонлаштиради ва маълум кетма-кетликка риоя қилинишини таъминлайди. Аудит натижасида аниқланган камчиликларни белгилаб аудиторларга қуйидагича хато ва камчиликларни рўйхатга олиш варағини тавсия қилиниши лозим деб ҳисобланади:

| Бухгалте-<br>рия ёзуви |     | Ҳужжатлар |           |             | Опе-<br>рация<br>маз-<br>муни | Кам-<br>чилик<br>нима-<br>дан<br>иборат | Сумма | Мансаби, исми,<br>фамилияси           |                          |
|------------------------|-----|-----------|-----------|-------------|-------------------------------|-----------------------------------------|-------|---------------------------------------|--------------------------|
| Ку-ни                  | Ж О | Но-<br>ми | Ку-<br>ни | Но-<br>мери |                               |                                         |       | Муомала-<br>ларни<br>амалга<br>оширди | Рухсат<br>берган<br>шахс |
|                        |     |           |           |             |                               |                                         |       |                                       |                          |

Аудиторлик ҳулосасини ёзишда аудитордан кенг маънодаги иқтисодий билимдонлик, амалдаги қонунчиликка риоя қилиш даражаси ўз ифодасини топади. Аудиторлик ҳулосаси негизида аудиторлик ҳисоботи асосланган бўлиши керак. Аудиторлик ҳисоботида текширувнинг билиши, бухгалтерия ҳисобининг юритиш белгиланган тартибга мос келиши четга чиқишларга йўл қўймаганлигини ҳўжаликда амалга оширилган ҳўжалик муомалалари ташкилот ҳўжалик фаолияти билан боғлиқлиги ўз ифодасини топади.

Агар текшириш тўғрисидаги ҳисобот натижаларига асосан айрим камчилик ва нуқсонлар аниқланса уни бартараф қилиш учун берилган тавсиялар, шунингдк ҳўжалик юритувчи субъектлар ҳўжалик фаолияти самарадорлигини оширишга қаратилган таклифлар кўрсатилади.

Аудиторлик ҳулосасини ёзишда текшириш давомида аниқланган камчиликларни содир этган жавобгар шахслар ёки раҳбар ходимларга камчиликни иқтисодий мазмуни аудитор томонидан тушунтирилади.

Аудиторлик ҳулосасини ёзишда маълумотлардан тўғри ва кетма-кет фойдаланишни таъминлаш аудит ўтказиш тўғрисида тузилган режани бажарилишини ва тўғри тузилишига ҳам боғлиқдир. Режада кўрсатилган тадбирларни бажарилиши аудиторлик ҳулосасини ёзиш учун маълумотларни тартибга солиш имконини беради.

### 3. Аудитор хулосаси

Аудитор томонидан ўтказилган текшириш натижаларини якунлаш мақсадида мустақил ўз хулосасини ишлаб чиққан ҳолда хўжалик юритувчи субъектга (мижозга) ёзма равишда тақдим этади.

Амалдаги аудиторлик хулосаси қуйидаги қисмларини ўз ичига олган:

#### 1. Кириш.

Бу қисмда аудитор, фирманинг номи, унинг реквизитлари, лицензия номери, қачон берилганлиги. Аудит ўтказиш тўғрисида тузилган шартнома муддатлари текшириш тартиби ўз ифодасини топади.

2. Текшириш натижалари. Бу қисмда шартномада келишилган шартларнинг бажарилиши, аналитик таҳлил натижалари текширишда аниқланган камчилик ва нуқсонлар уларни келиб чиқиш сабаблари бартараф қилиш имкониятлари кўрсатилиши билан бирга амалга оширилган хўжалик муомалаларини амалдаги қонун ва Низомларга асосан бажарилишини аудитор томонидан кўрчатилади.

3. Хулоса қисми. Бу қисм ўтказилган аудит натижалари тўлиқ ўз ифодасини топиши мақсадга мувофиқдир. Аудитор хулосаси қониқарли, шартли қониқарли ёки хулосасини беришдан бош тортиш ҳолатида бўлиши мумкин.

Қониқарли хулоса биринчидан текшириш натижалари амалдаги Қонун ва Низомларга мос келган ҳолда ўтказилган ҳужжатлари, ҳисоботлари, уларда кўрсатилган маълумотларни тўғрилиги аниқланган бўлиши шарт. Корхонанинг молиявий ҳисоботлари билан ҳисоб кўрсаткичлари бир-бирига мос келиши аниқланганда давлат томонидан белгиланган тўловлар бўйича фарқлар аниқланмаганда қониқарли хулоса берилади.

Умуман аудитор хулосасини ёзиш аудитордан қуйидаги ҳолатларни бажарилишини, алоҳида вазиятларга тўғри баҳо берилишини талаб қилади:

А) Аудиторлик текшируви давомида бажарилган ва амалга оширилган муомалаларни ишончли эканлигини таъминлаш;

Б) Режада белгиланган фаолияти тўғри бажарилиши;

В) Молиявий ҳолатни тўғри аниқланганлиги;

Г) Ҳисоб-китоб ишларини амалдаги қонунларга мос келишини.